

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Інститут вищої освіти

О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк,
Н. Шофолова

Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори

Монографія

Київ 2024

Національна академія педагогічних наук України
Інститут вищої освіти

О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова

Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти:
теоретико-концептуальні засади, цільові групи,
виміри та індикатори

Київ 2024

УДК 378.04:364.6"366"

DOI: <https://doi.org/10.31874/978-617-7486-46-5-2024>

Рецензенти: **Галгаш Р.А.**, доктор економічних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи, економіки та розвитку Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля;
Стойка А.В., доктор наук з державного управління, професор кафедри публічного управління та адміністрування Маріупольського державного університету;
Супрун Д.М., доктор педагогічних наук, професор кафедри соціальної роботи та реабілітації гуманітарно-педагогічного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України.

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту вищої освіти НАПН України
(протокол № 16 від 26 грудня 2024 р.)*

Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори: монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова; за ред. О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2024. 122 с.
ISBN 978-617-7486-46-5

Монографію підготовлено авторським колективом відділу взаємодії університетів і суспільства Інституту вищої освіти НАПН України за результатами виконання наукового дослідження «Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти у післявоєнний період» (2024—2025 рр.). Обґрунтовано важливість соціальної інклюзії у вищій освіті та необхідність її посилення в Україні під час та після війни; проаналізовано міжнародні стандарти забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті, визначено її індикатори, окреслено основні підходи до формування та посилення; розкрито зміст фінансової інклюзії у сфері вищої освіти, описано міжнародні та вітчизняні практики її реалізації. За результатами аналізу сформульовано теоретико-концептуальні засади культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства та запропоновано концепцію соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для післявоєнного відновлення.

Для науково-педагогічних працівників, експертів, дослідників вищої освіти, керівників закладів вищої освіти, студентів та інших осіб, зацікавлених у модернізації вищої освіти, посиленні її соціальної ролі, залученні університетів до реалізації глибинних структурних трансформацій у сфері вищої освіти та збільшенні внеску закладів вищої освіти у процеси післявоєнного відновлення.

УДК 378.04:364.6"366"

ISBN 978-617-7486-46-5

© Інститут вищої освіти НАПН України, 2024
© О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє,
С. Цимбалюк, Н. Шофолова, 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. Соціальна інклюзія у вищій освіті України під час і після війни: причини, передумови, підходи та перспективи (<i>Олена Оржель</i>)	6
РОЗДІЛ 2. Формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства: теоретико-концептуальні засади (<i>Михайло Бойченко</i>)	27
РОЗДІЛ 3. Аналіз та узагальнення міжнародних і європейських стандартів забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті (<i>Ольга Петроє</i>)	44
РОЗДІЛ 4. Індикатори соціальної інклюзії у сфері вищої освіти (<i>Світлана Цимбалюк</i>)	71
РОЗДІЛ 5. Фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти: теоретичні основи (<i>Наталія Шофолова</i>)	99
ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ	120

ПЕРЕДМОВА

Дослідження соціальної інклюзії у сфері вищої освіти у післявоєнний період є продовженням попереднього дослідження, присвяченого соціальній відповідальності університетів, виконаного відділом взаємодії університетів і суспільства у 2021—2023 рр. Дослідження довело усвідомлення українськими закладами вищої освіти важливості соціальної відповідальності, практикування соціальної відповідальності у різних формах і вимірах та відсутність, за деяким винятком, системності, планування, стратегій і політик у її реалізації. Ситуація змінилася з початком повномасштабної війни, коли військові дії, загрози життю студентів і персоналу, руйнування університетських корпусів мобілізували університетські спільноти до самодопомоги, колегіальної підтримки переміщених університетів, спонукали до допомоги ЗСУ, родинам військовослужбовців, внутрішньо переміщеним особам.

Попереднє дослідження показало, що соціальна відповідальність посилюється під час війн та інших кризових станів, коли актуалізується потреба у лідерстві, мобілізації інтелектуального капіталу для розв'язання проблем різної природи, коли обставини вимагають надзвичайних зусиль для перемоги, збереження людяності та єдності. Із продовженням війни стає очевидним, що рани, травми і руйнування, спричинені нею, є масштабними, глибокими, складними, такими, що торкаються усього українського суспільства. Зцілення фізичних і психічних травм, відновлення територій, відбудова міст, відродження громад потребуватимуть років, людських ресурсів, інтелектуального й соціального капіталу, солідарності та згуртування.

«Шлях ветерана» 2014—2015 рр. для багатьох був рухом у безодню безробіття, зневаги, алкоголізму, хвороб; люди, які добровільно пішли захищати країну, втратили працездатність, відчували себе незахищеними і непотрібними. Щоб запобігти повторенню негативного досвіду 2014—2015 рр., необхідно запропонувати українському суспільству нову суспільну парадигму, яка б враховувала запит українців і справедливість, об'єднувала та уможлиблювала взаємодію громадян із різним досвідом і травмами війни, різними запитами, потребами й можливостями, забезпечувала лідерство, мобілізувала широкі верстви різноманітних соціальних груп на відновлення, відбудову, зцілення.

Таке рішення автори монографії бачать у формуванні соціальної інклюзії у вищій освіті та суспільстві загалом. Розуміючи соціальну інклюзію як заходи, спрямовані на уможливлення участі кожного громадянина у житті суспільства, як поліпшення умов для її чи його самореалізації, соціальну інклюзію можна одночасно розглядати як максимально ефективне використання потенціалу особистості, людського, інтелектуального, соціального капіталу для розв'язання проблем повоєнного відновлення України.

ВСТУП

Монографія «Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти: теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори» висвітлює результати першого етапу виконання наукового дослідження «Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти у післявоєнний період» (2024—2025).

Дослідження проводить колектив відділу взаємодії університетів і суспільства Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України. До складу авторського колективу входять:

керівник:

Оржель Олена — доктор наук з державного управління, доцент, головний науковий співробітник відділу;

виконавці:

Бойченко Михайло — доктор філософських наук, професор, старший дослідник, провідний науковий співробітник відділу;

Петроє Ольга — доктор наук з державного управління, професор, головний науковий співробітник відділу;

Цимбалюк Світлана — доктор економічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу;

Шофолова Наталія — кандидат економічних наук, доцент, завідувач відділу.

Мета наукового дослідження — визначити й обґрунтувати теоретичні та методичні основи підвищення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти у післявоєнний період.

Завдання наукового дослідження:

– обґрунтувати теоретичні основи соціальної інклюзії у сфері вищої освіти;

– проаналізувати провідний вітчизняний і зарубіжний досвід реалізації інклюзії у вищій освіті, визначити й обґрунтувати підходи до підвищення інклюзивності вищої освіти України під час повоєнного відновлення.

5

Перший етап (2024) наукового дослідження присвячено обґрунтуванню теоретичних основ соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Проаналізовано найпоширеніші концепції соціальної інклюзії загалом та соціальної інклюзії у сфері вищої освіти зокрема; систематизовано міжнародні та національні стандарти забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті; визначено індикатори соціальної інклюзії у сфері вищої освіти; сформульовано теоретико-концептуальні засади формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства; введено у вітчизняний науковий дискурс поняття «фінансовий вимір соціальної інклюзії у вищій освіті».

РОЗДІЛ 1
Соціальна інклюзія у вищій освіті України під час і після війни:
причини, передумови, підходи та перспективи

Олена Оржель,
доктор наук з державного управління, доцент,
головний науковий співробітник
відділу взаємодії університетів і суспільства,
Інститут вищої освіти НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-9912-0173>

Анотація

Обґрунтовано важливість вивчення й запровадження соціальної інклюзії у вищій освіті України та українському суспільстві під час і після війни. Проаналізовано глобальний науково-експертний дискурс щодо соціальної інклюзії; виявлено найпоширеніші концепції соціальної інклюзії та ключові концептуальні елементи, що їх формують; запропоновано концепцію соціальної інклюзії для вищої освіти, прийнятну для сучасного стану розвитку українського суспільства.

Аргументовано застосування багатовимірною та багаторівневого підходу до формування інклюзії у сфері вищої освіти, який охоплюватиме усі напрями університетської діяльності: викладання і навчання, дослідження, врядування, студентське самоуправління, фінансовий менеджмент, третю місію та взаємодію з громадами тощо та відбуватиметься на різних інституційних рівнях: студентської групи, кафедри, факультету, школи або інституту, загальноінститутському рівні, за участі й підтримки керівництва закладу вищої освіти. Рекомендовано відмовитись від ідентифікації певних соціальних груп здобувачів освіти, які потребуватимуть спеціальних заходів інклюзії, натомість зосередитись на цілісному, комплексному, синергетичному підході з максимально широким охопленням різних соціальних, професійних груп, внутрішніх і зовнішніх стейкхолдерів.

Ключові слова: *вища освіта, соціальна інклюзія, соціальні групи, розмаїття, рівне і справедливе ставлення, бар'єри, активатори соціальної інклюзії.*

Abstract

The chapter provides justification for importance of social inclusion investigation and implementation in Ukraine's higher education and Ukrainian society at large during the war and post-war period. The global academic and expert discourse on social inclusion is explored; the most popular concepts of social inclusion and its key conceptual elements that are identified; a concept of social inclusion for higher education, relevant for the current state of Ukrainian society development is proposed.

The chapter argues for a multidimensional and multilevel approach to the formation of social inclusion in higher education that incorporates all areas of university activities: teaching and learning, research, governance, student self-government, financial management, third university mission, community engagement and takes place at different institutional levels: student group, department, faculty, school or institute, general institutional level, with participation and proper support of university leadership. It is recommended to abandon the identification of certain social groups of learners who will need special inclusion measures and instead to focus on holistic, comprehensive, synergistic measures, with the widest possible coverage of various social, professional groups, internal and external stakeholders.

Keywords: *higher education, social inclusion, social groups, diversity, equity, barriers, social inclusion enablers.*

Актуальність соціальної інклюзії у контексті сучасних викликів і змін в Україні

Війна є чи не найвизначальнішим явищем, що позначається на структурі суспільства та динаміці суспільних змін. Під її впливом трансформується економічний устрій, зазнають кардинальних змін такі важливі суспільні інститути, як заклади вищої освіти (далі — ЗВО), інші знаннєві інституції. Зміни внаслідок

війни¹, яких зазнає система вищої освіти України, доповнюються іншими масштабними трансформаціями, що охопили світ: формування знанневого суспільства, промислова революція 4.0, зміни клімату, демографічна криза тощо, та викликають зміни у ландшафті ЗВО, їх місії та цінностях, змісті освітніх програм і врядуванні вітчизняної вищої освіти.

Розмаїття українського суспільства — багатомовного, полірелігійного та поліконфесійного, полікультурного, зі значними регіональними історичними та соціальними особливостями — посилилось із початком україно-російської війни на сході України у 2014 р., коли з'явилися такі соціальні групи, як внутрішньо переміщені особи, ветерани АТО, військовополонені, члени сімей військовослужбовців тощо.

Із початком повномасштабної агресії РФ проти України кількість нових соціальних груп збільшилася, а громадяни України стали відрізнятися за місцем проживання: на територіях, де тривають бойові дії; на окупованих територіях; на підконтрольній Україні території².

Крім «рухливої соціально-групової структури»³ на третьому році війни українські експерти й дослідники фіксують демографічні, політичні, економічні та морально-психологічні наслідки війни. Наприклад, у дослідженні «Два роки повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії»⁴ аналітичного центру CEDOS респонденти зазначали втрату роботи, перехід на тимчасову зайнятість або менш кваліфіковану роботу, погіршення фінансового становища, зміну місця проживання, зміну в стосунках з близькими людьми, погіршення емоційного стану (с. 110). Респонденти також вказували більше напруження у спілкуванні між людьми (с. 112), особливо помітне між тими, хто залишився в Україні, та тими, хто переїхав за кордон. Дослідження фіксує зменшення відчуття єдності в суспільстві протягом другого року війни; респонденти пов'язують це з поляризацією суспільства, звиканням і втомою від війни (с. 112—113). Разом із тим інші опитані говорили, що «віднайшли для себе сильне відчуття єдності у спільнотах, які пов'язані з волонтерською й активістською діяльністю для допомоги Силам оборони України» (с. 112—113).

Аналогічні трансформації українського суспільства під впливом повномасштабної війни показано у дослідженні, проведеному дослідницькою компанією «Gradus Research» напередодні Дня незалежності у серпні 2024 р.⁵, зокрема урізноманітнюється (порівняно з попередніми роками) перелік чинників, що роз'єднують українське суспільство: різні погляди на рішення керівництва країни, різні політичні погляди, соціальний статус та рівень матеріальної забезпеченості, різний досвід під час війни, мова, культурні відмінності різних регіонів України, різний історичний досвід.

Тема непорозуміння, розриву, прірви між тилом і фронтом^{6, 7, 8, 9, 10} відкрито обговорюється у публічному дискурсі професійними ЗМІ, блогерами, громадськими активістами.

Необхідно наголосити, що існують інші дослідження¹¹, що засвідчують доволі високий рівень стійкості, єдності, згуртованості громадян, що, на нашу думку, не заперечує факт різноманітності та постійної змінюваності українського суспільства під час війни.

¹ Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Ніколаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>.

² Симончук О. Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 1. С. 33. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026>.

³ Там само, С. 35.

⁴ Два роки повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати шостої хвили дослідження. *Cedos*. 2024. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya-vijny-zvit-6-3.pdf>.

⁵ 33-річчя Незалежності: що з українським суспільством і майбутнім? *Gradus*. 2024. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/33rd-anniversary-independence-ukrainian-society-and-future/>

⁶ Хавунка Т. Повернути майбутнє. *Українська правда*. 17 листопада 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/11/17/7484683/>

⁷ Фронт і тил. *Український тиждень*. 13 лютого 2024. URL: <https://tyzhden.ua/special-topic/front-i-tyl/>

⁸ Казарін П. Роль тилу для українського фронту взяв на себе Захід. *Високий замок*. 28.11.2023. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/502053-rol-tylu-dlia-ukrainskoho-frontu-vziav-na-sebe-zakhid>.

⁹ Іванова К. «Почувався чужим у тилу»: військовий розповів, чому після поранення повернувся на фронт. *Главлком*. 7 червня 2024. URL: <https://glavcom.ua/country/society/nas-namahajutsja-vidsunuti-vbik-veteran-rozpoviv-pro-trudnoshchi-pislja-povernennja-z-frontu-1003818.html>.

¹⁰ Бітюков Г. Фатальна безсилість. *Українська правда*. 22 листопада 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/11/22/7485681/>

¹¹ Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень) / Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiologichnykh>.

Розмаїття суспільства не є проблемою, радше перевагою, що доводять багато досліджень^{12, 13, 14, 15, 16}, оскільки сприяє розвитку інновацій, культурному збагаченню та соціальній згуртованості. Користь для великих і малих компаній, можливості, що несе розмаїття персоналу, робочої сили, вивчають і пропагують експерти, консалтингові агентства, тематичні платформи¹⁷. Quora¹⁸ — популярна платформа для обміну знаннями та експертними думками, що має понад 400 млн користувачів¹⁹, має секцію, присвячену питанням соціально-культурного розмаїття, яка розкриває його переваги, можливості та виклики, що свідчить про актуальність і глобальну увагу до цього важливого суспільного явища²⁰.

Розмаїття суспільства не є проблемою, доки не стає причиною напруги серед громадян, що належать до різних класів і груп, професійних спільнот, політичних партій, проживають на різних територіях, по-різному переживають досвід і травми війни, не посилює нерівність, не призводить до маргіналізації або виключення із суспільного життя певних соціальних груп або спільнот, не стримує соціально-економічний розвиток. Щоб запобігти посиленню соціальної напруги, суспільство в особі органів влади, соціальних інститутів, громадянського суспільства має бути:

- гнучким, щоб краще пристосовуватись до змін, що виникають;
- стійким, щоб протистояти викликам, та оснащеним стратегіями для відповіді на них;
- озброєним інструментами для адекватного оцінювання реалій та розв'язання проблем проактивним та конструктивним способом²¹.

Щоб розвиватись, рухатись уперед, суспільства мають бути інклюзивними: «суспільством для усіх»²² і «нікого не залишити осторонь»²³. Долаючи наслідки руйнувань, дбаючи про безпеку тилу, плануючи звільнення окупованих територій, обговорюючи сценарії забезпечення перемоги над російськими окупантами, органи влади, експертні середовища, громадянське суспільство також мають розпочати діалог про соціальну інклюзію та згуртування, оскільки розшарування, зростання нерівності, брак справедливого та рівного ставлення (equity) до різних груп громадян блокуватимуть стійкий соціально-економічний розвиток.

Усвідомлення необхідності формування «суспільства для всіх» останнім часом продемонстрував Інститут президентства: 19 листопада 2024 р. у Щорічному посланні Президента до Верховної Ради України Президент Володимир Зеленський запропонував План стійкості²⁴, першим пунктом якого є «Єдність». Решта пунктів Плану стійкості, особливо «Громади», «Людський капітал» та «Політика героїв», теж зосереджені на досягненні соціального згуртування та інклюзії, справедливості, турботи держави про громадян, особливо тих, що належать до вразливих груп.

Проблематика соціальної інклюзії має багато тематичних напрямів:

- рівні можливості для всіх членів суспільства;
- безбар'єрність;
- доступ до освіти, праці, медичних послуг та інших ресурсів, необхідних для гідного життя;

¹² Ramos M.R., Hewstone M., Barreto M., Branscombe N.R. The opportunities and challenges of diversity: Explaining its impact on individuals and groups. *European Journal of Social Psychology*. 2016. Vol. 46. P. 793—806. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2261>.

¹³ Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. URL: <https://rm.coe.int/16806ccc07>.

¹⁴ Kennedy K.J., Aman N. Multiculturalism in «troubled» times: meeting diversity's challenges with care. *Multicultural Education Review*. 2024. 16(2). P. 94—108. DOI: <https://doi.org/10.1080/2005615X.2024.2389024>.

¹⁵ Swartz T.H., Palermo A.S., Masur S.K., Aberg J.A. The Science and Value of Diversity: Closing the Gaps in Our Understanding of Inclusion and Diversity. *The Journal of Infectious Diseases*. 2019. Vol. 220, Is. Suppl. 2. P. 33—41. DOI: <https://doi.org/10.1093/infdis/jiz174>.

¹⁶ Там само.

¹⁷ What is diversity, equity, and inclusion? *McKinsey & Company*. 2022. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/mckinsey-explainers/what-is-diversity-equity-and-inclusion>.

¹⁸ Quora: A place to share knowledge and better understand the world. URL: <https://www.quora.com/>

¹⁹ 30 Quora Statistics 2024 (Users & Revenue). *Demandsage*. 2024. URL: <https://www.demandsage.com/quora-statistics/>

²⁰ What are the problems and challenges of living in a diverse society? *Quora*. URL: <https://www.quora.com/What-are-the-problems-and-challenges-of-living-in-a-diverse-society>.

²¹ Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York: United Nations publication, 2010. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>.

²² Social Inclusion. URL: <https://social.desa.un.org/issues/social-inclusion>.

²³ Leaving no one behind: the imperative of inclusive development. Report on the World Social Situation / United Nations Department of Economic and Social Affairs. 2016. DOI: <https://doi.org/10.18356/5890648c-en>.

²⁴ Ми маємо не допустити, щоб хтось у світі засумнівався у стійкості всієї України — щорічне послання Президента до Верховної Ради. *Президент України Володимир Зеленський*. 19 листопада 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-mayemo-ne-dopustiti-shobhtos-u-sviti-zasumnivavsya-u-sti-94497>.

– зменшення соціальної нерівності, боротьба з бідністю та соціальним відторгненням;
– створення умов, за яких кожна людина може реалізувати свій потенціал і брати активну участь у житті суспільства тощо.

Це дослідження зосереджуватиметься на ролі вищої освіти у сприянні соціальної інклюзії, її поширенні у ЗВО, утвердженні у громадах, спільнотах, дотичних до вищої освіти, та у ширшому суспільстві. ЗВО як найбільш універсальні та масові знаннєві інституції, драйвери суспільних змін²⁵ можуть і мають очолити складний процес формування нової суспільної парадигми на засадах соціальної інклюзії, рівного та справедливого ставлення, плекання людського капіталу, єдності. Важлива суспільна роль університетів виявляється не лише у сприянні культурному, науковому, технологічному прогресу, а й у їх спроможності виступати «агентами суспільної гармонії та поступу»²⁶.

Метою першого етапу дослідження є обґрунтування теоретичних основ соціальної інклюзії у вищій освіті під час війни та після її завершенні, аналіз наявних концепцій соціальної інклюзії, виявлення ключових елементів для вироблення концепції соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, прийнятної для післявоєнного українського суспільства.

Теоретичні підходи до вивчення соціальної інклюзії в освіті

Термінологічне сполучення «social inclusion» (соціальна інклюзія) активно використовується в Європі, світі, починаючи з 1960—1970-х років і доповнюється словосполученням «social exclusion» (соціальне виключення, відторгнення) з протилежним значенням.

Досліджуючи явище соціальної інклюзії та поширюючи результати розвідок протягом кількох десятиліть, ОЕСР, ООН, ЄС, інші міжнародні організації та об'єднання не запропонували загальновизнаного визначення. Зазначалось, що соціальна інклюзія має багатовимірну природу та її легше пояснити через соціальне виключення: бідна людина не має доступу до освіти, охорони здоров'я, інших соціальних послуг; хворій і бідній особі складно знайти роботу, вона опиняється у злиднях та скочується на узбіччя суспільства²⁷.

У другому десятилітті XXI ст. експерти, дослідники, науковці, як і раніше, по-різному тлумачать соціальну інклюзію, проте пояснюють її з більшою конкретикою. Наприклад, ініціатива ЄС «European Pillar of Social Rights»²⁸ (Європейський стовп соціальних прав) від 2017 р., спрямована на створення у XXI ст. сильної соціальної Європи — справедливої, інклюзивної та повної можливостей¹² — поєднує соціальну інклюзію та соціальний захист у межах однієї категорії. У концепції Європейського стовпу соціальних прав категорія «Соціальний захист та інклюзія» забезпечується через доступ до базових послуг, наявність житла, соціальний захист та охорону здоров'я, мінімальний дохід та виплати з безробіття, опіку над дітьми, пенсії для літніх людей, допомогу безхатькам, інклюзію людей з інвалідністю.

Інше тлумачення соціальної інклюзії запропонував Світовий банк. У вже згаданому ґрунтовному дослідженні «Inclusion matters: the foundation for shared prosperity»²⁹ представлено два визначення соціальної інклюзії:

- 1) Процес поліпшення умов участі окремих осіб і груп у житті суспільства / The process of improving the terms for individuals and groups to take part in society;
- 2) Процес покращення здатності, можливостей і гідності людей, які через свою ідентичність перебувають у вразливому становищі, брати участь у житті суспільства / The process of improving the ability, opportunity, and dignity of people, disadvantaged on the basis of their identity, to take part in society³⁰.

²⁵ Політика та механізми реалізації соціальної відповідальності університетів України в умовах війни та під час повоєнного відновлення: монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє та ін.; за ред. С. Калашнікової, О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 128 с. С. 27. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/sots-vidp-univ_mon_2023-128p.pdf.

²⁶ «agents of social harmony and progression». Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. *LERU position paper*. September 2019. P. 9. URL: https://www.leru.org/files/LERU-EDI-paper_final.pdf.

²⁷ Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. *New Frontiers of Social Policy*. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. P. 4. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.

²⁸ European Pillar of Social Rights. <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/en/#annex1>

²⁹ Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. *New Frontiers of Social Policy*. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.

³⁰ Там само, С. 3—4.

У концепції Світового банку соціальна інклюзія забезпечується доступом до трьох важливих життєвих сфер (доменів): ринків, послуг, просторів. Йдеться про ринки землі, житла, праці, фінансів; соціальні, інформаційні, транспортні, освітні послуги, охорону здоров'я, забезпечення водою та електрикою та ін.; політичний, фізичний, культурний, соціальний простори.

Три сфери перетинаються, утворюють негативну або позитивну синергію. Бідній і безписемній людині складно знайти роботу на ринку праці; отримати кредит, щоб купити житло; стати політиком і впливати на політичні процеси тощо. Натомість особа з високим доходом скоріше за все здобуває якісну освіту й отримує престижну роботу, має доступ до якісних медичних послуг, добре орієнтується у політиці, можливо стане членом політичної партії і зможе впливати на рішення, що ухвалюють посадовці. Доступ до ринків, послуг, просторів значною мірою залежить від освіти³¹.

Концепція Світового банку вважає основою/підставою для інклюзії (чи навпаки для виключення) ідентичність (с. 5), яка визначається багатьма аспектами і характеристиками, серед найважливіших стать, раса, етнічне походження, релігія, вік, дохід, соціально-економічний статус, здоров'я (наприклад, захворюваність на ВІЧ/СНІД), належність до соціальної групи, професійної спільноти, місце проживання та ін.

Кілька чинників уможливають соціальну інклюзію³²:

– ability (здатність, спроможність) — посилення позицій індивіда завдяки здібностям, особистісному розвитку, освіті тощо;

– opportunity (можливість) — посилення позицій індивіда завдяки створенню можливостей (запровадженню спеціальних програм, послуг, надання грантів, позик тощо);

– dignity (гідність) — наявність поваги у відносинах між різними соціальними групами (наприклад, між панівними, домінуючими особистостями та їх підлеглими), як шанобливе ставлення особистості до себе та інших, як визнання прав і свобод людини, громадянина, гарантованих національним законодавством чи міжнародним правом.

Значне місце у забезпеченні, сприянні соціальній інклюзії займають ставлення та сприйняття (attitudes and perception), оскільки «люди діють відповідно до того, як вони почуваються»³³. Важливим чинником сприяння соціальній інклюзії є «здатність прагнути» (capacity to aspire)³⁴.

Почуття чесності, справедливості, відчуття можливості «бути частиною суспільства» виникає внаслідок того, що суспільство визнає, поважає та прислухається до своїх членів. Відчуття несправедливості, розчарування в соціальних і політичних інститутах або у суспільстві загалом часто виникає через безсилля людей (с. 23).

Соціальний контекст (середовище) для соціальної інклюзії трансформується завдяки демографічним, економічним, просторовим, технологічним та іншим змінам (с. 18); знаннєве суспільство, соціальні мережі, громадянська активність значною мірою впливають на суспільні трансформації.

Проблематика соціальної інклюзії згадується у низці ініціатив, програм, документів ООН. Підвалини концептуалізації цього явища закладені на World Summit for Social Development³⁵, що пройшов у 1995 р. у м. Копенгаген (Данія). Ухвалена самітом Copenhagen Declaration on Social Development³⁶ визначила три ключових цілі соціального розвитку: 1) викорінення бідності; 2) сприяння повній і продуктивній зайнятості; 3) просування соціальної інклюзії та окреслення цілісного підходу для їх досягнення³⁷.

Цілі розвитку тисячоліття³⁸, ухвалені на Саміті тисячоліття у 2000 р., також визначили боротьбу із бідністю пріоритетом (Ціллю 1) для досягнення соціально-економічного розвитку. Саміти ООН 2000, 2005 рр. продовжували дотримуватися комплексного та цілісного підходу до досягнення інших Цілей розвитку

³¹ Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. P. 22. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.

³² Там само, С. 13.

³³ Там само, С. 22; авторський переклад: «people act on the basis of how they feel».

³⁴ Там само, С. 14.

³⁵ World Summit for Social Development. 6–12 March 1995, Copenhagen, Denmark. URL: <https://www.un.org/en/conferences/social-development/copenhagen1995>.

³⁶ Report of the World Summit for Social Development. Copenhagen, 6–12 March 1995. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n95/116/51/pdf/n9511651.pdf>.

³⁷ World Summit for Social Development. 6–12 March 1995, Copenhagen, Denmark. URL: <https://www.un.org/en/conferences/social-development/copenhagen1995>.

³⁸ Millennium Summit, 6–8 September 2000, New York. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2000>.

тисячоліття: наприклад, «Тому ми вирішили утворити середовище — як на національному, так і глобальному рівні — яке сприяє розвитку та ліквідації бідності»³⁹.

Розвиваючи ідею соціально-економічного розвитку як основної мети цивілізаційного руху, експертні кола ООН використовували словосполучення «social integration», «social inclusion», «social cohesion» як близькі чи навіть взаємозамінні.

З метою перетворення ідей соціальної інклюзії у «практичний інструмент для просування надихаючого, але реалістичного набору політичних заходів і справ, спрямованих на формування “ суспільства для всіх”»⁴⁰ у вересні 2007 р. сисусами Department of Economic and Social Affairs of the UN Secretariat, UNESCO та UN-HABITAT була утворена експертна група та організована низка нарад під назвою «Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration»⁴¹.

Експертна група підготувала низку ґрунтовних документів^{42,43}, уточнила відмінності між словосполученнями «social integration», «social inclusion», «social cohesion and social participation»; розкрила передумови, необхідні для соціальної інклюзії (с. 8—11); визначила виміри соціальної інклюзії (культурний, політичний, економічний, соціальний, екологічний, правовий, фізичний, просторовий, стосунковий) та елементи, якими вона формується (с. 15—16); представила п'ять кроків до формування та утвердження соціальної інклюзії (с. 14—15).

Експертна група запропонувала таке визначення соціальної інклюзії: «...соціальна інклюзія тлумачиться як процес, в рамках якого докладаються зусилля для забезпечення рівних можливостей для всіх, незалежно від їх походження, з тим, щоб вони могли повністю реалізувати свій потенціал у житті. Це багатовимірний процес, спрямований на створення умов, які забезпечують повну та активну участь кожного члена суспільства в усіх аспектах життя, включаючи громадянську, соціальну, економічну та політичну активність, а також участь у процесах ухвалення рішень»⁴⁴.

Елементи, необхідні для соціальної інклюзії, включають⁴⁵:

- інклюзивні політики і законодавство;
- доступ до чистих та безпечних місць проживання, роботи та відпочинку;
- доступ до інформації та комунікації;
- доступ до публічних просторів;
- доступ до ресурсів;
- доступ до базових послуг, включно з освітою, охороною здоров'я, чистою водою та санітарією;
- доступ до транспорту;
- прозорі та підзвітні процеси ухвалення рішень;
- адекватний дохід та можливості працевлаштування;
- утвердження прав людини;
- можливості для особистісного розвитку;
- повагу до розмаїття;
- свободу (вибору, релігії тощо);

³⁹ Авторський переклад: «We resolve therefore to create an environment — at the national and global levels alike — which is conducive to development and to the elimination of poverty». United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf.

⁴⁰ Авторський переклад: «a practical tool used to promote an inspirational yet realistic set of policy measures geared towards a “society for all”». Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. 2009. P. 5. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.

⁴¹ Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York: United Nations publication, 2010. С. 4. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>.

⁴² Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.

⁴³ Report of the Expert Group Meeting on Practical Strategies to Promote Social Integration: Lessons learned from existing policies and practices. URL: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/sites/default/files/publication/document/2017/2/ghanareport.pdf>.

⁴⁴ Авторський переклад: «...social inclusion is understood as a process by which efforts are made to ensure equal opportunities for all, regardless of their background, so that they can achieve their full potential in life. It is a multi-dimensional process aimed at creating conditions which enable full and active participation of every member of the society in all aspects of life, including civic, social, economic, and political activities, as well as participation in decisionmaking processes». Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. 2009. P. 3. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.

⁴⁵ Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. 2009. P. 16. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.

- участь в ухваленні рішень;
- соціальний захист;
- солідарність.

Кроки до формування та утвердження соціальної інклюзії⁴⁶:

1. **Visibility** (видимість, помітність): люди насамперед мають бути видимими, поміченими та мати свій голос.
2. **Consideration** (зважання, увага): ті, хто ухвалюють рішення або формують політики, мають зважати на занепокоєння і потреби окремих осіб або соціальних груп.
3. **Access to Social Interactions** (доступ до соціальних процесів, взаємодії): у своєму повсякденному житті люди повинні мати можливість брати участь у суспільній діяльності, соціальних мережах, включаючи економічну, соціальну, культурну, релігійну та політичну діяльність.
4. **Rights** (права): люди повинні мати права.
5. **Resources to fully participate in society** (ресурси для повноцінної участі у суспільному житті): щоб брати повноцінну участь у житті суспільства, важливо мати доступ до ресурсів, не лише фінансових, а й інших: мати час, енергію, фізичний доступ, повагу й визнання тощо.

Важливою передумовою соціальної інклюзії є освіта: вона надає можливість більше дізнатись про власну історію та культуру, краще зрозуміти та полюбити історію і культуру інших народів. Освіта здатна виплекати в молодих людях цінності поваги та різноманітності; надати більше сил і влади тим, кого відсторонили або відсунули від участі в обговоренні та ухваленні рішень. Знання про історичні процеси та трансформації допомагають зрозуміти, як політики, спрямовані на інклюзію чи виключення, впливали на суспільні цінності, вибір чи судження осіб, особливо тих, хто уповноважений ухвалювати рішення⁴⁷.

Очевидно, розвідки експертної групи значною мірою просунули дослідження соціальної інклюзії, привернули увагу до необхідності заходів та втручань (interventions), спрямованих на подолання бідності та соціального виключення, а також потреби в індикаторах, щоб спостерігати та вимірювати прогрес від здійснених втручань⁴⁸.

У подальші роки ідеї соціальної інклюзії продовжилися у Цілях сталого розвитку⁴⁹. Формально, соціальна інклюзія не зафіксована як одна з 17 Цілей сталого розвитку, ухвалених Самітом ООН у 2015 р., однак принцип «no one left behind / нікого не залишити осторонь»⁵⁰, який став офіційним гаслом Порядку денного 2030, є сутністю інклюзії. Кілька Цілей сталого розвитку можна вважати такими, що спрямовані на побудову інклюзивних суспільств⁵¹:

Ціль 1: **Подолання бідності** — є першоосновою соціальної інклюзії;

Ціль 4: **Якісна освіта** — розкривається як «забезпечення інклюзивної та рівної якісної освіти для всіх та заохочення навчання впродовж всього життя»;

Ціль 10: **Скорочення нерівності** — є наріжним каменем для формування інклюзивних суспільств;

Ціль 16: **Мир та справедливість** — передбачає «сприяння побудові мирного та інклюзивного суспільства задля сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях».

UNESCO продовжує досліджувати проблематику соціальної інклюзії. Одна з ініціатив організації — онлайн платформа «UNESCO Inclusive Policy Lab» (Лабораторія інклюзивної політики UNESCO)⁵². Призначення платформи — акумулювати знання та перетворювати їх у політики, що зменшують і послаблюють нерівність.

Промоція та утвердження інклюзії в освіті⁵³ є важливим напрямом діяльності UNESCO. International Forum on Inclusion and Equity⁵⁴ (Міжнародний форум з інклюзії та рівного ставлення), що пройшов під егідою

⁴⁶ Vision for an Inclusive Society. 2009. P. 13. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf>.

⁴⁷ Там само, С. 9.

⁴⁸ Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context. New York: United Nations publication, 2010. P. 4. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>.

⁴⁹ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://social.desa.un.org/2030agenda-sdgs>.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Наша робота над досягненням Цілей сталого розвитку в Україні. Організація Об'єднаних Націй. Україна. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.

⁵² About UNESCO Inclusive Policy Lab. UNESCO. URL: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/about-unesco-inclusive-policy-lab>.

⁵³ What you need to know about inclusion in education. Unesco. URL: <https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know?hub=70285>.

⁵⁴ What is the Cali Commitment to equity and inclusion in education? Unesco. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910>.

UNESCO у 2019 р. у м. Калі (Колумбія), підтвердив зобов'язання організації та звернувся до світової спільноти із закликом докладати зусиль, щоб забезпечити справедливу та інклюзивну якісну освіту для усіх здобувачів, починаючи з раннього віку через обов'язкову шкільну освіту, професійну підготовку, вищу освіту та навчання упродовж життя, а також звернувся до політиків і урядовців активізувати зусилля щодо інклюзії в освіті, особливо приділяючи увагу маргіналізованим соціальним групам⁵⁵.

UNESCO відіграє важливу роль у просуванні соціальної інклюзії у вищій освіті через різні ініціативи та програми. Однією з таких ініціатив стала 3rd World Higher Education Conference (WHEC2022)⁵⁶ (Третя Всесвітня конференція з вищої освіти), що пройшла у м. Барселона (Іспанія) у травні 2022 р. Звіти, дослідження, програмні документи⁵⁷, підготовлені напередодні конференції та за результатами її проведення, визначили загальні пріоритетні напрями розвитку вищої освіти у середньостроковій перспективі та, зокрема, деталізували роль соціальної інклюзії у вищій освіті.

У документі «Beyond limits: new ways to reinvent higher education», що означений як «дорожня карта перевинайдення вищої освіти»⁵⁸, першою групою принципів, що визначатимуть майбутнє глобальної вищої освіти, названі інклюзія, рівність (можливостей) та плюралізм «inclusion, equity, and pluralism» (с. 24). Більша інклюзивність та плюралізм, ефективно організовані системи вищої освіти, що забезпечують рівні можливості, є основою для стійкого розвитку та побудови справедливих, мирних і демократичних суспільств. Держави і ЗВО мають нарощувати зусилля для усунування фінансових та інших бар'єрів у доступі до якісної вищої освіти для усіх здобувачів, особливо дбаючи про вразливі групи. Крім того, держави і ЗВО повинні гнучко реагувати на дедалі різноманітніший студентський контингент та мати відповідну організацію, яка уможливить висхідну мобільність у системі освіти (наприклад, перехід від профтехосвіти до вищої освіти або рух від коледжу до університету).

UNESCO розробляє настанови та рекомендації щодо вироблення політик і впровадження інклюзивних освітніх систем⁵⁹, співпрацює з урядовими структурами, посадовцями, відповідальними за реформи у сфері освіти; здійснює моніторинг та оцінює прогрес у досягненні цілей інклюзивної вищої освіти⁶⁰; організовує конференції, семінари, інші заходи з метою підвищення обізнаності, обміну досвідом та кращими практиками. Співпрацюючи з великим контингентом різноманітних суб'єктів, залучених до реформування вищої освіти, підвищення її інклюзивності, ця міжнародна організація не виробила власної концепції соціальної інклюзії у вищій освіті.

Велику увагу питанню соціальної інклюзії в освіті загалом та у вищій освіті зокрема приділяють ЄС, ЄПВО, асоційовані з ними агентства та організації. Рекомендації Ради ЄС щодо забезпечення інклюзивної освіти⁶¹, серед іншого, включають:

- залучення до якісної освіти учнів, студентів усіх рівнів, з раннього дитинства та протягом усього життя;
- надання необхідної підтримки усім здобувачам освіти відповідно до їхніх (особливих) потреб, враховуючи потреби незахищених верств населення, мігрантів, найталановитіших учнів, студентів тощо;
- сприяння переходу між різними освітніми напрямками і рівнями і забезпечення належної освітньої та професійної орієнтації;
- ефективне використання можливостей і даних Європейського агентства з особливих потреб та інклюзивної освіти⁶².

Європейська стратегія для університетів на 2022—2024 рр., представлена в іншому офіційному документі ЄС⁶³, вважає досконалі та інклюзивні університети основним чинником пост-пандемічного

⁵⁵ Cali commitment to equity and inclusion in education. 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910>.

⁵⁶ UNESCO World Higher Education Conference 2022. Barcelona, 18—20 May 2022. URL: <https://www.unesco.org/en/higher-education/2022-world-conference>.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Авторський переклад: «a roadmap to reinvent higher education». Beyond limits: new ways to reinvent higher education. UNESCO, 2022. P. 6. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389912/PDF/389912eng.pdf.multi>.

⁵⁹ Policy guidelines on inclusion in education. UNESCO. 2009. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000177849>.

⁶⁰ Salmi J. Higher Education and Inclusion. Background paper prepared for the 2020 Global Education Monitoring Report. UNESCO, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689>.

⁶¹ Council Recommendation of 22 May 2018 on promoting common values, inclusive education, and the European dimension of teaching. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018H0607%2801%29>.

⁶² European Agency for Special Needs and Inclusive Education. URL: <https://www.european-agency.org/>

⁶³ Communication from the Commission on a European Strategy for Universities. URL: <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf>.

відновлення, основою для відкритого, демократичного, справедливого та стійкого суспільства, сталого зростання, підприємництва та зайнятості⁶⁴. Непокоючись через гендерний розрив, згадуючи про його збільшення серед керівного складу університетів, зважаючи на недостатньо представлені в університетських спільнотах певні соціальні групи, що характеризуються як незахищені або вразливі, Стратегія підкреслює, що «Різноманітність, інклюзивність і гендерна рівність у секторі вищої освіти стали важливішими, ніж будь-коли»⁶⁵.

Програма ЄС Еразмус+ ітерації 2021—2027 рр. «приділяє значну увагу соціальній інклюзії, на рівні із зеленим і цифровим переходом, активним громадянством, участю молоді у демократичних процесах»⁶⁶. Інклюзія та розмаїття є першими у списку пріоритетів Програми Еразмус+⁶⁷.

Як зазначає Programme Guide (Керівництво до програми⁶⁸), за усіма своїми напрямками Erasmus+ сприятиме рівним можливостям, доступу, інклюзії, розмаїттю та справедливості. Розробляючи проекти, плануючи заходи, усі учасники Програми мають застосовувати інклюзивний підхід, роблячи їх доступними для різноманітного кола учасників. Дбаючи про організації та учасників, які мають обмежені можливості, Erasmus+ пропонує механізми та ресурси, зокрема описані у Framework on inclusion measures⁶⁹ та Inclusion and Diversity Strategy⁷⁰, що покликані полегшити доступ до Програми для різних типів людей та організацій і наблизити її до більшого кола людей з особливими освітніми потребами та організацій, що працюють з ними.

Framework on inclusion measures та Inclusion and Diversity Strategy, ухвалені на виконання Програми, визначають перешкоди і бар'єри, усунення яких полегшить доступ до ширшого кола учасників, а саме:

- інвалідність, тобто фізичні, розумові, інтелектуальні або сенсорні порушення, які можуть перешкоджати особі брати участь у Програмі;
- проблеми зі здоров'ям: бар'єром можуть стати серйозна хвороба, хронічні захворювання, інші ситуації з фізичним або ментальним здоров'ям, що не дають можливості брати участь у Програмі;
- бар'єри через освіту або брак підготовки: незавершена освіта, недостатньо розвинені навички та вміння є перешкодами для участі у Програмі; особи, які не навчаються, не працюють, мають низьку кваліфікацію можуть зіткнутися з перешкодами; інколи перешкодою стає організація освітнього процесу, яка не дозволяє мобільність;
- культурні відмінності: можуть створити перешкоди, особливо для людей з особливими потребами, вразливими або незахищеними здобувачами освіти (наприклад, мігрантів, біженців);
- соціальні бар'єри: виникають через труднощі соціальної адаптації (наприклад, нерозвинені соціальні навички), антисоціальну або ризиковану поведінку, соціальну маргіналізацію, сімейні обставини (наприклад, особливості батьківства (одинокий батько), сирітство тощо);
- економічні бар'єри: економічні негаразди (низькі доходи, безробіття, залежність від системи соціального забезпечення, борги) можуть стати на заваді участі у програмі;
- бар'єри, що виникають внаслідок дискримінації: приводом може стати стать, вік, етнічне походження, релігія, вірування, сексуальна орієнтація, інвалідність або комбінація кількох чинників;
- географічні бар'єри: проживання у віддалених районах, сільській місцевості, на островах з обмеженим доступом до транспортних послуг та комунікації також може створювати перешкоди.

⁶⁴ Excellent and inclusive universities are a condition and foundation for open, democratic, fair and sustainable societies as well as sustained growth, entrepreneurship and employment. Communication from the Commission on a European Strategy for Universities. URL: <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf>.

⁶⁵ Авторський переклад: «Diversity, inclusiveness and gender equality in the higher education sector have become more important than ever». Communication from the Commission on a European Strategy for Universities. URL: <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf>.

⁶⁶ Авторський переклад: «places a strong focus on social inclusion, the green and digital transitions, and promoting young people's participation in democratic life». What is Erasmus+? *Erasmus+*. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/about-erasmus/what-is-erasmus>.

⁶⁷ Priorities of the Erasmus+ Programme. *Erasmus+*. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/programme-guide/part-a/priorities-of-the-erasmus-programme>.

⁶⁸ Еразмус+ Керівництво до програми (Programme Guide). 2020. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ErasmusProgrammeGuide_2020-UA%20final_corrected.pdf.

⁶⁹ Commission Implementing Decision (EU) of 22.10.2021 on the framework of inclusion measures of the Erasmus+ and European Solidarity Corps Programmes 2021—2027. Brussels, 2021. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-10/comm-2021-7493_en.pdf.

⁷⁰ Implementation guidelines. Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-09/implementation-inclusion-diversity_apr21_en.pdf.

Зменшення перешкод для участі у Програмі Еразмус+ малозабезпечених осіб включає додаткову фінансову підтримку; підтримка організацій може проявлятися як допомога у створенні якісніших проєктів завдяки навчанню та коучингу.

Inclusion and Diversity Strategy наголошує на необхідності:

— спільного розуміння того, кого можна вважати людьми з особливими потребами, вразливими або незахищеними та розроблення узгодженої схеми їх включення до Програми;

— збільшення уваги і прихильності до інклюзії та різноманітності з боку всіх учасників Програми і позитивний підхід до розмаїття в усіх видах проєктів;

— зменшення перешкод для участі у програмах малозабезпечених людей, допомоги потенційним учасникам у подоланні бар'єрів;

— забезпечення належної уваги до інклюзії та розмаїття на усіх етапах реалізації Програми та життєвого циклу проєкту: до (просування, охоплення, підтримка, оцінювання тощо), під час (підготовка, реалізація, результати тощо) і після проєкту (оцінювання, поширення та використання результатів проєкту, подальші дії тощо).

Інклюзія займає важливе місце у Європейському просторі вищої освіти (далі — ЄПВО): Social Dimension of Higher Education in the EHEA (соціальний вимір вищої освіти у ЄПВО) є важливим наскрізним напрямом Болонського процесу, соціальна інклюзія — одним із пріоритетних зобов'язань його учасників⁷¹.

Tirana Communiqué (Тіранське комюніке)⁷² повторило зобов'язання попереднього комюніке, ухваленого на Міністерській конференції ЄПВО в Римі у 2020 р.⁷³, творити інклюзивний, інноваційний та взаємопов'язаний ЄПВО: « Ми підтверджуємо важливість побудови до 2030 року інклюзивного ЄПВО, здатного стати основою згуртованої, стійкої та мирної Європи, де студенти отримують повну підтримку на всіх етапах їх освітніх траєкторій завдяки політикам щодо доступу до вищої освіти та її завершення, незалежно від їхнього походження чи відправної точки».

Соціальні питання (наприклад, рівний доступ до вищої освіти, усунення бар'єрів для навчання упродовж життя тощо) завжди були у центрі уваги Болонського процесу. Словосполучення «social dimension» (соціальний вимір) уперше з'явилося у Бергенському комюніке 2005 р. і тлумачилося як «заходи, вжиті урядами, щоб допомогти студентам, особливо тим, хто належить до соціально незахищених груп, у фінансових та економічних аспектах та надати їм рекомендації та консультативні послуги з тим, щоб розширити доступ» («measures taken by governments to help students, especially from socially disadvantaged groups, in financial and economic aspects and to provide them with guidance and counselling services with a view to widening access»)⁷⁴.

Соціальний вимір вищої освіти уточнюється та конкретизується у наступних Болонських комюніке, Стратегії розвитку соціального виміру та навчання упродовж життя у ЄПВО до 2020 р., Принципах та рекомендаціях щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО, викладених у Додатку II Римського комюніке 2020 р. (детальніше можна ознайомитись у⁷⁵).

Нині Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО є ключовим документом щодо посилення соціальної інклюзії. На останній Міністерській конференції ЄПВО, що відбулась у травні 2024 р. у м. Тирана (Албанія) вони були доповненні індикаторами, за якими вимірюватиметься прогрес у зміцненні соціального виміру ЄПВО.

У фінальному звіті «Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти»⁷⁶ Робочої групи з соціального виміру 2021—2024⁷⁷ також представлено рамку

⁷¹ The European higher education area in 2018: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. P. 13. URL: <https://www.ehea.info/Upload/BP2018.pdf>.

⁷² Tirana Communiqué. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tiranacommunique_ehea_neo_here_en_ua.pdf.

⁷³ Rome Communiqué. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf.

⁷⁴ The European Higher Education Area — Achieving the Goals. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Bergen, 19—20 May 2005. URL: https://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2005_Bergen/52/0/2005_Bergen_Communique_english_580520.pdf.

⁷⁵ Оржель О.Ю., Отич О.М. Соціальний вимір ЄПВО як стратегія посилення інклюзивності вищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2024. Вип. 2(215). С. 79—87. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2\(215\)-79-87](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2(215)-79-87).

⁷⁶ Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти. Фінальний звіт. Травень 2024. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/indicators-and-descriptors_sd_finalreport_4_neo_here_en_ua.pdf.

⁷⁷ BFUG Working Group on Social Dimension 2021—2024. Final Report for the Period 2021—2024. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_WG_Social_Dimension_2021-2024_FINAL_REPORT.pdf.

структуризації соціального виміру в ЄПВО. Її основою є розмаїття, рівність та інклюзія; власне рамка складається з принципів, рекомендацій, індикаторів і дескрипторів для соціального виміру і представляє цілісну систему, що допомагає органам влади країн-учасниць ЄПВО і ЗВО впроваджувати принципи і рекомендації щодо соціального виміру в політики й стратегії, інституційні місії, врядування й культуру ЗВО та дотримуватись їх на усіх етапах освітнього процесу (доступ, участь, поступ, завершення вищої освіти) та усіх діяльнісних напрямках вищої освіти (навчання і викладання, дослідження, інновації, поширення знань і просвітництво, врядування та управління, студентське самоврядування).

Десять Принципів та рекомендацій щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти закладають основи соціальної інклюзії у ЄПВО та фактично окреслюють стратегію її посилення: «їх слід розуміти як політичні зобов'язання високого рівня, які слугують основою для концептуалізації різних політик, спрямованих на посилення соціального виміру»⁷⁸. Рекомендації (в оригіналі «guidelines») роз'яснюють, як досягати бажаних результатів, реалізувати принципи на практиці.

Пропоновані індикатори є інструментами для вимірювання прогресу в упровадженні принципів соціального виміру у вищій освіті. Кожен індикатор супроводжується дескриптором, який детальніше розкриває зміст, особливості та характеристики індикатора, що сприяє кращому розумінню індикаторів та їх ефективному впровадженню. Індикатори та дескриптори спрямовують реалізацію Принципів і рекомендацій, пропонуючи практичні підходи та дозволяючи гнучкість для врахування різноманітних контекстів і урізноманітнення політик.

Допомагаючи органам влади і ЗВО формулювати системні (національні) та інституційні політики, стратегії та плани дій для посилення соціального виміру, рамка також пропонує методологію моніторингу, оцінювання та вимірювання впливу цих політик.

Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти фіксують зміну в тлумаченні соціального виміру ЄПВО: від розширення доступу до вищої освіти, проголошеного Бергенським комюніке, до справедливого представництва у студентській спільноті різних соціальних категорій і верств населення, як передбачено Лондонським комюніке, до сприяння соціальній інклюзії: «соціальний вимір охоплює створення інклюзивного середовища у вищій освіті, що плекає рівність і різноманітність та реагує на потреби місцевих громад»⁷⁹.

Цільовими групами у Принципах та рекомендаціях є три категорії студентів: *underrepresented students* (недостатньо представлені студенти), *disadvantaged students* (незахищені студенти), *vulnerable students* (вразливі студенти). Студентство належить до першої групи, якщо за певними характеристиками (наприклад, стать, вік, національність, мовна група, етнічне чи географічне походження, соціально-економічний стан тощо) їх частка в ЗВО або системі вищої освіти менша, ніж загалом по країні. Щодо групи незахищених студентів, їх незахищеність може походити з різних джерел: через інвалідність, сирітство, психічне здоров'я, відсутність підтримки з боку сім'ї, нестача часу на навчання через необхідність заробляти на життя і навчання або необхідність доглядати хворого родича тощо); іншими словами, студенти цієї групи стикаються з більшою кількістю проблем порівняно з однолітками. Вразливі студенти потребують додаткового захисту через ті обставини, у яких перебувають: страждають на хворобу, бояться втратити дозвіл на проживання у країні, зазнають дискримінації, сексуального переслідування через належність до певної релігійної конфесії тощо. Характеристики, за якими визначається належність студентів до тієї чи іншої групи, можуть перехресуватись; наприклад, студентка-біженка може належати до трьох груп одночасно: бути недостатньо представленою, незахищеною та вразливою.

У реалізації соціального виміру країни-учасниці ЄПВО можуть обирати централізований підхід, розробляючи національні політики, стратегії та настанови щодо його впровадження, або децентралізований, покладаючи відповідальність за впровадження принципів і рекомендацій на ЗВО⁸⁰. Для ЗВО соціальний вимір ЄПВО є стратегічним і наскрізним напрямом і може реалізуватись як окрема стратегія / окрема інституційна політика або бути інтегрований у інші стратегії і політики на інституційному рівні. Соціальний вимір слід

⁷⁸ Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти. Фінальний звіт. Травень 2024. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/indicators-and-descriptors_sd_finalreport_4_neo_here_en_ua.pdf.

⁷⁹ Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО. Додаток II до Римського комюніке. 2020. URL: <https://erasmusplus.org.ua/news/pereklad-materialiv-ministerskoyi-konferenciyi-z-pytan-rozvytku-bolonskogo-proczesu-19-11-2020-m-rym-on-line/>

⁸⁰ The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. Chapter 4: Social Dimension. С. 119. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-05/Chapter_4_Social_dimension.pdf.

«розглядати як безперервне зобов'язання»⁸¹ та інтегрувати в усі сфери, напрями діяльності сучасного університету.

Досвід європейських університетів у просуванні й сприянні соціальної інклюзії узагальнений та представлений у публікаціях EUA^{82, 83}. Вони ґрунтуються на концепції DEI (або EDI), яка є поширеною у корпоративному секторі⁸⁴, застосовується в управлінні персоналом, людськими ресурсами^{85, 86} у приватних і державних установах, включаючи сектор вищої освіти⁸⁷. DEI є аббревіатурою від слів diversity (розмаїття), equity (рівність), inclusion (інклюзія), які означають три тісно пов'язані та часто взаємозамінні явища (с. 5). Інклюзія виникає за наявності:

– визнання та поваги до розмаїття; безконфліктного співіснування осіб з несхожими характеристиками та відмінними ідентичностями;

– рівного та справедливого ставлення до усіх, незалежно від їх ідентичностей та особливостей; надання підтримки та допомоги особам з особливими потребами; усунення бар'єрів, які обмежують можливості для певних осіб чи груп;

– почуття причетності до організації, яка заохочує співробітників ділитися своїми ідеями, талантами і в якій цінують внесок кожного; приналежності до команди, колективу, спільноти, громади, суспільства, де є можливості для самореалізації, взаємодії та участі у спільній суспільно корисній справі.

Аналіз практик європейських університетів щодо соціальної інклюзії, представлений у публікації «Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. Examples from across Europe», виявив кілька тенденцій: перехід від вузького фокусу на конкретних групах, що недостатньо представлені у студентському контингенті (жінки, меншини, люди з інвалідністю) до більш стратегічного та комплексного (всеохопного) підходу; розроблення політик інклюзивності та внесення змін до систем управління й врядування; охоплення програмами, заходами посилення інклюзивності не лише студентів, а й академічного та адміністративного персоналу. Разом із тим дослідники практик інклюзивності звертають увагу на їх розмаїття, відсутність уніфікації у тому, як різні ЗВО підходять до вибору цілей та цільових груп, формулювання стратегій і вироблення політик. Наприклад:

– University of Lille, Social and Human Sciences⁸⁸ (Франція) формулює ключову ціль інклюзії як включення в університетську спільноту «усіх верст і прошарків суспільства, активну мобілізацію усієї академічної спільноти, включно зі студентами і персоналом, та інтенсифікацію партнерства з суб'єктами — представниками благодійного, державного (публічного) або корпоративного сектору»⁸⁹ (с. 14);

– у TU Delft⁹⁰ (Нідерланди) в системі університетського врядування діє Diversity & Inclusion team (команда з розмаїття та інклюзивності); разом із посадою senior policy advisor of HR and coordinator of Diversity & Inclusion (старший радник з питань управління людськими ресурсами та координатор з розмаїття

⁸¹ Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО. Додаток II до Римського комюніке. 2020. URL: <https://erasmusplus.org.ua/news/pereklad-materialiv-ministerskoyi-konferenciyi-z-pytan-rozvytku-bolonskogo-proczesu-19-11-2020-m-rym-on-line/>

⁸² Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. Examples from across Europe. European University Association, 2018. URL: <https://www.eua.eu/downloads/publications/universities-39-strategies-and-approaches-towards-diversity-equity-and-inclusion.pdf>.

⁸³ Diversity, Equity and Inclusion in European Higher Education Institutions. Results from the INVITED project. European University Association, 2019. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/diversity-equity-and-inclusion-in-european-higher-education-institutions-results-from-the-invited-project.html>.

⁸⁴ Diversity wins: How inclusion matters. 2020. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/diversity%20and%20inclusion/diversity%20wins%20how%20inclusion%20matters/diversity-wins-how-inclusion-matters-vf.pdf>.

⁸⁵ DEI in the workplace: Why it's important for company culture. URL: <https://lponline.sas.upenn.edu/features/dei-workplace-why-its-important-company-culture>.

⁸⁶ Diversity, Equity and Inclusion in European Higher Education Institutions. Results from the INVITED project. European University Association, 2019. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/diversity-equity-and-inclusion-in-european-higher-education-institutions-results-from-the-invited-project.html>.

⁸⁷ University of Michigan Diversity Equity and Inclusion. URL: <https://diversity.umich.edu/about/defining-dei/>

⁸⁸ Universite de Lille. URL: <https://www.univ-lille.fr/>

⁸⁹ Авторський переклад: «inclusion of all types of public». Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. Examples from across Europe. European University Association, 2018. P. 14. URL: <https://www.eua.eu/downloads/publications/universities-39-strategies-and-approaches-towards-diversity-equity-and-inclusion.pdf>.

⁹⁰ Technische Universiteit Delft. URL: <https://www.tudelft.nl/en/>

та інклюзії) запроваджена посада Diversity Officer (уповноваженого з питань розмаїття); утворена асоціація «Women in Science» (с. 26);

– заснований у 1995 р. Universitat Oberta de Catalunya (UOC)⁹¹ (Іспанія) проголосив своєю місією «навчати людей упродовж усього їх життя, сприяючи їх прогресу та прогресу суспільства, одночасно із проведенням досліджень, дотичних до знаннєвого суспільства»⁹². Університет пропонує біженцям і мігрантам з усього світу онлайн мовні курси та програми фахової підготовки.

Аналогічний до EUA підхід використовує League of European Research Universities (LERU, Ліга європейських дослідницьких університетів). У ґрунтовному дослідженні «Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach»⁹³ LERU доводить переваги для університетів від впровадження концепції DEI, окреслює сфери, аспекти інклюзії, які потребують подальшого вивчення, визначає кроки, які необхідно здійснити для подальшого просування та поступу DEI у дослідницьких університетах.

Першим кроком автори публікації пропонують ЗВО визнати, що стереотипи, неявна дискримінація, нерівне ставлення нині існують в європейській університетах і виявляються під час найму, кар'єрного просування / підвищення, у відборі публікацій, присудженні стипендій, ухваленні інших рішень. Автори доводять, що дослідницькі університети наділені особливою роллю сприяти суспільному процвітання та збагаченню, здатністю просувати зміни не лише завдяки дослідницькій діяльності та науковим відкриттям, а й організацією навчання на основі досліджень, донесенню результатів досліджень до нових поколінь здобувачів освіти (с. 9).

Визнаючи, що інклюзивність має пронизувати усі напрями університетської діяльності та сфери вищої освіти, публікація звертає особливу увагу на інклюзивність дослідницької діяльності. Під час планування і проведення дослідження важливо пам'ятати, що воно має бути на користь усьому суспільству, його різним членам і групам, а також враховувати на кожному етапі дослідження (встановлення пріоритетів, ухвалення рішення щодо фінансування, формулювання цілей, розроблення методології збору й аналізу даних, впровадження результатів та їх оцінювання тощо) такі аспекти, як вік, раса, етнічне походження, стать, гендер, сексуальна орієнтація, здібності, соціально-культурна належність тощо (с. 30).

Розмаїття забезпечує множинність перспектив, поглядів і підходів до розв'язання проблем, що спрацьовує тоді, коли наявна інклюзивна культура, коли кожен голос почутий. Креативність та наукові інновації народжуються у відвертому діалозі під час обміну думками, коли точки зору не збігаються (с. 19).

Розв'язання таких глобальних проблем, як адаптація до змін клімату, зменшення зубожіння, стійке виробництво сільськогосподарської продукції, відбудеться швидше, а науковий внесок буде ефективнішим, якщо застосовуватимуться інклюзивний підхід та широкий різноманітний діапазон поглядів на ці проблеми (с. 20).

Автори публікації наголошують, що розмаїття є ключем до виробництва наукових знань. Оскільки наука розвивається в напрямку командної роботи та міждисциплінарних досліджень, а також зростає кількість і значущість досліджень, орієнтованих на вирішення суспільних проблем, різноманітність підходів, методів, мислення та перспектив збільшують дослідницькі можливості та потенціал для розв'язання проблеми. Виконання складних завдань вимагає колективного розуму, тому краще це робити командою різних людей. Однак складність завдання полягає не лише у забезпеченні різноманітності, а й налагодженні плідної взаємодії між різними людьми у групах (с. 20).

Велику частину публікацій, присвячених соціальній інклюзії в освіті, підготував авторський колектив у рамках проєктів, ініційованих міжнародними організаціями на кшталт Світового банку, ООН чи ЮНЕСКО, Ради Європи⁹⁴, а також на виконання стратегій та цілей ЄС або ЄПВО. Разом із тим значний внесок у розвиток тематики соціальної інклюзії у сфері вищої освіти роблять університети, інші ЗВО та науковці, дослідники з різних континентів, які визнають значущість явища соціальної інклюзії та вивчають його творення та поширення у вищій освіті. Зазначений внесок представлений на університетських вебсайтах^{95, 96},

⁹¹ UOC. URL: <https://www.uoc.edu/es>.

⁹² Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. Examples from across Europe. European University Association, 2018. P. 31. URL: <https://www.eua.eu/downloads/publications/universities-39-strategies-and-approaches-towards-diversity-equity-and-inclusion.pdf>.

⁹³ Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. *LERU position paper*. September 2019. P. 9. URL: https://www.leru.org/files/LERU-EDI-paper_final.pdf.

⁹⁴ Higher Education for Diversity, Social Inclusion and Community. A democratic imperative. Council of Europe Higher Education Series No. 22. URL: <https://theewc.org/resources/higher-education-for-diversity-social-inclusion-and-community-a-democratic-imperative/>

⁹⁵ Inclusion, Diversity, Equity and Access at RMIT. URL: <https://www.rmit.edu.au/about/our-values/diversity-and-inclusion>.

узагальнений у наукових статтях і публікаціях різних видавничих домів, описаний у виданнях ЄС за колективного авторства⁹⁷ тощо.

Майже три десятиліття тому був заснований International Journal of Inclusive Education⁹⁸ з метою активізувати дискурс про інклюзію на різних рівнях освіти, включно із вищою. Статті⁹⁹, присвячені соціальній інклюзії у вищій освіті, також публікує Journal of Social Inclusion¹⁰⁰.

Дослідники присвячують науковій публікації різним аспектам соціальної інклюзії. Наприклад, автори статті «Policies for achieving inclusion in higher education»¹⁰¹ зосередились на недостатньо представлених у студентському контингенті здобувачах освіти та визначили категорії заходів (measures), завдяки яким можна збільшити представництво тих чи інших недостатньо представлених груп, зокрема, квоти, усунення/зменшення фінансових та нефінансових бар'єрів, заснування університетських філій у віддалених регіонах, корекційні програми для студентів, які їх потребують, тощо.

У статті «Diversity and Inclusion in Higher Education»¹⁰² інклюзія тлумачиться як студентська активність і залучення в університетське життя: академічну й дослідницьку діяльність, громадянську активність, спортивні чи культурні заходи тощо; інклюзивність вважається важливою передумовою інновацій та академічної досконалості (с. 73).

Інша публікація¹⁰³ констатує відмову від розуміння інклюзії як запобігання дискримінації. Натомість тлумачить її як визнання розмаїття та практикування рівного ставлення з боку студентів, академічного та адміністративного персоналу, університетського керівництва. Автор статті пропонує ЗВО рекомендації щодо посилення інклюзивності, які включають розроблення стратегії, вироблення політики, збільшення обізнаності серед студентства та викладачів, поширення практик інклюзивної поведінки, активізацію дискурсу на рівнях викладач — студент, викладач — викладач, студент — студент, розроблення освітніх програм з елементами інклюзивності тощо.

Ми не ставили за мету зробити вичерпний аналіз джерел, які торкаються теми соціальної інклюзії у вищій освіті. Робота із документальною спадщиною ЄС, ООН, ЮНЕСКО, ЄПВО, публікації EUA, LERU, опрацьовані наукові статті засвідчили актуальність та невичерпність проблематики соціальної інклюзії, з одного боку, та дали змогу сформуванню теоретичні основи забезпечення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, з іншого.

Теоретичні основи забезпечення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти

Теоретичні основи забезпечення соціальної інклюзії закладають:

- концепції соціальної інклюзії;
- засадничі принципи соціальної інклюзії;
- проблемно-понятійне (проблемно-концептуальне) поле соціальної інклюзії;
- виміри та елементи соціальної інклюзії;
- активатори (чинники), що сприяють формуванню соціальної інклюзії, та бар'єри, що цьому перешкоджають.

⁹⁶ York St John is University of the Year for Social Inclusion in the Good University Guide 2025. *York St John University*. URL: <https://www.yorksja.ac.uk/news/2024/social-inclusion/>

⁹⁷ Social inclusion policies in higher education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / F. Biagi, R. Kolster, A. Veidemane et al.; European Commission: Joint Research Centre. Publications Office, 2019. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2760/944713>.

⁹⁸ International Journal of Inclusive Education. URL: <https://www.tandfonline.com/journals/tied20>.

⁹⁹ Jackson S. Supporting part-time learners in higher education: Equalities and inequalities. *Journal of Social Inclusion*. Vol. 3 (1). P. 58—70. URL: <https://journalofsocialinclusion.com/articles/10.36251/josi42>.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Salmi J., D'Addio A. Policies for achieving inclusion in higher education. *Policy Reviews in Higher Education*. 2020. N 5(1). P. 47—72. DOI: <https://doi.org/10.1080/23322969.2020.1835529>.

¹⁰² Varga A., Vitez K., Orsos I. et al., Diversity and Inclusion in Higher Education. *Képzés és Gyakorlat neveléstudományi folyóirat*. 2021. Vol. 19, Is. 1—2. P. 70—81. P. 73. DOI: <https://doi.org/10.17165/TP.2021.1-2.7>.

¹⁰³ Makuve N. Contemporary Issues in Higher Education: Diversity, Inclusion, Management and Governance. *African Journal of Education and Practice*. 2024. 10(1). P. 56—65. DOI: <https://doi.org/10.47604/ajep.2487>.

Опрацювання джерел соціальної інклюзії виявило чотири концепції, кожна з яких може бути застосована для формування концепції соціальної інклюзії у сфері вищої освіти під час та після війни:

1) Концепція Світового банку визначає соціальну інклюзію як полегшення доступу до ринків, послуг та просторів; як поліпшення умов для участі громадян у житті суспільства, яка уможливорюється за рахунок волі, здібностей та спроможності особи; відбувається за наявності у суспільстві можливостей; забезпечується середовищем, повагою, культурою, які панують у суспільстві.

2) Гаслом концепції ООН, ЮНЕСКО є «суспільство для усіх» та «нікого не залишити осторонь». Соціальна інклюзія реалізується через досягнення Цілей стійкого розвитку, насамперед Цілі 4 «Якісна та інклюзивна освіта».

3) Концепція соціального виміру вищої освіти ЄПВО в її сучасному варіанті передбачає заходи для розширення доступу до вищої освіти для різних категорій населення і соціальних груп, справедливе представництво у студентській спільноті недостатньо представлених, незахищених і вразливих груп студентів, створення інклюзивного середовища у ЗВО.

4) Концепція DEI (EDI): соціальна інклюзія можлива за наявності поваги до розмаїття, прийняття інакшості себе та інших, гарантій рівного та справедливого ставлення до усіх, усунення бар'єрів та надання підтримки особам зі спеціальними потребами та обмеженими можливостями, відчуття приналежності до організації, команди, спільноти, взаємодія між різними соціальними групами, членами суспільства, що належать до різних соціальних груп.

За результатами вивчення джерел на основі аналізу експертного та наукового дискурсу виявлено засадничі принципи соціальної інклюзії та сформовано проблемно-понятійне (проблемно-концептуальне) поле соціальної інклюзії.

Засадничими принципами соціальної інклюзії є:

- гідність: усвідомлення й прийняття себе, власної ідентичності, повага до себе;
- розмаїття: гідне співіснування різних осіб, соціальних груп, спільнот із різними характеристиками, ідентичностями, повага до інших, інакших осіб, груп, спільнот тощо;
- рівність/рівне і справедливе ставлення: дотримання прав, панування рівного і справедливого ставлення до усіх членів суспільства, визнання інакшості, усвідомлення, що існують особи з особливими потребами і обмеженими можливостями;
- втручання (interventions): спеціальні дії, заходи, зусилля, спрямовані на дотримання прав, виправлення несправедливості, реалізацію потенціалу, задоволення потреб, посилення можливостей особи, захист гідності, побудову відносин поваги тощо.

Навколо засадничих принципів формується проблемно-понятійний апарат, тобто ключові терміни для описання проблематики соціальної інклюзії. Ключовими термінами є (в алфавітному порядку): бар'єри (перешкоди), взаємодія (відносини), виключення (відторгнення), втручання (дії, заходи), доступ, ідентичність, культура, можливості, потенціал (здібності), потреби, середовище, соціальні групи.

Таким чином, соціальну інклюзію формують і посилюють прийняття ідентичності, інакшості певних осіб або соціальних груп, усунення бар'єрів та розширення їм доступу до послуг, просторів або ринків, уможливлення реалізації їх потенціалу, врахування особливих потреб, формування середовища та культури, сприятливої для взаємодії, запровадження заходів, втручання для запобігання відторгненню, виключенню вищезазначених осіб або груп із діяльнісних процесів громади, суспільства.

Під час аналізу експертного та наукового дискурсу виявлено елементи, що утворюють соціальну інклюзію. Елементи цього доволі довгого і відкритого списку мають різну природу: нематеріальну (наприклад, права людини); матеріальну (пандуси для крісел колісних, комп'ютерна клавіатура зі шрифтом Брайля); абстрактну (наприклад, солідарність, культура інклюзивності); конкретну (наприклад, інструкція з формування безбар'єрного середовища, посібник з розвитку культури інклюзивності) тощо, тому їх складно класифікувати або категоризувати.

З елементів, що утворюють соціальну інклюзію, легко виокремити дві виразні категорії: бар'єри та активатори (або чинники успіху) соціальної інклюзії. Доволі часто трапляється (але не завжди), що один і той самий елемент може бути перешкодою соціальної інклюзії у разі його відсутності чи недостатнього розвитку або чинником успіху у випадку його наявності та високого рівня розвиненості. Так, національне законодавство може бути активатором соціальної інклюзії у випадку його відповідності вимогам часу та наявним обставинам (наприклад, збільшення маломобільних громадян в Україні внаслідок поранення на війні) або бар'єром, перешкодою, що створює труднощі для вищезазначеної соціальної групи у користуванні громадськими просторами та отриманні послуг.

Надалі елементи, що утворюють соціальну інклюзію, можна категоризувати та конкретизувати за вимірами: культурний, політичний, економічний, соціальний, екологічний, правовий, фізичний, просторовий, стосунковий (relational) тощо. Наприклад, безбар'єрність — ключовий елемент соціальної інклюзії сьогодення — може мати додаткові характеристики: фізичну, інформаційну, цифрову, освітню економічну та інші¹⁰⁴. Економічні перешкоди (низький дохід або його відсутність) можуть обмежувати доступ до освіти; політико-правові бар'єри не дозволятимуть участь в ухваленні рішень багатьох груп громадян; фінансова та психологічна підтримка вразливих студентів допоможе їм успішно завершити освітню програму, отримати диплом, покинути соціальну групу вразливих громадян.

Теоретичні основи забезпечення соціальної інклюзії слід уточнити та конкретизувати відносно вищої освіти. Опрацювання документальної спадщини ЮНЕСКО, ЄПВО, аналіз аналітичних доповідей та експертних звітів EUA, LERU, наукових публікацій з відкритих джерел сприяли подальшій концептуалізації соціальної інклюзії у сфері вищої освіти.

На нашу думку, для сфери вищої освіти засадничі принципи соціальної інклюзії слід доповнити принципами «лідерство», що є актуальним для знанневого суспільства, а особливо актуальним для українського суспільства часів війни та повоєнного відновлення¹⁰⁵, та «комплексний, стратегічний, всеосяжний підхід», що домінує в сучасних концепціях вищої освіти.

Таким чином, у наш час соціальна інклюзія у сфері вищої освіти значною мірою спиратиметься та уможливлуватиметься провідною роллю університетів, інших ЗВО, їх готовністю брати участь у науковому та публічному дискурсі щодо майбутнього українського суспільства, його післявоєнного зцілення та відновлення; співпрацювати з різними соціальними групами, залучати різні категорії здобувачів до вищої освіти у рамках ступеневих програм та навчання упродовж життя, набувати мікрокваліфікацій; пропонувати та реалізовувати програми, проекти, спрямовані на активізацію громадянської активності, запобігати відторгненню, ізоляції окремих індивідів чи соціальних груп, розробляти методики та поширювати практики інклюзивної взаємодії та поведінки, культури інклюзивності.

Під час формування соціальної інклюзії у ЗВО бажано застосовувати комплексний, стратегічний, всеосяжний підхід (в англомовній термінології «comprehensive»), іншими словами, ухвалити стратегію інклюзивності, розробити та реалізовувати політики на виконання стратегії; не обмежуватись окремими групами здобувачів освіти, яких слід інтегрувати до вищої освіти або конкретного ЗВО, натомість працювати над перетворенням університету на інклюзивний освітній заклад: розвитком інклюзивної освітньої інфраструктури, формуванням культури інклюзивності, розширенням каталогу студентських послуг для різних груп здобувачів освіти (наприклад, студентів, які пережили травматичний досвід або постраждали від війни) тощо.

Щодо проблемно-понятійного поля соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, його слід доповнити термінологічним словосполученням «знанневе суспільство», оскільки знання (у широкому значенні цього слова: як вміння, компетентності, ідеї, цінності, ставлення) мають відігравати провідну роль у русі до інклюзивності повоєнного українського суспільства. Також до проблемно-понятійного апарату додається специфікація здобувачів вищої освіти, яку пропонують у ЄПВО: студенти, що належать до недостатньо представлених груп; студенти, що належать до вразливих груп; студенти, що належать до незахищених груп. Разом із тим зазначимо, що для післявоєнного українського суспільства найбільш релевантною групою, на яку поширюватимуться заходи з соціальної інклюзії, буде група здобувачів освіти з особливими потребами та/або обмеженими можливостями. До цієї групи належать громадяни з різним досвідом і травмами війни:

- військові;
- ветерани;
- внутрішньо переміщені особи;
- громадяни, що перебували на окупованій території;
- громадяни, які виїхали за кордон і повернулись до України;
- люди, які втратили друзів, родичів, родину, роботу, майно;

¹⁰⁴ Безбар'єрне середовище в громаді: від комунікації до універсального дизайну просторів та послуг. *U-Lead*. 2024. URL: https://u-lead.org.ua/news/486?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR0qh0ei8Nhl7f3B9ev8azJGZohiaKFiPWuv1S4YhiSmPqHOJn_hGDIEvQ_aem_Apo8fm8QhVnxvXbdW7z6Dw.

¹⁰⁵ Політика та механізми реалізації соціальної відповідальності університетів України в умовах війни та під час повоєнного відновлення: монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє та ін.; за ред. С. Калашнікової, О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 128 с. С. 127. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/sots-vidp-univ_mon_2023-128p.pdf.

- особи, які зазнали фізичних і психологічних травм під час воєнного стану;
- діти і родичі вищезазначених осіб;
- інші соціальні групи і категорії громадян.

Крім того, уточнення потребують кілька термінів/понять: доступ, бар'єри, втручання, культура, вони можуть існувати на національному, системному (у сфері вищої освіти) чи інституційному (у кожному окремому ЗВО) рівні; аналогічно можливості можуть відкриватись окремому індивіду, особі, пропонуватись певній соціальній групі в рамках національної політики чи університетських політик і програм окремих ЗВО.

Соціальну інклюзію у сфері вищої освіти утворюють багато елементів, які будуть детально описані на наступному етапі дослідження. Розмірковуючи про їх класифікацію чи категоризацію, зауважимо, що провідними елементами є:

- люди з належними здібностями, компетентностями, ставленням, поведінкою;
- інституції та структури, які гарантують забезпечення прав, виробляють стратегії та політики, розробляють стандарти, налагоджують процеси та пропонують послуги;
- середовище, яке наближає різні соціальні групи до вищої освіти, заохочує та уможливорює участь осіб з особливими потребами та обмеженими можливостями в освітньому процесі, інших програмах і проєктах, що їх пропонують ЗВО.

Отже, спираючись на засадничі принципи соціальної інклюзії у сфері вищої освіти та її проблемно-понятійне поле, враховуючи виміри та елементи соціальної інклюзії, зважаючи на активатори, що сприяють формуванню соціальної інклюзії у вищій освіті, та бар'єри, що цьому перешкоджають, пам'ятаючи, що стратегічними пріоритетними напрямками повоєнного відновлення є модернізація економіки, інноваційний розвиток, європейська інтеграція, пропонуємо концепцію соціальної інклюзії для сфери вищої освіти під час війни та післявоєнного відновлення:

Під час війни та у післявоєнний період соціальна інклюзія у сфері вищої освіти відбуватиметься:

- залученням ЗВО у процеси повоєнного відновлення;
- актуалізацією першої, другої та третьої університетських місій;
- мобілізацією університетського потенціалу на виконання стратегічних (довгострокових) та поточних (короткострокових) завдань відбудови територій, відродження громад, зцілення військових і цивільних осіб, що зазнали під час воєнних дій фізичних і психологічних травм;
- через розширення пропозиції освітніх послуг та знанневих продуктів для різних категорій фізичних та юридичних осіб та збільшення контингенту здобувачів освіти;
- завдяки створенню привабливого середовища для різних груп здобувачів, включно із особами з особливими освітніми потребами та особами, які пережили травматичний досвід або постраждали від війни.

Висновки до розділу

За результатами першого етапу дослідження сформульовано такі висновки:

1. Соціальна інклюзія є актуальною для різних суспільств, державних устроїв, континентів. Вона набуває особливої актуальності в Україні через війну, її руйнівні наслідки для громад, міст і територій, розшарування суспільства, набуття травматичного досвіду війни, відмінного для різних соціальних груп та індивідів. Розмаїття суспільства, яке є радше перевагою, ніж недоліком, для мирного часу, може роз'єднувати повоєнне українське суспільство, гальмувати соціально-економічний розвиток.

2. Багато проблем і викликів, з якими стикається українське суспільство сьогодні та зіштовхнеться після завершення війни завтра, може бути розв'язано через залучення знанневих інституцій, включно із ЗВО. Їх залучення стає особливо актуальним, враховуючи рух України у напрямку знанневого суспільства та стратегічні пріоритетні завдання повоєнного відновлення: модернізація економіки, інноваційний високотехнологічний розвиток, європейська інтеграція, цифровізація, зелений перехід.

3. Крім пропозиції освітніх послуг (оновлених ступеневих програм, міждисциплінарних програм, програм з підвищення кваліфікації, навчання упродовж життя, мікрокваліфікацій) та знанневих продуктів (новітніх технологій, ноу-хау, концепцій управління змінами, стратегій регіонального розвитку, укладання дорожніх карт трансформацій підприємств, галузей тощо) вища освіта та ЗВО в межах реалізації третьої університетської місії здатні відіграти важливу соціальну роль у зціленні, згуртуванні, єднанні травмованого

війною суспільства через організацію просвітництва, самопомоги, надання психологічної, гуманітарної допомоги, виконання ролі медіатора у конфліктах, фасилітатора у соціально-культурних процесах тощо.

4. Працюючи з молоддю і зрілими людьми, розвиваючи соціальну, громадянську компетентність, емпатію, культуру інклюзивності, поширюючи інклюзивну поведінку і практики, ЗВО сприятимуть посиленню соціальної інклюзії в університетах та за їх межами, допоможуть суспільному єднанню.

5. За результатами дослідження запропоновано концепцію соціальної інклюзії у сфері вищої освіти під час війни та у післявоєнний період: *залучення ЗВО у процеси повоєнного відновлення шляхом актуалізації першої, другої та третьої університетських місій, мобілізації університетського потенціалу на виконання стратегічних (довгострокових) і поточних (короткострокових) завдань відбудови, відродження, зцілення, через розширення пропозиції освітніх послуг та знанневих продуктів для різних категорій фізичних та юридичних осіб і збільшення контингенту здобувачів освіти через створення у ЗВО привабливого середовища для різних груп здобувачів, зокрема осіб з особливими освітніми потребами та особами, які пережили травматичний досвід або постраждали від війни.*

Список використаних джерел

1. 33-річчя Незалежності: що з українським суспільством і майбутнім? *Gradus*. 2024. URL: <https://gradus.app/uk/open-reports/33rd-anniversary-independence-ukrainian-society-and-future/>

2. Безбар'єрне середовище в громаді: від комунікації до універсального дизайну просторів та послуг. *U-Lead*. 2024. URL: https://u-lead.org.ua/news/486?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTAAR0qh0ei8Nhl7f3B9ev8aZjGZohiaKFiPWuvl1S4YhiSmPqHOJn_hGDIEvQ_aem_Apo8fm8QhVnxvXbdW7z6Dw.

3. Бітюков Г. Фатальна безсилість. *Українська правда*. 22 листопада 2024. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2024/11/22/7485681/>

4. Вища освіта в Україні: зміни через війну: аналітичний звіт / Є. Николаєв, Г. Рій, І. Шемелинець. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2023. 94 с. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/wp-content/uploads/2023/03/HigherEd-in-Times-of-War.pdf>.

5. Два роки повномасштабної війни в Україні: думки, переживання, дії. Результати шостої хвили дослідження. *Cedos*. 2024. URL: <https://cedos.org.ua/wp-content/uploads/doslidzhennya-vijny-zvit-6-3.pdf>.

6. Еразмус+ Керівництво до програми (Programme Guide). 2020. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2020/01/ErasmusProgrammeGuide_2020-UA%20final_corrected.pdf.

7. Іванова К. «Почувався чужим у тилу»: військовий розповів, чому після поранення повернувся на фронт. *Главром*. 7 червня 2024. URL: <https://glavcom.ua/country/society/nas-namahajutsja-vidsunuti-vbik-veteran-rozproviv-pro-trudnoshchi-pislja-povernennja-z-frontu-1003818.html>.

8. Індикатори та дескриптори для принципів соціального виміру в Європейському просторі вищої освіти. Фінальний звіт. Травень 2024. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/indicators-and-descriptors_sd_finalreport_4_neo_here_en_ua.pdf.

9. Казарін П. Роль тилу для українського фронту взяв на себе Захід. *Високий замок*. 28.11.2023. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/502053-rol-tylu-dlia-ukrainskoho-frontu-vziav-na-sebe-zakhid>.

10. Ми маємо не допустити, щоб хтось у світі засумнівався у стійкості всієї України — щорічне послання Президента до Верховної Ради. *Президент України Володимир Зеленський*. 19 листопада 2024. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-mayemo-ne-dopustiti-shob-htos-u-sviti-zasumnivavsya-u-sti-94497>.

11. Наша робота над досягненням Цілей сталого розвитку в Україні. *Організація Об'єднаних Націй. Україна*. URL: <https://ukraine.un.org/uk/sdgs>.

12. Оржель О.Ю., Отич О.М. Соціальний вимір ЄПВО як стратегія посилення інклюзивності вищої освіти. *Імідж сучасного педагога*. 2024. Вип. 2(215). С. 79—87. DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2\(215\)-79-87](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2024-2(215)-79-87).

13. Політика та механізми реалізації соціальної відповідальності університетів України в умовах війни та під час повоєнного відновлення: монографія / О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє та ін.; за ред. С. Калашнікової, О. Оржель. Київ: Інститут вищої освіти НАПН України, 2023. 128 с. URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/02/sots-vidp-univ_mon_2023-128p.pdf.

14. Принципи та рекомендації щодо зміцнення соціального виміру вищої освіти у ЄПВО. Додаток II до Римського комюніке. 2020. URL: <https://erasmusplus.org.ua/news/pereklad-materialiv-ministerskoyi-konferencziyi-z-pytan-rozvytku-bolonskogo-proczesu-19-11-2020-m-rym-on-line/>

15. Рівень стійкості та згуртованості громадян України (за результатами соціологічних досліджень) / Національний інститут стратегічних досліджень. 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/riven-stiykosti-ta-zhurtovanosti-hromadyan-ukrayiny-za-rezultatamy-sotsiologichnykh>.
16. Симончук О. Соціальна структура українського суспільства під впливом повномасштабної війни: концептуальні та емпіричні пошуки. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2024. № 1. С. 26—62. DOI: <https://doi.org/10.15407/sociology2024.01.026>.
17. Фронт і тил. *Український тиждень*. 13 лютого 2024. URL: <https://tyzhden.ua/special-topic/front-i-tyl/>
18. Хавунка Т. Повернути майбутнє. *Українська правда*. 17 листопада 2024. URL: <https://www.prawda.com.ua/columns/2024/11/17/7484683/>
19. 30 Quora Statistics 2024 (Users & Revenue). *Demandsage*. 2024. URL: <https://www.demandsage.com/quora-statistics/>
20. About UNESCO Inclusive Policy Lab. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/about-unesco-inclusive-policy-lab>.
21. *Analysing and Measuring Social Inclusion in a Global Context*. New York: United Nations publication, 2010. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/publications/measuring-social-inclusion.pdf>.
22. Beyond limits: new ways to reinvent higher education. UNESCO, 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389912/PDF/389912eng.pdf.multi>.
23. BFUG Working Group on Social Dimension 2021—2024. Final Report for the Period 2021—2024. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_WG_Social_Dimension_2021-2024_FINAL_REPORT.pdf.
24. Cali commitment to equity and inclusion in education. 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910>.
25. Commission Implementing Decision (EU) of 22.10.2021 on the framework of inclusion measures of the Erasmus+ and European Solidarity Corps Programmes 2021—2027. Brussels, 2021. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-10/comm-2021-7493_en.pdf.
26. Communication from the Commission on a European Strategy for Universities. URL: <https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/2022-01/communication-european-strategy-for-universities-graphic-version.pdf>.
27. Competences for Democratic Culture. Living together as equals in culturally diverse democratic societies. URL: <https://rm.coe.int/16806ccc07>.
28. Council Recommendation of 22 May 2018 on promoting common values, inclusive education, and the European dimension of teaching. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018H0607%2801%29>.
29. *Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration*. 2009. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.
30. Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. *Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity*. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.
31. DEI in the workplace: Why it's important for company culture. URL: <https://lpsonline.sas.upenn.edu/features/dei-workplace-why-its-important-company-culture>.
32. Diversity wins: How inclusion matters. 2020. URL: <https://www.mckinsey.com/~media/mckinsey/featured%20insights/diversity%20and%20inclusion/diversity%20wins%20how%20inclusion%20matters/diversity-wins-how-inclusion-matters-vf.pdf>.
33. *Diversity, Equity and Inclusion in European Higher Education Institutions. Results from the INVITED project*. European University Association, 2019. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/diversity-equity-and-inclusion-in-european-higher-education-institutions-results-from-the-invited-project.html>.
34. Diversity, Equity and Inclusion. *United Nations Global Compact*. URL: <https://unglobalcompact.org/take-action/action/dei>.
35. Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. *LERU position paper*. September 2019. URL: https://www.leru.org/files/LERU-EDI-paper_final.pdf.
36. Erasmus+ Programme Guide. 2020. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-09/erasmus-plus-programme-guide-2020_en.pdf.
37. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. URL: <https://www.european-agency.org/>

38. European Pillar of Social Rights. URL: <https://op.europa.eu/webpub/empl/european-pillar-of-social-rights/en/#annex1>.
39. Higher Education for Diversity, Social Inclusion and Community. A democratic imperative. Council of Europe Higher Education Series No. 22. URL: <https://theewc.org/resources/higher-education-for-diversity-social-inclusion-and-community-a-democratic-imperative/>
40. Implementation guidelines. Erasmus+ and European Solidarity Corps Inclusion and Diversity Strategy. URL: https://erasmus-plus.ec.europa.eu/sites/default/files/2021-09/implementation-inclusion-diversity_apr21_en.pdf.
41. Inclusion, Diversity, Equity and Access at RMIT. URL: <https://www.rmit.edu.au/about/our-values/diversity-and-inclusion>.
42. International Journal of Inclusive Education. URL: <https://www.tandfonline.com/journals/tied20>.
43. Jackson S. Supporting part-time learners in higher education: Equalities and inequalities. *Journal of Social Inclusion*. Vol. 3 (1). P. 58—70. URL: <https://journalofsocialinclusion.com/articles/10.36251/josi42>.
44. Kennedy K.J., Aman N. Multiculturalism in «troubled» times: meeting diversity's challenges with care. *Multicultural Education Review*. 2024. Vol. 16(2). P. 94—108. DOI: <https://doi.org/10.1080/2005615X.2024.2389024>.
45. Leaving no one behind: the imperative of inclusive development. Report on the World Social Situation / United Nations Department of Economic and Social Affairs. 2016. DOI: <https://doi.org/10.18356/5890648c-en>.
46. Makuve N. Contemporary Issues in Higher Education: Diversity, Inclusion, Management and Governance. *African Journal of Education and Practice*. 2024. Vol. 10(1). P. 56—65. DOI: <https://doi.org/10.47604/ajep.2487>.
47. Millennium Summit, 6—8 September 2000, New York. URL: <https://www.un.org/en/conferences/environment/newyork2000>.
48. Minkin R. Diversity, Equity and Inclusion in the Workplace. *Pew Research Center*. May 2023. URL: <https://www.pewresearch.org/social-trends/2023/05/17/diversity-equity-and-inclusion-in-the-workplace/>
49. Policy guidelines on inclusion in education. UNESCO. 2009. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000177849>.
50. Priorities of the Erasmus+ Programme. *Erasmus+*. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/programme-guide/part-a/priorities-of-the-erasmus-programme>.
51. Quora: A place to share knowledge and better understand the world. URL: <https://www.quora.com/>
52. Ramos M.R., Hewstone M., Barreto M., Branscombe N.R. The opportunities and challenges of diversity: Explaining its impact on individuals and groups. *European Journal of Social Psychology*. 2016. Vol. 46. P. 793—806. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2261>.
53. Report of the Expert Group Meeting on Practical Strategies to Promote Social Integration: Lessons learned from existing policies and practices. URL: <https://en.unesco.org/inclusivepolicylab/sites/default/files/publication/document/2017/2/ghanareport.pdf>.
54. Report of the World Summit for Social Development. Copenhagen, 6—12 March 1995. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n95/116/51/pdf/n9511651.pdf>.
55. Rome Communiqué. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf.
56. Salmi J. Higher Education and Inclusion. Background paper prepared for the 2020 Global Education Monitoring Report. UNESCO, 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689>.
57. Salmi J., D'Addio A. Policies for achieving inclusion in higher education. *Policy Reviews in Higher Education*. 2020. N 5(1). P. 47—72. DOI: <https://doi.org/10.1080/23322969.2020.1835529>.
58. Social Inclusion. URL: <https://social.desa.un.org/issues/social-inclusion>.
59. Social inclusion policies in higher education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / F. Biagi, R. Kolster, A. Veidemane et al.; European Commission: Joint Research Centre. Publications Office, 2019. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2760/944713>.
60. Swartz T.H., Palermo A.S., Masur S.K., Aberg J.A. The Science and Value of Diversity: Closing the Gaps in Our Understanding of Inclusion and Diversity. *The Journal of Infectious Diseases*. 2019. Vol. 220, Is. Suppl. 2. P. 33—41. DOI: <https://doi.org/10.1093/infdis/jiz174>.
61. Technische Universiteit Delft. URL: <https://www.tudelft.nl/en/>
62. The European Higher Education Area — Achieving the Goals. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education. Bergen, 19—20 May 2005. URL: https://www.ehea.info/media.ehea.info/file/2005_Bergen/52/0/2005_Bergen_Communique_english_580520.pdf.

63. The European higher education area in 2018: Bologna Process Implementation Report. Luxemburg: Publications Office of the European Union. URL: <https://www.ehea.info/Upload/BP2018.pdf>.
64. The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. URL: <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/publications/european-higher-education-area-2024-bologna-process-implementation-report>.
65. Tirana Communiqué. URL: https://erasmusplus.org.ua/wp-content/uploads/2024/05/tiranacommunique_ehea_neo_here_en_ua.pdf.
66. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. URL: <https://social.desa.un.org/2030agenda-sdgs>.
67. UNESCO World Higher Education Conference 2022. Barcelona, 18–20 May 2022. URL: <https://www.unesco.org/en/higher-education/2022-world-conference>.
68. United Nations Millennium Declaration. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_RES_55_2.pdf.
69. Université de Lille. URL: <https://www.univ-lille.fr/>
70. Universities' Strategies and Approaches towards Diversity, Equity and Inclusion. Examples from across Europe. European University Association, 2018. URL: <https://www.eua.eu/downloads/publications/universities-39-strategies-and-approaches-towards-diversity-equity-and-inclusion.pdf>.
71. University of Michigan Diversity Equity and Inclusion. URL: <https://diversity.umich.edu/about/defining-dei/>
72. UOC. URL: <https://www.uoc.edu/es>.
73. Varga A., Vitez K., Orsos I. et al., Diversity and Inclusion in Higher Education. *Képzés és Gyakorlat neveléstudományi folyóirat*. 2021. Vol. 19, Is. 1–2. P. 70–81. DOI: <https://doi.org/10.17165/TP.2021.1-2.7>.
74. Vision for an Inclusive Society. 2009. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/documents/compilation-brochure.pdf>.
75. What are the problems and challenges of living in a diverse society? *Quora*. URL: <https://www.quora.com/What-are-the-problems-and-challenges-of-living-in-a-diverse-society>.
76. What is diversity, equity, and inclusion? *McKinsey & Company*. 2022. URL: <https://www.mckinsey.com/featured-insights/mckinsey-explainers/what-is-diversity-equity-and-inclusion>.
77. What is Erasmus+? *Erasmus+*. URL: <https://erasmus-plus.ec.europa.eu/about-erasmus/what-is-erasmus>.
78. What you need to know about inclusion in education. *Unesco*. URL: <https://www.unesco.org/en/inclusion-education/need-know?hub=70285>.
79. When it comes to accessibility, not all websites are created equal. We want to fix that. *InclusionHub*. URL: <https://www.inclusionhub.com/>
80. World Summit for Social Development. 6–12 March 1995, Copenhagen, Denmark. URL: <https://www.un.org/en/conferences/social-development/copenhagen1995>.
81. York St John is University of the Year for Social Inclusion in the Good University Guide 2025. *York St John University*. URL: <https://www.yorks.ac.uk/news/2024/social-inclusion/>

РОЗДІЛ 2

Формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства: теоретико-концептуальні засади

*Михайло Бойченко,
доктор філософських наук, професор,
старший дослідник, провідний науковий співробітник
відділу взаємодії університетів і суспільства,
Інститут вищої освіти НАПН України
<https://orcid.org/0000-0003-1404-180X>*

Анотація

Обґрунтовано, що соціальна інклюзія у вищій освіті охоплює набагато ширше коло завдань, аніж лише піклування про осіб з інвалідністю, хоча ця категорія традиційно залишається однією з найуразливіших. Продемонстровано, що основною і вищою метою соціальної інклюзії у вищій освіті є забезпечення внутрішньої та зовнішньої екології ЗВО у вимірі їх соціальної відповідальності з позицій добросовісного виконання їхніх базових академічних завдань. З цих позицій доведено, що доступність вищої освіти для всіх бажаючих, яку з певними умовами гарантує Конституція України, а також безбар'єрність освіти та недискримінація під час надання освіти, має бути чітко підпорядкована основному завданню вищої освіти — інтеграції учасників освітнього процесу в інклюзивне суспільство на основі надання сучасних знань та здійснюваних в університеті власних інновативних наукових досліджень. Саме такі знання роблять університет незамінним помічником, консультантом і розробником програм розвитку для громад, підприємств та інших замовників із середовища громадянського суспільства. Університети діяльно, творчо й відповідально виконують свою третю місію на основі тісної взаємодії з державою, економічними дієвцями, громадами та іншими суб'єктами громадянського суспільства. Проаналізовано основні правові документи України, ООН, ЮНЕСКО, європейські та деякі інші нормативні документи, що регламентують соціальну інклюзію у вищій освіті та надають методичні рекомендації щодо напрямів та засобів її втілення. Для формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти ключове значення мають етичні норми та принципи вищої освіти. Виконання університетами та усіма учасниками освітнього процесу своєї третьої місії є одним із основних механізмів формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти.

Ключові слова: *вища освіта, університети, культура соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, інклюзивна освіта, третя місія університетів, інклюзивне суспільство, взаємна інклюзивність.*

Abstract

It has been revealed that social inclusion in higher education covers a much wider range of tasks than just caring for people with disabilities, although this category traditionally remains one of the most vulnerable. It is demonstrated that the main and highest goal of social inclusion in higher education is to ensure the internal and external ecology of HEIs in the dimension of their social responsibility from the standpoint of integrity in fulfillment of their basic academic tasks. From these positions it is proven that the accessibility of higher education for everybody, which is with certain conditions guaranteed by the Constitution of Ukraine, as well as barrier-free education and non-discrimination in the provision of education should be clearly subordinated to the main task of higher education — the integration of participants in the educational process into an inclusive society based on the provision of modern knowledge and the university's own innovative scientific research. This knowledge makes the university an indispensable assistant, consultant and provider of development programs for communities, enterprises and other customers from the civil society. Universities actively, creatively and responsibly fulfill their Third Mission on the basis of their close interaction with the state, economic agents, communities and other civil society actors. The main legal documents of Ukraine, the UN, UNESCO, European authorities and some other regulatory documents for social inclusion in higher education and providing of methodological recommendations on the directions and means of its implementation are analyzed. For the formation of a culture of social inclusion in the sphere of higher education, the ethical norms and principles of higher education remain of key importance. The implementation of their Third Mission by universities and all participants in the educational process is one of the main mechanisms for the formation of a culture of social inclusion in the sphere of higher education.

Keywords: *higher education, universities, culture of social inclusion in higher education, inclusive education, third mission of universities, inclusive society, mutual inclusivity.*

Повоєнне українське суспільство потребуватиме не стільки відновлення національної системи освіти (особливо враховуючи методичні, управлінські, корупційні та інші недоліки цієї довоєнної системи освіти, які даються взнаки й під час війни), скільки реконструкції національної системи освіти України на нових засадах, серед яких ключову роль відіграє принцип взаємності, у тому числі взаємної інклюзії. Адже Україна після війни постане як країна демократії нового типу, що вистояла у нерівній боротьбі не просто за власну незалежність, а проти авторитарно-тоталітарного мілітарно-мафіозно-кримінального монстра у особі російської федерації. Повоєнна Україна не просто заслужить (і вже заслужила самим фактом своєї вже майже трирічної збройної боротьби за незалежність) бути взірцем демократії для усього світу — в Україні зараз кров'ю проходять випробування нових цінностей світової демократії. Ці цінності мають бути не втрачені, а збережені й закарбовані у новому змісті освіти і нових методах її здійснення. Соціальна інклюзія у цьому контексті дедалі більше очевидно виходить далеко за межі традиційної соціальної роботи з людьми з особливими потребами, пов'язаними передусім з їхнім фізичним здоров'ям. Соціальна інклюзія має стати для повоєнного українського суспільства одним із основних інструментів творчої та відповідальної реінтеграції всього суспільства на нових демократичних засадах — і сфера освіти є одним із найважливіших, масштабних і перспективних напрямів запровадження такої широкої, загальносуспільної соціальної інклюзії¹⁰⁶.

В Україні на сьогодні основні параметри здійснення інклюзивної освіти регулює передусім Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 07 червня 2024 р.¹⁰⁷. У цьому документі чітко визначені правові підстави для інклюзивного навчання, серед яких головною є ст. 53 Конституції України, яка визначає право усіх громадян України на освіту і обов'язок забезпечення державою доступного навчання, зокрема і на рівні вищої освіти у державних та комунальних навчальних закладах¹⁰⁸. Однак у статті згадано щонайменше декілька положень, які розширюють традиційне уявлення про інклюзивну освіту, зокрема, йдеться про відносну безоплатність вищої освіти, тобто її фінансову доступність на конкурсній основі, і доступність освіти для громадян, які є представниками національних меншин (гарантування за певних умов можливості для них навчатися їх рідною мовою — «у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства»). Проте Конституція України не оперує поняттям «інклюзивність»: функціонал цього терміну значною мірою передає «доступність», хоча це все ж дещо різні терміни, які лише частково (хоча й більшою мірою) перекриваються. Це означає, що є окремі змістові сфери одного терміну, які не належать іншому, попри те, що більша частина значень обох термінів збігаються.

Однак навіть за ширшого бачення доступності освіти і без чіткого спрямування саме на її інклюзивність, Конституція України навіть для доступності освіти не передбачає повного і всебічного охоплення громадян у їх освітніх запитах. Очевидно, що Конституція України, з одного боку, не редукує доступність освіти до освіти осіб з особливими потребами (йдеться передусім навіть про інше розуміння доступності — фінансове і культурне); з іншого — не надає гарантій безмежної доступності у царині освіти, це було б економічно нездійсненним, а тому нереальним для будь-якої, навіть найбагатшої країни.

Загалом можна висунути гіпотезу, що доступність освіти передбачає інституційне забезпечення певних прав і можливостей для громадян, а інклюзивність освіти потребує активного, діяльного і відповідального підходу, щоб забезпечити таку доступність для конкретних людей і спільнот.

Поза сумнівами, це не єдина, хоча, можливо, й основна відмінність інклюзивної освіти від близьких до неї, але не тотожних з нею доступної освіти, безбар'єрної освіти, недискримінаційної освіти тощо.

¹⁰⁶ Бойченко М.І. Завойована незалежність України: культура військової справи демократичного суспільства: Науково-аналітична доповідь до 33-ї річниці Незалежності України. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. Т. 6, № 2. С. 1—6. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6205>.

¹⁰⁷ Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024—2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#n10>.

¹⁰⁸ Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (чинна зі змінами станом на 01.01.2020). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Таким чином, необхідно уточнити, що саме є завданнями інклюзивної освіти, і у зв'язку з цим визначитися з ключовими поняттями, такими як «інклюзивність», «соціальна інклюзивність», «інклюзивна освіта», «інклюзивне навчання» та іншими супутніми поняттями. Для цього варто звернутися також до інших українських і міжнародних правових документів, а також залучити деякі положення соціальної філософії та філософії права.

Визначення понять

Рамковим документом для всіх країн світу щодо питань інклюзивної освіти є Загальна декларація прав людини. У ст. 26 п. 1 зазначено: «вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного»¹⁰⁹. Однак вже п. 2 цієї статті явно вказує на потребу в інклюзивності освіти, а не просто у її доступності: «2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру»¹¹⁰.

Очевидно, що для виконання цього завдання освіта має бути не просто доступною, а цілеспрямованою щодо залучення кожного до плекання кращих можливостей особистого і спільного розвитку¹¹¹.

Національна стратегія розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року визначає завдання національної системи освіти в Україні так: «Сучасна освіта повинна бути спрямована на отримання життєвих компетентностей та гармонійний розвиток людини як особистості, її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей громадян, здатних до свідомого суспільного вибору»¹¹². Як бачимо, тут вже поєднано завдання піклування не лише про фізичне здоров'я, а й гармонійний розвиток людини як особистості з урахуванням її духовних запитів і талантів, а також необхідність виховання кращих моральних якостей громадянина, що вже є кінцевою метою повноправного залучення усіх громадян до суспільного життя завдяки інклюзивному навчанню. Виходячи з цитованого уривку, турбота про фізичне здоров'я вже не є чимось відокремленим, а є невід'ємною частиною інтегрованої програми соціальної інклюзивності.

Згідно з Законом України «Про вищу освіту» (2014) в університетах має бути передбачений спеціальний структурний підрозділ, який опікуватиметься завданнями забезпечення інклюзивної освіти. Це: «спеціальний навчально-реабілітаційний підрозділ, який утворюється з метою організації інклюзивного освітнього процесу та спеціального навчально-реабілітаційного супроводу здобувачів вищої освіти з особливими освітніми потребами, забезпечення їм доступу до якісної вищої освіти з урахуванням обмежень життєдіяльності»¹¹³.

Це єдина згадка про інклюзивність освіти у чинному профільному Законі України. Тут прямо йдеться про «навчально-реабілітаційний супровід» та «обмеження життєдіяльністю», це вказує на те, що під інклюзивністю розуміється саме піклування про можливість отримання вищої освіти особами з інвалідністю. Про інші категорії осіб, які потребують інклюзивної освіти, у Законі не йдеться. Проте такі зміни потрібні. Не кажучи вже про те, що забезпеченням інклюзивної освіти має займатися не лише спеціальний підрозділ, а й кожен працівник університету, передусім кожен викладач.

¹⁰⁹ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Неофіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Бойченко М. Основні парадигми розвитку системи вищої освіти. *Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів* / В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л. Горбунова, В. Лутай та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 21—35; Бойченко М. Роль гуманітарної освіти в інтеграції змісту освіти у ВНЗ негуманітарного профілю. *Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю: монографія* / Г.В. Онкович, М.І. Бойченко, Н.М. Дем'яненко та ін.; за заг. ред. Г.В. Онкович. Київ: Педагогічна думка, 2012. С. 60—67.

¹¹² Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024—2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#n10>.

¹¹³ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII (чинний зі змінами станом на 31.12.2024). *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37—38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.

Частково цю прикру нестачу нормативної бази вищої освіти перекриває чинний рамковий Закон України «Про освіту» (2017). У ньому вже у визначенні ключових термінів у ст. 1 наведено визначення інклюзивного навчання та інклюзивного освітнього середовища:

«12) інклюзивне навчання — система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників;

13) інклюзивне освітнє середовище — сукупність умов, способів і засобів їх реалізації для спільного навчання, виховання та розвитку здобувачів освіти з урахуванням їхніх потреб та можливостей»¹¹⁴.

Дещо неоконкретний вираз «багатоманітність людини» має позначати насправді дуже важливу обставину, яку має враховувати Закон «Про освіту» — багатоманітність можливих соціокультурних проявів і запитів громадян України та інших людей, на яких можуть поширюватися закони України. **Саме у контексті цього соціокультурного розмаїття, його плекання, збереження і розвитку слід розглядати основні завдання розвитку культури соціальної інклюзії.** Саме така культура може створювати цивілізовані передумови і надійне ціннісне підґрунтя розвитку відповідних соціальних інституцій, які зі свого боку сприятимуть разом із цією культурою становленню і здобуттю людської гідності усіх громадян України.

У Законі вже з'являються нові терміни, пов'язані з інклюзивністю, такі як «недискримінація», «безбар'єрність», однак чіткого розрізнення цих термінів з терміном «інклюзивність» немає, вони швидше вживаються практично синонімічно. Водночас відмінність все ж є і варто її уточнити.

Так, коли йдеться про «**недискримінацію**», то це є розглядом інклюзивної освіти крізь призму соціальної справедливості, а саме у розрізі розподілу соціальних благ або доступу до них за допомогою встановлення певних соціальних норм. Це значною мірою *правовий підхід з елементами політики*, і має не лише сильні, а й свої слабкі сторони. Адже якщо надто переймаються питаннями недискримінації, тоді можна незчутися, коли ці питання стають важливішими за власне освіту: конкурси проходять не сильніші академічно претенденти, а «правильні» кандидати, які відповідають одному або й кільком критеріям «пілговиків» — гендерному, етнічно-расовому, класовому, партійному, релігійному тощо, а академічно сильних претендентів паралельно піддають сучасному остракізму — культурі скасування, щоб не наважувалися складати конкуренцію і піднімати голос на свій захист. Таким чином, те, що мало б підсилювати інклюзивність (залучення слабших через допомогу їм), цілком може обернутися її антиподом (вилученням сильніших внаслідок їх цькування). Тому «недискримінація» працює на інклюзивність не сама собою і далеко не завжди, а лише за умови, якщо вона підпорядковується цінностям і правилам інклюзивної освіти, яка має бути передусім освітою. Адже інклюзивність у вищому її розумінні якраз і є метою освіти, а саме не як партикулярна інклюзивність, тобто не як інклюзивність в інтересах окремої групи, а як інклюзивність загальносуспільна, орієнтована на загальносуспільне благо.

Коли ж йдеться про «**безбар'єрність**», тоді акцент робиться на *соціальну комунікацію і соціальну роботу*, які мають здійснюватися у поточному режимі постійно. Безбар'єрність означає передусім виховання кожного у певній культурі комунікації і певній культурі піклування про людей, які ці бар'єри відчувають на собі. Знову ж таки, не кожне втілення безбар'єрності доречно і не кожне стосується освіти. В умовах пандемії якраз навпаки — виявилось раціональним (з метою збереження здоров'я і життя учасників освітнього процесу) *встановити бар'єри* соціальної дистанції засобами дистанційної освіти. Це робилося в інтересах власне освіти і жодного стосунку до традиційного розуміння інклюзивності не мало, а стосувалося інклюзивності у вищому її розумінні — як турботі про загальносуспільне благо. Загалом безбар'єрність не є безумовним благом: десь вона доречна, а десь, навпаки, небезпечна й шкідлива. Наприклад, за межами сфери освіти держава суворо охороняє свої кордони від воєнної агресії, контрабанди неякісних, небезпечних і нелегальних товарів, а суспільство охороняє себе зсередини від злочинців, яких утримує за ґратами. У сфері освіти також є бар'єри між різними рівнями навчання, між різними спеціальностями і різними формами навчання, і ці бар'єри є цілком природними і корисними для всіх учасників освітнього процесу. Тому також і в освіті безбар'єрність доречно не сама по собі, а лише коли підпорядкована інтересам інклюзивної освіти.

Зауважимо, що можна легко уявити безбар'єрність або недискримінацію в освіті, які не пов'язані з інклюзивністю, але покликані забезпечувати кращий розвиток освіти і академічної сфери. Так, можна згадати міждисциплінарність і трансдисциплінарність у освіті та науці.

¹¹⁴ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII (чинний зі змінами станом на 01.01.2025). *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38—39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

Проте основне призначення безбар'єрності та недискримінації в освіті все ж пов'язані з її інклюзивністю, тобто *підключенням про слабших з метою допомогти їм отримати рівні чи майже рівні (мірою їх власної здатності їх прийняти) можливості у освіті*, причому повсюдно, де лише це можна втілити у життя, з послідовним намаганням постійно розширювати цю доступність освіти.

Тому, знову ж таки, дивно, коли питання безбар'єрності розглядають, встановлюючи певні соціальні кордони, а саме створюючи певні відокремлені спільноти в орієнтації на досягнення безбар'єрності. Це певна перформативна суперечність: коли виконання завдання суперечить власне завданню. Так, Закон України «Про освіту» визначає особливі групи для підготовки людей з особливими потребами до життя у безбар'єрному суспільстві. Для цього їх будуть готувати «...у спеціальних закладах освіти (спеціальних класах, групах) для уможливлення та/або полегшення здобуття освіти певними категоріями осіб з особливими освітніми потребами та спрямовані на забезпечення їхнього подальшого розвитку, навчання, соціалізації, самореалізації, праці та життя в інклюзивному (безбар'єрному) суспільстві»¹¹⁵. Тобто знімати бар'єри будуть, встановлюючи їх! Вочевидь, навіть найкращі виправдання для цих бар'єрів лише привчатимуть усіх до їх існування, а не навчатимуть долати бар'єри.

Логічнішим було б готувати до безбар'єрного суспільства безбар'єрною освітою: коли діти з особливими потребами можуть навчатися поряд з іншими дітьми у звичайних закладах освіти. Справді, лише дуже особливі й складні потреби унеможливають таке спільне навчання і потребують навчання сімейного (надомного) типу або навчання у спеціальних закладах чи відокремлених групах.

І це не є випадковим місцем у Законі, адже далі, у ст. 6 знову йдеться про спеціальний окремий простір для людей з особливими потребами, лише не так жорстко, коли однією із засад державної політики визначають «розвиток інклюзивного освітнього середовища, у тому числі у закладах освіти, найбільш доступних і наближених до місця проживання осіб з особливими освітніми потребами»¹¹⁶. Сформульовано так, ніби люди з особливими потребами — це лише якісь етнічні меншини, які компактно проживають у певній місцевості, тоді як по всьому суспільству і в усіх місцевостях є багато людей з особливими потребами, наприклад, пов'язаними зі станом здоров'я і особливостями фізичного і психічного розвитку.

Водночас ст. 20 Закону «Про освіту» своїм першим пунктом передбачає буквально саме таке повсюдне поширення інклюзивного навчання, адже прямо пише про «включення до освітнього процесу **всіх його учасників**» (вирізнено нами):

«Інклюзивне навчання здобувачів освіти базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників»¹¹⁷.

Так само у ст. 26 п. 3 Закон визначає, що керівник освітнього закладу «створює у закладі освіти безпечне, здорове та інклюзивне чи спеціальне освітнє середовище із забезпеченням універсального дизайну та розумного пристосування»¹¹⁸. Тут не йдеться про якісь окремі класи чи групи, а загалом про освітній заклад. Так само ст. 53 усім здобувачам освіти гарантує право на «безпечне, здорове та інклюзивне чи спеціальне освітнє середовище»¹¹⁹. Ст. 54 зобов'язує до участі у «забезпеченні та розвитку» такого середовища усіх педагогічних, науково-педагогічних і наукових працівників.

Однак вже п. 2 ст. 20 визначає, що інклюзивні класи — це щось окреме від загальної освіти і створюють їх лише за зверненням здобувача освіти або його батьків до адміністрації закладу освіти. Тоді виходить, що в усій школі, крім «інклюзивного класу/групи», навчання не є інклюзивним, тобто в усіх інших класах діти не готуються до майбутнього «інклюзивного суспільства».

Відсутність повноцінного інклюзивного навчання у сучасній системі освіти в Україні є не просто правовою суперечністю, прикрим недоглядом у тексті Закону, а істотним фактичним упущенням у сучасній системі освіти України. Адже насправді інклюзивна освіта потребує часто не стільки особливих технічних умов (а відповідно й додаткових фінансових витрат), скільки зміни культури навчання. Необхідне повсюдне запровадження культури соціальної інклюзії в суспільстві, і починати запровадження і прищеплення такої культури треба зі сфери освіти на усіх рівнях. Рівень вищої освіти має стати вершиною цього розвитку, коли

¹¹⁵ Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII (чинний зі змінами станом на 01.01.2025). *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38—39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само.

студенти вже як дорослі громадяни свідомо формуватимуть власні життєві принципи на основі культури соціальної інклюзії.

Світове та європейське право щодо інклюзивної освіти

Теоретико-концептуальні засади культури інклюзивної освіти визначають міжнародні організації, які спеціалізуються на захисті й розвитку освіти, науки і культури, передусім ЮНЕСКО (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization — UNESCO). Ці документи значною мірою конкретизують та інструменталізують ті завдання ООН, які поставлено в рамках сформульованої у 2015 р. Мети стійкого розвитку 4 (SDG4), серед яких не останнє місце займає розвиток інклюзивності у освіті¹²⁰.

Виходячи із SDG4 ЮНЕСКО так формулює завдання інклюзивності: «Після того, як перешкоди доступу будуть подолані, уразливі, маргіналізовані та знедолені групи повинні отримати необхідні вказівки, навички та знання, щоб продовжити навчання та закінчити навчання, оскільки студенти з неблагополучних сімей мають більшу ймовірність відсіву»¹²¹.

Зокрема, ЮНЕСКО докладає певних зусиль для своєї належної діяльності в Україні під час повномасштабної загарбницької війни російської федерації в Україні після 24 лютого 2022 р.: «Через війну в Україні ЮНЕСКО мобілізувалася, щоб засудити насильство проти журналістів, сприяти важливості та, отже, захисту культурних установ, а також працювати над підтримкою освіти, щоб забезпечити інклюзивну та справедливу якісну освіту та сприяти розвитку можливостей навчання протягом усього життя в Україні»¹²².

Показово, що ЮНЕСКО не відокремлює сферу освіти, академічну сферу чи сферу культури від суспільства загалом і зокрема від виміру медіа, який пронизує у сучасному світі буквально усі сторони суспільного життя. Водночас ЮНЕСКО розглядає як взаємопов'язані з інклюзією також питання розмаїття і рівності¹²³. Це дає певні методологічні підказки для розгляду питань розвитку культури соціальної інклюзії у вищій освіті.

У своїй програмі діяльності «Мислити вище і за межі. Перспективи майбутнього вищої освіти до 2050 року» ЮНЕСКО доволі широко представляє напрями залучення до вищої освіти та поширення знань («sharing knowledge»). Тут позначено стратегічні напрями діяльності ЮНЕСКО:

«Бере активну відповідальність за нашу загальну людяність

– розкриває та розвиває потенціал усіх людей;

– бореться з ризиками та встановлює мости між розділеними часом, людьми та місцями;

– захищає знання і способи пізнання як глобальне спільне благо;

Сприяє добробуту та стійкості

– орієнтується на справедливість, солідарність і права людини;

– підтримує життєвий проєкт, який зміцнює окремих людей, їхні родини, громади та людство;

– діє та організовується стабільно, етично та чуйно;

– черпає силу з міжкультурного та епістемічного розмаїття;

– поважає культуру та ідентичність, будь то колективну, інституційну чи особисту;

– створює простір для роздумів і діалогу;

– сумлінно проводить порівняння, не нав'язуючи або не натякаючи на однорідність.

Підтримує та створює взаємозв'язок на багатьох рівнях

– налагоджує співпрацю між людьми, групами, місцевими та глобальними спільнотами;

– підтримує зв'язки між ЗВО, рівнями освіти, формальним, неформальним та інформальним навчанням;

– пов'язує людей з іншими людьми, не-людьми, Землею та Всесвітом»¹²⁴.

¹²⁰ The 17 Goals — Sustainable Development Goals. *United Nations*. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/goals>.

¹²¹ Right to higher education. Unpacking the international normative framework in light of current trends and challenges. *UNESCO*. 2023. P. 40. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382335>.

¹²² In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. *UNESCO*. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/ukraine-war>.

¹²³ Diversity, Equality and Inclusion in the Ukrainian Media: Donbas Media Forum 2024. *UNESCO*. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/diversity-equality-and-inclusion-ukrainian-media-donbas-media-forum-2024?hub=66116>.

¹²⁴ Thinking Higher and Beyond. Perspectives on the Futures of Higher Education to 2050. *UNESCO*. 2021. P. 16. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377530>.

Саме у цьому рамковому гуманітарному контексті й можна адекватно визначати завдання розвитку культури соціальної інклюзії у вищій освіті. Надзвичайно важливо розуміти, що **внутрішня інклюзивність вищої освіти є лише складовою загальної соціальної екологічності вищої освіти**. Власне вищу освіту можна адекватно розглядати лише у внутрішньому і зовнішньому соціальних контекстах: «Оскільки контактність («connectivity») для вищої освіти у 2050 році може відбуватися “на місцях”..., різні зацікавлені сторони повинні робити внесок як у внутрішню екосистему ЗВО, так і в екосистему, в яких вища освіта відіграє важливу роль на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях. Вища освіта не є ізольованою...»¹²⁵.

Соціальна екологія охоплює дослідження соціальних систем у соціальному середовищі. Так, у класичній версії соціальних систем Т. Парсонса¹²⁶ та Н. Лумана¹²⁷ оточуючим середовищем для соціальної системи є передусім інші соціальні системи. Наприклад, для системи освіти — це системи економіки, політики, права, моралі, релігії тощо. Тому такими важливими є для управління системою освіти загалом, управління вищою освітою і розвитком культури соціальної інклюзії у вищій освіті зокрема, є дослідження культури під кутом зору інших соціальних систем, а не лише системи освіти.

Інший документ ЮНЕСКО — Доповідь міжнародної комісії з майбутнього освіти «Творення нового образу нашого спільного майбутнього. Новий суспільний договір щодо освіти» — наголошує на тому, що ця екологічна робота має здійснюватися в режимі соціальної інклюзії передусім на мікрорівні та з максимальним залученням усіх учасників: «Щоб працювати найкраще, керівництво освітою має визнавати та цінувати капілярність, пористість і повсюдність освітніх закладів, соціальних інститутів і тимчасових зв'язків. Забезпечення того, щоб такі різноманітні учасники прагнули до інклюзії та сталого розвитку, однак, вимагає співпраці та зобов'язань, які гарантують, що освітні можливості, формальні чи ні, залишаються доступними для всіх»¹²⁸.

Питання рівного доступу до освіти і освітньої інклюзії розглядалися згодом також у документі «Від прав до дій на рівні країни. Результати десятої консультації держав-членів щодо Конвенції та Рекомендації 1960 року»¹²⁹, під час розроблення стратегії імплементації навчання протягом усього життя у підручнику «Зробити навчання протягом життя реальністю»¹³⁰, у сучасних інноваційних розробках Глобального інноваційного центру для людей з обмеженими можливостями¹³¹, у посібнику для практичної роботи «Соціальне та емоційне навчання та різноманітність, інклюзія, культурна чутливість, справедливість»¹³², у документі Європейської агенції у питаннях спеціальних потреб та інклюзивного навчання, присвяченому участі у прийнятті рішень щодо освіти «Голоси в дії: врахування голосів учнів та їхніх сімей у процесі прийняття освітніх рішень»¹³³, у документі ЮНЕСКО «Поza межами. Нові шляхи переосмислення вищої освіти» інклюзивність визначено як «сильний імператив соціальної справедливості»¹³⁴, у документі ЮНЕСКО «Право на освіту меншин», присвяченому етнічним меншинам, визначено засади мовної інклюзивності та інших форм соціальної та культурної інклюзії для них з метою «забезпечити розуміння, повагу та передачу

¹²⁵ Там само. С. 20.

¹²⁶ Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / пер. з англ. В. Верлока. Київ: Дух і літера, 2011. 337 с.

¹²⁷ Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченка, В. Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2011. 335 с.

¹²⁸ Reimagining Our Futures Together. A new social contract for education. Report from the International commission on the futures of education. UNESCO. 2021. P. 108. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707.locale=en>.

¹²⁹ From rights to country-level action. Results of the tenth consultation of Member States on the 1960 Convention and Recommendation. UNESCO. 2022. P. 83—85. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380609>.

¹³⁰ Making a Lifelong Learning a Reality. A Handbook. UNESCO. 2022. P. 69—130. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381857>.

¹³¹ A Landscape Review of ICT for Disability-Inclusive Education. World Bank. 2022. P. 31—38. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099840001312211991/pdf/P17136805cfd1f074095390cb6b01c0c715.pdf>.

¹³² Module 3.1: Social and emotional learning and diversity, inclusion, cultural responsiveness, equity. UNESCO. 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384599>.

¹³³ Voices into Action: Including the Voices of Learners and their Families in Educational Decision-Making. Final Summary Report. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. 2023. URL: https://www.european-agency.org/sites/default/files/VIA_Final_Summary_Report_EN_.pdf.

¹³⁴ Beyond Limits. New Ways to Reinvent Higher Education. UNESCO. 2022. P. 24. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389912>.

своєї культури та цінностей»¹³⁵, у документі ЮНЕСКО «Право на вищу освіту. Розпакування міжнародної нормативної бази у світлі сучасних тенденцій та викликів» визначено правові шляхи імплементації Цілі сталого розвитку 4 у розрізі інклюзивності вищої освіти¹³⁶.

Перспективи імплементації цих документів в освітніх практиках України вже аналізували вітчизняні дослідники¹³⁷. Особливо важливим є аналіз імплементації цих практик з урахуванням потреб ветеранів сучасної оборонної війни України проти повномасштабної російської збройної агресії¹³⁸.

У документі Єврокомісії «Повідомлення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного та соціального комітету та Комітету регіонів» також зазначається: «Відмінні та інклюзивні університети є умовою та основою для відкритого, демократичного, справедливого та сталого суспільства, а також сталого зростання, підприємництва та зайнятості». Так, у розділі 4.2. Сприяти різноманітності, інклюзивності та гендерній рівності констатовано: «Незважаючи на розширення доступу до вищої освіти, системи вищої освіти залишаються дуже стратифікованими»¹³⁹. Це створює разом із потребою у боротьбі з майновою, гендерною та іншими традиційними видами соціальної нерівності, також необхідність поглиблення політики соціальної інклюзії у вищій освіті.

Надзвичайно важливою складовою політики розвитку культури соціальної інклюзії у вищій освіті є її **етична основа**.

У доповіді Міжнародної комісії з майбутнього освіти «Творення нового образу нашого спільного майбутнього. Новий суспільний договір щодо освіти» зазначено: «Етика інклюзії повинна керувати нашою спільною роботою з управлінням освітою, спираючись на принципи інклюзивного дизайну. Відправною точкою мають бути ті, хто, як правило, є одними з найбільш маргіналізованих верств населення, а також ті, хто знаходиться у найбільш крихких і ненадійних умовах. Без чітких та інклюзивних цінностей освітні екосистеми можуть стати нездоровими та патологічними. Питання влади, привілеїв, експлуатації та гноблення можуть проникнути в будь-які освітні стосунки. Занадто часто освітні проекти та заклади породжують невдачі та виключення; етнічні групи, корінні народи та інші маргіналізовані групи можуть бути витіснені більше, ніж вони просто кидають формальну освіту... Більш широкий підхід до освітніх систем робить чіткий акцент на ланцюгових реакціях і взаємозв'язках між інституціями, суб'єктами та просторами, що все більше унеможлиблює ігнорування цих невдач»¹⁴⁰.

Яскраві життєві приклади на доказ цієї позиції знаходимо, зокрема, у дослідженнях ізраїльських вчених¹⁴¹.

У цьому соціально-екологічному концептуальному контексті нової значущості і дедалі більшої ваги набуває так звана третя місія університетів, яка зосереджена на їх соціальній відповідальності.

¹³⁵ The right to education of minorities. Overview of States' measures reported in the 10th Consultation on the 1960 Convention and Recommendation against Discrimination in Education. UNESCO. 2023. P. 24—25. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385259>.

¹³⁶ Right to higher education. Unpacking the international normative framework in light of current trends and challenges. UNESCO. 2023. P. 40—41. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382335>.

¹³⁷ Ніколенко Л. Інтеграція інклюзивних підходів у вищу освіту в контексті сталого розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. Т. 115, № 3. С. 146—164. DOI: <https://doi.org/10.33189/ectu.v115i3.191>; Литвинова О.Н., Стадницька І.Р. Інклюзивне навчання у вищих навчальних закладах I—II рівнів акредитації як шлях до самореалізації. *Медсестринство*. 2018. № 4. С. 41—43; Маслянікова І., Герасименко Ю. Особливості інклюзивного підходу щодо підготовки навчальних занять для здобувачів вищої освіти з ООП на прикладі університету «Україна». *Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній заклад середньої освіти — доуніверситетська підготовка — заклад вищої освіти*. 2023. № 3. С. 431—438. DOI: <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.17725>; Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навч. посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.

¹³⁸ Шерстюк Р.П., Стойко І.І., Малюта Л.Я. Інклюзивна освіта у закладі вищої освіти: реалії й можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами. *Галицький економічний вісник*. 2024. Т. 86, № 1. С. 205—216. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.205.

¹³⁹ Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic And Social Committee and the Committee of the Regions. *On a European strategy for universities*. European Commission. Strasbourg, 18.01.2022. 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0016>.

¹⁴⁰ Reimagining Our Futures Together. A new social contract for education. Report from the International commission on the futures of education. UNESCO. 2021. P. 108. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707.locale=en>.

¹⁴¹ Bar N., Kizel A. On the Continuum from Mainstreaming to Inclusion: The Development of the Approaches towards Students with Special Needs and Their Expression in the Educational Frameworks in Israel. *Interdisciplinary contexts of Special Pedagogy*. 2016. Vol. 11. P. 161—188; Kizel A., Bar N. Ethics of Inclusion of Students with Special Needs: The case of the Special Education in Israel. *Ethics in Education: Detections and philosophical clearings* / ed. by E. Theodoropoulou, D. Moreau, C. Gohier. Rhodes: Laboratory of Research on Practical and Applied Philosophy, 2018. P. 425—448.

Серед трьох основних місій університету перші дві усі називають доволі чітко: навчання та наукові дослідження.

Третя місія, якщо характеризувати її у загальних рисах, відображає суспільне призначення університету, тобто є його суспільною місією або ж суспільною відповідальністю, що деякі дослідники тлумачать як його покликання, тобто кінцеву або вищу місію університету, адже навчання та наукові дослідження зрештою потрібні заради їх прагматичного результату, заради певної користі для суспільства¹⁴³. Імовірно, саме тому тут вживають термін «місія».

Однак, як легко здогадатися, у суспільстві є надто багато потреб: економічні, політичні, правові, релігійні, охорони здоров'я, естетичні тощо. Крім того, суспільство завжди є структурованим — воно складається з великої кількості відносно самостійних соціальних груп і спільнот, кожна з яких має власні інтереси й потреби. Тому проста, на перший погляд, суспільна місія університету насправді є доволі складною для визначення, адже університет має знайти певний баланс між задоволенням потреб різних соціальних груп. Які суспільні завдання мають бути пріоритетними для університету: більш злободенні та нагальні для виконання, тобто більш соціально гострі й такі, що лежать на поверхні, чи навпаки, фундаментальніші для суспільного розвитку, і які зазвичай не є злободенними, а потребують тривалого й копіткого розв'язання; ті, які краще забезпечуються замовниками (державою чи приватними інвесторами) чи навпаки, ті, які потребують інвестицій від самого університету, наприклад, допомога соціально вразливим групам, пригніченим і знедоленим; чи має університет завжди бути лояльним до влади, чи навпаки — завжди підтримувати політичну опозицію; чи має університет бути світським і релігійно нейтральним, чи навпаки — підтримувати традиційну або панівну для своєї країни або своєї місцевості релігію; чи має університет включати у свою структуру комерційні організації, які самі втілюють наукові розробки представників університету, чи навпаки — у жодному разі в університеті не можна допускати духу комерції і варто дистанціюватися від спокус для академічних працівників замінити пошук істини пошуками прибутку? Усі ці питання потребують не лише теоретичного розгляду, а й перевірки на практиці, а точніше у різних соціальних практиках представників університету. Власне, виконанню другого завдання й буде присвячено другу частину статті, а незабаром розглянемо докладніше перше.

Нині ж не можна не згадати, що у Mexican researcher in the field of innovations Х.Р. Лопес вже говорить навіть про четверту місію університету, яка доповнює перші три «з передачею знань, яка спрямована на те, щоб університети мали особливе покликання діяти академічно, щоб сформувати, серед іншого, територіальну мережу знань»¹⁴⁴. Легко помітити, що тут університет знаходиться уже не в позиції відповідача, а навпаки — займає наступальну позицію і сам ставить суспільству завдання і запитує щодо його відповідальності перед собою. Проте для того, щоб університет мав право так себе позиціонувати, він повинен спочатку успішно й переконливо виконувати перші три місії.

Х.Р. Лопес посилається на відомого іспанського філософа Х. Ортегу-і-Гассета: «крім того, що він бере ідеї від сучасних дослідників, таких як Хосеп Вісент Бойра, Едуардо Леал Чакон і Анжеліка Єгер», і для сучасного суспільства визначає четверту місію як «формування кластерів університетів, галузей і дослідницьких центрів є ключовим для повноцінного виконання четвертої місії університетів»¹⁴⁵.

Варто згадати також ґрунтовніший підхід французького філософа і соціолога П. Бурдьє, який ще у 1970-ті роки обґрунтовував концепцію символічної влади, згідно з якою не гроші, не фізичний примус і не адміністративний ресурс найбільше контролюють суспільний розвиток, а ті ідеї, цінності й образи, що мотивують поведінку людей і змушують рухатися виробництва, армії та держави¹⁴⁶. Цю ідею вперше висловив у 1877 р. французький письменник В. Гюго («Ми протистоїмо вторгненню армій, але не встоїмо

¹⁴² Під час написання цього підрозділу використано матеріали статті, підготовлені автором: Treidel R.J., Boichenko M. Implementation of the Third Mission of the University: case of Bielefeld University of Applied Sciences. *Philosophy of Education*. 2024. Vol. 30(1). P. 139—143, 150—154. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-8>.

¹⁴³ Leisyte L., Enders J. The Strategic Responses of English and Dutch University Life Scientists to the Changes in their Institutional Environments. *Reform of Higher Education in Europe* / ed. by J. Enders, H.F. de Boer, D.F. Westerheijden. Rotterdam: Sense Publishing, 2011. P. 143—158. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-6091-555-0_9.

¹⁴⁴ López J.R. The fourth mission of universities: Knowledge Transfer. LinkedIn. 2022. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/fourth-mission-universities-knowledge-transfer-jose-ramon-l%C3%B3pez/>

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Bourdieu P. *Homo Academicus* / trans. by P. Collier. Cambridge: Stanford University Press, Polity Press, 1988. 344 p.

проти вторгнення ідей»¹⁴⁷), а у ХХ ст. розвинули Л. Альтюссер¹⁴⁸, Ж. Батай¹⁴⁹ та інші французькі мислителі. Вона отримала більш прагматичне втілення, зокрема, у працях К. Касторіадіса¹⁵⁰, А. Бадье¹⁵¹, Ж. Ранс'єра¹⁵² та інших. Важливою ідеєю тут є ідея часу як «*Kairos*», тобто долі, а не як «*chronos*», астрономічного часу: час як «*kairos*» (подія) є часом радикальних змін базових символів, на які орієнтується суспільство — після цих змін ніщо вже не може відбуватися по-старому, ніщо не повторюється, не повертається на своє коло, але все по спіралі піднімається на нове коло, переходить на нові стандарти життя.

І все ж, здається, більшість дослідників розуміють третю місію як поєднання того, що Х.Р. Лопес вирізняє як третю і четверту місії.

Тему третьої місії університетів відносно концептуалізували у недавній академічній історії в Західному світі у 2000-ті та розробляли на новій основі на початку 2010-х років¹⁵³. В останні роки інтерес до третьої місії поновився у Східній Європі¹⁵⁴, країнах Азії¹⁵⁵ та Африки¹⁵⁶.

Кожного разу йдеться приблизно про тотожне розуміння третьої місії або дуже близькі її інтерпретації. Передумови для формування ідеї третьої місії були сформовані у 1960—1980-ті роки, коли домінував інтерес до «взаємозв'язку між інвестиціями в освіту та економічним зростанням», який під кутом філософії марксизму дослідив К. Шадковскі¹⁵⁷. Він розрізняв власне виробничі аспекти діяльності університетів та соціетальні. До перших належать «діяльність, що приносить прибуток (розвиток людських ресурсів через навчання на основі навчання, прямі контракти з промисловістю) та діяльність, що приносить ренту (виробництво інтелектуальної власності, побічні компанії)», до других — «виробництво громадських структур (контракт з державними органами, участь у виробленні державної політики) та виробництво спільного (залучення до соціального та культурного життя, суспільне розуміння науки)»¹⁵⁸. Разом із тим у поле зору марксистського аналізу потрапляє передусім така проблематика «1) академічний капіталізм ... і процеси корпоратизації, ... 2) погіршення академічної роботи (пролетаризація факультету) ... 3) об'єднання в профспілки ... і 4) студентська заборгованість»¹⁵⁹. Звісно, її доповнює проблематика ідеології та ширше — критичні університетські студії.

Політичний бік третьої місії університетів не обмежується марксизмом, але включає також інші критичні соціальні студії. Так, А. Пападімітру зауважує, що «публічна місія установи — надавати знання, критично міркувати та обговорювати більш та фундаментальні питання суспільства»¹⁶⁰. Тут можна знайти розмаїття лівих ідеологій, а також лібералізм, консерватизм та інші політико-філософські доктрини.

Загалом домінує соціал-демократичний підхід, з його акцентом на соціальній солідарності, яка спрямовує досягнення індивідуальної свободи і справедливості у суспільстві в цілому. Такий підхід, зокрема, представлений у дослідженні сербських філософів М. Босанак, Й. Мілутінович, Б. Лунгулов, які зазначають: «Сьогодні діяльність третьої місії університету посилює вплив науки в суспільстві в рамках трансферу технологій, навчання впродовж життя та соціальної активності членів академічної спільноти»¹⁶¹. Серед основних напрямів реалізації університетами третьої місії дослідники розрізняють політичний, економічний

¹⁴⁷ Hugo V. *Histoire d'un crime; Déposition d'un témoin*. Paris: La Fabrique, 2009. 756 p.

¹⁴⁸ Zwart Hub. Louis Althusser: Science and Ideology. *Continental Philosophy of Technoscience*. 2022. P. 151—179. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-84570-4_5.

¹⁴⁹ Besnier J.-M., Reid A. Georges Bataille in the 1930s: A Politics of the Impossible. *Yale French Studies*. 1990. Vol. 78. P. 169—180.

¹⁵⁰ Castoriadis C. *The Imaginary Institution of Society* / trans. by K. Blarney. Cambridge: Polity Press, 1987. 418 p.

¹⁵¹ Badiou A. *Le Concept de modèle. Introduction à une epistemologie matérialiste des mathématiques*. Paris, Maspéro. 1969. 95 p.

¹⁵² Rancière J. *The Politics of Aesthetics. The Distribution of the Sensible* / ed. and trans. by G. Rockhill. London: Continuum, 2004. 116 p.

¹⁵³ Zomer A., Bennenworth P. The Rise of the University's Third Mission. *Reform of Higher Education in Europe* / ed by J. Enders, H.F. de Boer, D.F. Westerheijden. Rotterdam: Sense Publishing, 2011. P. 81—102. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-6091-555-0_6.

¹⁵⁴ Szadkowski K. University's Third Mission as a Challenge to Marxist Theory. *Człowiek i Społeczeństwo*. 2013. Vol. 35(1). P. 203—218.

¹⁵⁵ Nguyen Quoc A., Le M.T., Pham H.-H. The Impact of the Third Mission on Teaching and Research Performance: Evidence from Academic Scholars in an Emerging Country. *Sage Open*. 2021. Vol. 11(4). DOI: <https://doi.org/10.1177/21582440211054493>.

¹⁵⁶ Nabaho L., Turyasingura W., Twinomuhwezi I., Nabukenya M. The Third Mission of Universities on the African Continent: Conceptualisation and Operationalisation. *Higher Learning Research Communications*. 2022. Vol. 12(1). P. 81—98. DOI: <https://doi.org/10.18870/hlrc.v12i1.1298>.

¹⁵⁷ Szadkowski K. University's Third Mission as a Challenge to Marxist Theory. *Człowiek i Społeczeństwo*. 2013. Vol. 35(1). P. 204—206.

¹⁵⁸ Там само. С. 213.

¹⁵⁹ Там само. С. 210.

¹⁶⁰ Papadimitriou A. Beyond rhetoric: reinventing the public mission of higher education. *Tertiary Education and Management*. 2020. Vol. 26. P. 1—4. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11233-019-09046-9>.

¹⁶¹ Bosanac M., Milutinović J., Lungulov B. Dimensions of the Universities Third Mission from the University Teachers and Students Perspective. *Revija za Socijalnu Politiku*. 2022. Vol. 30(1). P. 71—88. P. 72. DOI: <https://doi.org/10.3935/rsp.v30i1.1917>.

тощо. Третя місія оцінюється вище, ніж друга, але нижче, ніж перша. Причому приблизно однакове ставлення до третьої місії університетів мають як професори, так і студенти: «...респонденти обох підвибірок високо цінують громадянський вимір третьої місії університету»¹⁶². Високий статус усвідомлення громадянського обов'язку, «promotion of civic advocacy» (сприяння захисту громадських інтересів) у студентів нерозривно пов'язаний із конкретними проектами з локальними спільнотами: «Що стосується співпраці університету із зовнішнім середовищем, результати показують статистично значущі відмінності між викладачами та студентами у випадку співпраці з громадськими об'єднаннями при розробці програм та соціальних дій у місцевій громаді (де студенти досягають вищих балів, ніж викладачі)»¹⁶³. Вочевидь, такі проекти нерідко сприймаються як волонтерські, а не джерело прибутків, однак це не означає відсутність класичного економічного інтересу в складі третьої місії: «...хоча економічний вимір третьої місії університету сприймається членами академічної спільноти як найменш значущий, його середні значення все ще високі»¹⁶⁴.

На рівні політичної стратегії визначають не так сфери застосування третьої місії, як її загальні принципи, тому Європейська освітня політика «підтримує заклади вищої освіти для більшої соціальної відповідальності та залученості з метою зробити все суспільство більш згуртованим та інклюзивним»¹⁶⁵.

Однак третю місію університетів не можна редукувати лише до економічних чи політичних взаємин університетів із суспільством, якими б насправді важливими вони не були. Формально третю місію університетів визначають широко як їхню діяльність «outside academic environments» (поза межами університетського доквілля)¹⁶⁶. Дійсно, зовні університетів знаходиться високо диференційоване і мультикультурне суспільство, тобто суспільне оточуюче середовище університетів надто розмаїте і навіть строкате, тому необхідні певні пріоритети для зосередження зусиль університетів у роботі з цим своїм «зовнішнім оточенням». І такі пріоритети не можуть бути лише економічними чи політичними.

На прикладі нідерландської вищої освіти А. Зомер і П. Беннорт наголошують «як університети свідомо та стратегічно роблять такий суспільний внесок» і «змінюють очікування стейкхолдерів щодо того, чого можуть досягти університети»¹⁶⁷. Однак не лише зацікавлені сторони чинять «прямий тиск щодо участі та відповідності». Це був не єдиний тиск, якого зазнавали університети. Це також включало «легітимність, управління, маркетизацію, інтернаціоналізацію та комерціалізацію вищої освіти»¹⁶⁸.

Як бачимо, третю місію можна охарактеризувати широко, але це простіше і скромніше визначення на перший погляд. Третя місія університетів — місія турботи про місцеві громади та відповідальності за їх добробут і розвиток.

Нещодавно українські науковці провели порівняльне дослідження впровадження третьої місії ЗВО у різних країнах світу, яке дає підстави для порівняння з тим, як третю місію університетів оцінюють та впроваджують університети та інші академічні організації, які є учасниками проекту «UNICOM» (Проект ЄС Еразмус+ «Посилення співпраці між університетами і громадами» / Project EU Erasmus+ «Universities-Communities: strengthening cooperation» UNICOM, N 101083077:2023-2027). Дослідники звернули увагу, що «правовий та нормативний ландшафт навколо третьої місії університетів залишається багатограним та різноманітним. Правове та нормативне забезпечення їхньої місії у ЗВО характеризується фрагментацією без єдиного підходу ані в регіонах, ані в країнах. Ця фрагментація ставить проблеми перед університетами, які прагнуть встановити системний підхід до виконання своєї третьої місії»¹⁶⁹. І все ж у різних країнах і в різних університетах з'являються в цілому спільні завдання щодо реалізації третьої місії, вони отримують локальні варіації у своїх відповідях з акцентом на різні аспекти третьої місії, які визнають усі дослідники.

¹⁶² Bosanac M., Milutinović J., Lungulov B. Dimensions of the Universities Third Mission from the University Teachers and Students Perspective. *Revija za Socijalnu Politiku*. 2022. Vol. 30(1). P. 71—88. P. 82. DOI: <https://doi.org/10.3935/rsp.v30i1.1917>.

¹⁶³ Bosanac M., Milutinović J., Lungulov B. Dimensions of the Universities Third Mission from the University Teachers and Students Perspective. *Revija za Socijalnu Politiku*. 2022. Vol. 30(1). P. 71—88. P. 82. DOI: <https://doi.org/10.3935/rsp.v30i1.1917>.

¹⁶⁴ Там само. С. 82.

¹⁶⁵ Там само. С. 84.

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Zomer A., Bennworth P. The Rise of the University's Third Mission. *Reform of Higher Education in Europe* / ed by J. Enders, H.F. de Boer, D.F. Westerheijden. Rotterdam: Sense Publishing, 2011. P. 81—102. P. 82. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-6091-555-0_6.

¹⁶⁸ Jongbloed B., Enders J., Salerno C. Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*. 2007. Vol. 56(3). P. 303—324.

¹⁶⁹ Holovko-Havrysheva O., Krayevska O., Sas S. Third Mission of Universities: Regulatory Frameworks in a Comparative Perspective. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 149—173. P. 150—151. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0011>.

Вони розглянули правові документи ЄС та країн-учасниць Болонського процесу, але особливу увагу приділили ситуації в країнах-резидентах для учасників проекту UNICOM — Німеччині, Італії, Швеції, Чехії, Латвії та Україні. «По-перше, слід згадати про законодавчу прогалину, оскільки комплексного та системного підходу, що стосується саме третьої місії університетів, бракує як на рівні ЄС, так і в окремих державах-членах. По-друге, через відсутність законодавчих повноважень у питаннях освіти та досліджень ЄС зосереджує свої зусилля головним чином на сприянні спільним діям держав-членів і зміцненні ролі університетів як агентів змін і постачальників рішень для глобальних, регіональних і національних проблем і викликів»¹⁷⁰. Однак цю прогалину можна трактувати не як брак правових інструментів, а як широкі можливості для нормативних ініціатив університетів у їх взаємодії з місцевими громадами. Схоже, так бачать ситуацію європейські чиновники: «...ЄС прагне трансформувати профілі університетів, визначаючи служіння суспільству основним завданням і основною функцією університету»¹⁷¹.

Отже, ця ситуація так виглядає в світлі економічного виміру третьої місії університетів: «Третя місія стосується діяльності, за допомогою якої університети активізують процеси прямої взаємодії з громадянським суспільством і підприємницькою структурою, маючи на меті сприяти зростанню регіону, щоб знання стали інструментом для отримання продуктивної продукції»¹⁷².

На прикладі Університету Генуї (Італія) можна зрозуміти, що третя місія базується на поєднанні державної програми та автономії університету¹⁷³. Італійська держава сьогодні створює Італійське національне агентство з оцінювання університетів та дослідницьких інститутів (National Agency for the Evaluation of Universities and Research Institutes — ANVUR), яке дає показники успішності впровадження третьої місії італійськими університетами: «Аналізуючи оцінені показники на першому кроці, такими було визначено: обсяги досліджень або контракти на надання консультацій із зовнішніми клієнтами; патенти; активовані спін-оффи; спільні бізнес-інкубатори; спільні консорціуми; спільні археологічні розкопки; музейні центри; іншу діяльність третьої місії, не включену до вищезазначеного ... Університет Генуї організував третю місію з метою: оцінки наукових результатів досліджень; економічної оцінки досліджень; наголосу на виробництві суспільних благ, таких як охорона здоров'я та культурні цінності, неперервному навчанні, залученні громадськості»¹⁷⁴.

Як бачимо, тут третя місія тісно пов'язана із першою (освітньою) і другою (дослідницькою) місіями і базується на них. Крім того, спостерігається зв'язок між третьою і четвертою місіями: «Служба трансферу знань і технологій сприяє сприянню соціальному, економічному та культурному розвитку території через турботу про діалог з підприємствами, організаціями та асоціаціями, підвищення цінності результати наукових досліджень, підтримка нових підприємств та інноваційних проектів, навчання протягом життя та навчання»¹⁷⁵. Також в Університеті Генуї створено Службу соціальної, культурної та екологічної відповідальності третьої місії, яка «координує діяльність третьої місії університету та сприяє сталому розвитку».

З одного боку, корисно поєднувати третю місію з іншими місіями та проектами, це дає спільний ефект, з іншого — може відвернути увагу від неї. Існують певні ризики можливої втрати уваги до третьої місії та її основних завдань: вона може бути жорстко підпорядкована глобальним програмам сталого розвитку, національним програмам системних реформ, місцевим економічним, політичним, культурним тощо інтересам. І тоді університет не буде провідником суспільних змін, а виконуватиме підлеглі функції іншим суспільним інститутам. Це загрожуватиме академічній доброчесності університетів та їх майбутньому розвитку, а отже, здатності університету виконувати будь-які місії.

¹⁷⁰ Holovko-Havrysheva O., Kravetska O., Sas S. Third Mission of Universities: Regulatory Frameworks in a Comparative Perspective. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 149—173. P. 167—168. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0011>.

¹⁷¹ Там само. С. 168.

¹⁷² Spulber D., Nesterova M., Markus I., Afuzova, H. Implementation of EU Practice on the University's Third Mission a participate project: the case of University of Genoa and Dragomanov State University. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 171—192. P. 176. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0012>.

¹⁷³ Frondizi R., Fantauzzi C., Colasanti N., Fiorani G. The Evaluation of Universities' Third Mission and Intellectual Capital: Theoretical Analysis and Application to Italy. *Sustainability*. 2019. Vol. 11(12). P. 3455. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11123455>.

¹⁷⁴ Spulber D., Nesterova M., Markus I., Afuzova, H. Implementation of EU Practice on the University's Third Mission a participate project: the case of University of Genoa and Dragomanov State University. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 171—192. P. 177. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0012>.

¹⁷⁵ Там само. С. 179.

Найкращим прикладом впровадження третьої місії в Університеті Генуї може бути освітня програма для людей третього віку: пропонуються різні курси для 1800 спеціальних студентів¹⁷⁶. Така програма є результатом спеціального вивчення потреб місцевого населення. Тому для університетів так важливо співпрацювати з науково-дослідними інститутами, які допомагають знайти оптимальну стратегію впровадження третьої місії.

Українські дослідники з Інституту вищої освіти НАПН наголосили на соціальній відповідальності ЗВО та важливості інтересів стейкхолдерів університетів: «Одним із ключових принципів ефективної реалізації політики соціальної відповідальності університету є зосередженість на інтересах внутрішніх та зовнішніх стейкхолдерів — студентів університету, персоналу, груп інтересів та суспільства в цілому. Суть цього принципу полягає в тому, що кожен університет залучає та співпрацює з низкою зацікавлених сторін, які впливають на його діяльність зараз або можуть стати партнерами університету в майбутньому»¹⁷⁷. Дослідники також наголошують на «наданні інформаційних послуг для підтримки післявоєнного відновлення та сталого економічного, екологічного та соціального розвитку; зробити ВНЗ центром для ветеранів війни, колишніх учасників бойових дій, альтернативою армії після їх демобілізації»¹⁷⁸. Перешкодами для реалізації соціальної відповідальності є «обмежені фінансові можливості ВНЗ, відсутність досвіду та знання підходів і практик впровадження соціальної відповідальності вітчизняними та закордонними університетами, роботу та навчання в дистанційному форматі, вимушену міграцію»¹⁷⁹. Вимушена міграція все ще може створювати не лише перешкоди, а й можливості, це стверджує М. Бойченко у спеціальному дослідженні та наводить статистику збільшення кількості міжнародних академічних проєктів українських студентів і науковців, які виїхали з України до університетів ЄС, США та інших західних демократій¹⁸⁰.

Особливі завдання в запровадженні третьої місії мають виконувати профільні ЗВО — медичні та педагогічні.

Українська дослідниця В. Роднікова з колегами демонструє різноманіття підтримки, яку медичний університет може надати місцевій громаді: «Медичний університет — це не лише джерело постачання медичних кадрів для лікарень регіону, а й місце для їх безперервного професійного розвитку та надання експертної оцінки на вимогу місцевих органів влади»¹⁸¹.

В Українському державному університеті імені Драгоманова (УДУ), який спеціалізується на педагогіці, існує декілька напрямків впровадження третьої місії, зокрема, співпраця з роботодавцями (створення Ради роботодавців при університеті), «поширення знань про освітній ландшафт країни», волонтерську діяльність. УДУ «використовує свої ресурси для покращення місцевої громади та підкреслює роль університету в стимулюванні сталого розвитку на низовому рівні»¹⁸². Ключовим напрямом тут є «забезпечення формування інклюзивної компетентності студентів ВНЗ»¹⁸³.

Отже, в УДУ основна частина впровадження третьої місії нині зосереджена в університеті, з наголосом на інклюзії, сталості та сталості в освіті, і через освіту в інших соціальних сферах. Тому що «університети допомагають підносити та розвивати окремих людей і суспільство в цілому»¹⁸⁴: люди як студенти стають пропагандистами третьої місії після того, як вони отримують належну освіту, орієнтовану на третю місію.

Таким чином, бачимо, що в різних країнах і різних університетах третя місія університету часто реалізується через тісну взаємодію університетів з їх місцевими громадами, насамперед через забезпечення інтересів університетських стейкхолдерів з місцевого громадянського суспільства. Водночас така взаємодія

¹⁷⁶ University of the Third Age. *Università di Genova*. 2024. URL: <https://unige.it/en/news/13386-university-of-the-third-age-2021>.

¹⁷⁷ Orzheh O., Petroye O., Shofolova N., Lytovchenko O. Social Responsibility in Ukrainian HEIs: Sociological Analysis of Current Situation and Key Trends During the Wartime. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 92—108. P. 99. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0007>.

¹⁷⁸ Там само. С. 104.

¹⁷⁹ Там само. С. 104.

¹⁸⁰ Boichenko M. Academic Mobility in the Conditions of Forced Migration in Wartime (experience of Ukraine). *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 48—58. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0004>.

¹⁸¹ Rodinkova V., Kharkovenko R., Drachuk O., Horbenko N. Specifics and Perspectives of the Third Mission of the Medical University: a Survey. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 109—120. P. 119. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0008>.

¹⁸² Spulber D., Nesterova M., Markus I., Afuzova, H. Implementation of EU Practice on the University's Third Mission a participate project: the case of University of Genoa and Dragomanov State University. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 171—192. P. 183—184. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0012>.

¹⁸³ Там само. С. 185.

¹⁸⁴ Там само. С. 189.

має ґрунтуватися на академічних чеснотах і цінностях, оскільки третя місія університету складається з «...соціально орієнтованих дій університету, пов'язаних з його освітньою та науковою діяльністю, але які за своєю суттю не є ані навчальними, ані дослідницькими»¹⁸⁵.

Ключову роль у цьому впровадженні третьої місії університету відіграє співпраця між європейськими університетами та обмін найкращим актуальним досвідом. «Прагнення приєднатися до Європейського Союзу відображає прагнення узгодити європейські цінності, стандарти та системи. Вступ до ЄС часто передбачає проведення реформ у різних секторах, включаючи управління, економіку та соціальну політику ... Співпраця з міжнародними партнерами з Європейського Союзу може надати підтримку у здійсненні ефективних соціальних та економічних реформ»¹⁸⁶. Європейська вища освіта стає зразком у впровадженні третьої місії — спільна позиція представників українських університетів. Тому цілком правильно стверджувати, що «ставлячи пріоритет соціальної згуртованості, усунення економічної нерівності та впровадження інклюзивної політики, Україна може побудувати більш стійке та справедливе суспільство на своєму шляху до європейської інтеграції та постконфліктного відновлення»¹⁸⁷. Це можна вважати основним для третьої місії українських університетів на найближчі роки.

Висновки до розділу

Джерелом соціальної інклюзії у сфері вищої освіти є прагнення усіх учасників освітнього процесу досягнути повного й ефективного залучення до кращих можливостей свого суспільного життя завдяки вищій освіті. Сучасний університет має багато місій, зосереджених навколо академічної доброчесності академічної спільноти, яка визначає також *основні цінності соціальної інклюзії у сфері вищої освіти* — взаємність, справедливість, безбар'єрність, недискримінацію. Розвиток культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти є завданням для усіх учасників освітнього процесу, хоча інституційна основа такого розвитку має бути визначена державою та стейкхолдерами університетів.

Третя місія, пов'язана із соціальною відповідальністю університету, існувала з перших кроків перших університетів, але сьогодні вона набуває дедалі більшого значення як ключова позиція університету в суспільстві. У цій місії соціальна інклюзія займає одне з перших місць: турбота про зовнішню соціальну екологію університету (передусім про його зв'язки з громадами) дає потужний імпульс належному розвитку внутрішньої соціальної екології університету (як зростання турботи про людей з особливими потребами всередині університету, так і щодо загальної академічної атмосфери в університеті), і навпаки — турбота про внутрішню соціальну екологію університету поліпшує його зовнішню соціальну екологію. Ці два екологічні виміри університету зумовлюють *основні шляхи досягнення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти*: взаємну інклюзивність всередині університету та взаємну інклюзивність університетів і суспільства. *Основними елементами цієї інклюзії* є виконання завдань забезпечення доступності вищої освіти, її безбар'єрності та недискримінаційності.

Третя місія має стати важливою частиною університетського життя. Уроки, отримані з очевидного розриву між суспільством і університетом у більшості частин світу, полягають у тому, що знання, отримані в результаті академічних досліджень, необхідно інтегрувати в публічні процедури демократичного прийняття рішень. *Завдання соціальної інклюзії постають як одні з найважливіших і найбільш чутливих не лише у сфері освіти, а й в усьому українському суспільстві — як в умовах війни, так і для успішного переходу до повоєнного відновлення.* Від ефективного розв'язання цих завдань залежить успішний розвиток не лише вищої освіти, а й відбудова повоєнної України як інклюзивного суспільства.

Важливо підвищити свідомість переваг культури співпраці та розуміння того, що відповідальність за розвиток громади є завданням кожного. Співпраця між науковим світом та всіма іншими відповідними частинами суспільства забезпечить передачу важливих ідей у суспільну сферу, а отже, забезпечить повноцінне залучення кожного до кращих можливостей суспільного життя. Це і є внеском університетів у досягнення інклюзивного суспільства.

¹⁸⁵ Holovko-Havrysheva O., Krayevska O., Sas S. Third Mission of Universities: Regulatory Frameworks in a Comparative Perspective. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 149—173. P. 151. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0011>.

¹⁸⁶ Spulber D., Nesterova M., Markus I., Afuzova, H. Implementation of EU Practice on the University's Third Mission a participate project: the case of University of Genoa and Dragomanov State University. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 171—192. P. 190. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0012>.

¹⁸⁷ Там само.

Для прояснення завдань розвитку культури соціальної інклюзії для вищої освіти надзвичайно важливе прояснення власне поняття соціальної інклюзії та особливо інклюзивної освіти. Для цього необхідно чітко підпорядкувати вищій меті досягнення висококласної освіти як справжній соціальній інклюзії університету усі інші часткові цілі та часткові критерії — недискримінаційність освіти, її доступність, безбар'єрність тощо. У таких умовах піклування про людей з інвалідністю, іншими фізичними особливими потребами не буде обмежуватися лише створенням фізично комфортного простору для них, а сприятиме їх повноцінній інтеграції у академічну спільноту та інклюзивне суспільство загалом. Більше того, без плекання цінностей справжньої соціальної інклюзії неможлива повноцінна інтеграція у суспільне життя жодного учасника освітнього процесу.

Саме таке інклюзивне, гармонійне у своїй соціальній і культурній інтеграції суспільство є тією конкретною метою для повоєнного розвитку, яку слід починати реалізовувати вже в умовах війни, наближаючи тим самим її завершення уже сьогодні й створюючи надійний тил для міцного фронту боротьби з неспровокованою повномасштабною російською воєнною агресією.

Список використаних джерел

1. Бойченко М. Основні парадигми розвитку системи вищої освіти. *Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в контексті євроінтеграційних процесів* / В. Андрущенко (керівник), М. Бойченко, Л.Горбунова, В. Лутай та ін. Київ: Педагогічна думка, 2011. С. 21—35.
2. Бойченко М. Роль гуманітарної освіти в інтеграції змісту освіти у ВНЗ негуманітарного профілю. *Теоретико-методологічні засади інтеграції змісту гуманітарної освіти у вищих навчальних закладах негуманітарного профілю: монографія* / Г.В. Онкович, М.І. Бойченко, Н.М. Дем'яненко та ін.; за заг. ред. Г.В. Онкович. Київ: Педагогічна думка, 2012. С. 60—67.
3. Бойченко М.І. Завойована незалежність України: культура військової справи демократичного суспільства: Науково-аналітична доповідь до 33-ї річниці Незалежності України. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. 2024. Т. 6, № 2. С. 1—6. DOI: <https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6205>.
4. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. Неофіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року (чинна зі змінами станом на 01.01.2020). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Литвинова О.Н., Стадницька І.Р. Інклюзивне навчання у вищих навчальних закладах I—II рівнів акредитації як шлях до самореалізації. *Медсестринство*. 2018. № 4. С. 41—43.
7. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченка, В. Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2011. 335 с.
8. Маслянікова І., Герасименко Ю. Особливості інклюзивного підходу щодо підготовки навчальних занять для здобувачів вищої освіти з ООП на прикладі університету «Україна». *Актуальні проблеми в системі освіти: загальноосвітній заклад середньої освіти — доуніверситетська підготовка — заклад вищої освіти*. 2023. № 3. С. 431—438. DOI: <https://doi.org/10.18372/2786-5487.1.17725>.
9. Ніколенко Л. Інтеграція інклюзивних підходів у вищу освіту в контексті сталого розвитку. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2024. Т. 115, № 3. С. 146—164. DOI: <https://doi.org/10.33189/ectu.v115i3.191>.
10. Парсонс Т. Соціальна структура і особистість / пер. з англ. В. Верлока. Київ: Дух і літера, 2011. 337 с.
11. Порошенко М.А. Інклюзивна освіта: навч. посібник. Київ: ТОВ «Агентство «Україна», 2019. 300 с.
12. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII (чинний зі змінами станом на 31.12.2024). *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 37—38. Ст. 2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>.
13. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII (чинний зі змінами станом на 01.01.2025). *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38—39. Ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
14. Про схвалення Національної стратегії розвитку інклюзивного навчання на період до 2029 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації на 2024—2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 07.06.2024 № 527-р. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/527-2024-%D1%80#n10>.

15. Шерстюк Р.П., Стойко І.І., Малюта Л.Я. Інклюзивна освіта у закладі вищої освіти: реалії й можливості навчання ветеранів війни з особливими потребами. *Галицький економічний вісник*. 2024. Т. 86, № 1. С. 205—216. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.205.
16. Badiou A. *Le Concept de modèle. Introduction à une épistémologie matérialiste des mathématiques*. Paris, Maspéro. 1969. 95 p.
17. Bar N., Kizel A. On the Continuum from Mainstreaming to Inclusion: The Development of the Approaches towards Students with Special Needs and Their Expression in the Educational Frameworks in Israel. *Interdisciplinary contexts of Special Pedagogy*. 2016. Vol. 11. P. 161—188.
18. Beyond Limits. New Ways to Reinvent Higher Education. UNESCO. 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389912>.
19. Besnier J.-M., Reid A. Georges Bataille in the 1930s: A Politics of the Impossible. *Yale French Studies*. 1990. Vol. 78. P. 169—180.
20. Boichenko M. Academic Mobility in the Conditions of Forced Migration in Wartime (experience of Ukraine). *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 48—58. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0004>.
21. Bosanac M., Milutinović J., Lungulov B. Dimensions of the Universities Third Mission from the University Teachers and Students Perspective. *Revija za Socijalnu Politiku*. 2022. Vol. 30(1). P. 71—88. DOI: <https://doi.org/10.3935/rsp.v30i1.1917>.
22. Bourdieu P. *Homo Academicus* / trans. by P. Collier. Cambridge: Stanford University Press, Polity Press, 1988. 344 p.
23. Castoriadis C. *The Imaginary Institution of Society* / trans. by K. Blarney. Cambridge: Polity Press, 1987. 418 p.
24. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic And Social Committee and the Committee of the Regions. *On a European strategy for universities*. European Commission. Strasbourg, 18.01.2022. 2022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52022DC0016>.
25. Diversity, Equality and Inclusion in the Ukrainian Media: Donbas Media Forum 2024. UNESCO. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/diversity-equality-and-inclusion-ukrainian-media-donbas-media-forum-2024?hub=66116>.
26. Frondizi R., Fantauzzi C., Colasanti N., Fiorani G. The Evaluation of Universities' Third Mission and Intellectual Capital: Theoretical Analysis and Application to Italy. *Sustainability*. 2019. Vol. 11(12). P. 3455. DOI: <https://doi.org/10.3390/su11123455>.
27. From rights to country-level action. Results of the tenth consultation of Member States on the 1960 Convention and Recommendation. UNESCO. 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000380609>.
28. Holovko-Havrysheva O., Krayevska O., Sas S. Third Mission of Universities: Regulatory Frameworks in a Comparative Perspective. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 149—173. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0011>.
29. Hugo V. *Histoire d'un crime; Déposition d'un témoin*. Paris: La Fabrique, 2009. 756 p.
30. In the face of war, UNESCO's action in Ukraine. UNESCO. 2024. URL: <https://www.unesco.org/en/ukraine-war>.
31. Jongbloed B., Enders J., Salerno C. Higher education and its communities: Interconnections, interdependencies and a research agenda. *Higher Education*. 2007. Vol. 56(3). P. 303—324.
32. Kizel A., Bar N. Ethics of Inclusion of Students with Special Needs: The case of the Special Education in Israel. *Ethics in Education: Detections and philosophical clearings* / ed. by E. Theodoropoulou, D. Moreau, C. Gohier. Rhodes: Laboratory of Research on Practical and Applied Philosophy, 2018. P. 425—448.
33. Leisyte L., Enders J. The Strategic Responses of English and Dutch University Life Scientists to the Changes in their Institutional Environments. *Reform of Higher Education in Europe* / ed. by J. Enders, H.F. de Boer, D.F. Westerheijden. Rotterdam: Sense Publishing, 2011. P. 143—158. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-6091-555-0_9.
34. Lopatina H., Tsybuliak N., Popova A. et al. Inclusive education in higher education institution: Are Ukrainian faculty members' ready for it? *Research in Education*. 2024. Vol. 118(1). P. 49—72. DOI: <https://doi.org/10.1177/00345237231207721>.
35. López J.R. The fourth mission of universities: Knowledge Transfer. LinkedIn. 2022. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/fourth-mission-universities-knowledge-transfer-jose-ramon-l%C3%B3pez/>

36. Making a Lifelong Learning a Reality. A Handbook. *UNESCO*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.54675/FWWE9277>.
37. Module 3.1: Social and emotional learning and diversity, inclusion, cultural responsiveness, equity. *UNESCO*. 2022. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000384599>.
38. Nabaho L., Turyasingura W., Twinomuhwezi I., Nabukenya M. The Third Mission of Universities on the African Continent: Conceptualisation and Operationalisation. *Higher Learning Research Communications*. 2022. Vol. 12(1). P. 81—98. DOI: <https://doi.org/10.18870/hlrc.v12i1.1298>.
39. Nguyen Quoc A., Le M.T., Pham H.-H. The Impact of the Third Mission on Teaching and Research Performance: Evidence from Academic Scholars in an Emerging Country. *Sage Open*. 2021. Vol. 11(4). DOI: <https://doi.org/10.1177/21582440211054493>.
40. Orzhel O., Petroye O., Shofolova N., Lytovchenko O. Social Responsibility in Ukrainian HEIs: Sociological Analysis of Current Situation and Key Trends During the Wartime. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 92—108. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0007>.
41. Papadimitriou A. Beyond rhetoric: reinventing the public mission of higher education. *Tertiary Education and Management*. 2020. Vol. 26. P. 1—4. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11233-019-09046-9>.
42. Rancière J. *The Politics of Aesthetics. The Distribution of the Sensible* / ed. and trans. by G. Rockhill. London: Continuum, 2004. 116 p.
43. Reimagining Our Futures Together. A new social contract for education. Report from the International commission on the futures of education. *UNESCO*. 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707.locale=en>.
44. Right to higher education. Unpacking the international normative framework in light of current trends and challenges. *UNESCO*. 2023. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382335>.
45. Rodinkova V., Kharkovenko R., Drachuk O., Horbenko N. Specifics and Perspectives of the Third Mission of the Medical University: a Survey. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 109—120. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0008>.
46. Spulber D., Nesterova M., Markus I., Afuzova, H. Implementation of EU Practice on the University's Third Mission a participate project: the case of University of Genoa and Dragomanov State University. *Geopolitical, Social Security and Freedom Journal*. 2023. Vol. 6(1—2). P. 171—192. DOI: <https://doi.org/10.2478/gssfj-2023-0012>.
47. Szadkowski K. University's Third Mission as a Challenge to Marxist Theory. *Człowiek i Społeczeństwo*. 2013. Vol. 35(1). P. 203—218.
48. The 17 Goals — Sustainable Development Goals. *United Nations*. 2015. URL: <https://sdgs.un.org/goals>.
49. The right to education of minorities. Overview of States' measures reported in the 10th Consultation on the 1960 Convention and Recommendation against Discrimination in Education. *UNESCO*. 2023. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385259>.
50. Thinking Higher and Beyond. Perspectives on the Futures of Higher Education to 2050. *UNESCO*. 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377530>.
51. Treidel R.J., Boichenko M. Implementation of the Third Mission of the University: case of Bielefeld University of Applied Sciences. *Philosophy of Education*. 2024. Vol. 30(1). P. 136—160. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2024-30-1-8>.
52. University of the Third Age. *Università di Genova*. 2024. URL: <https://unige.it/en/news/13386-university-of-the-third-age-2021>.
53. Voices into Action: Including the Voices of Learners and their Families in Educational Decision-Making. Final Summary Report. European Agency for Special Needs and Inclusive Education. 2023. URL: https://www.european-agency.org/sites/default/files/VIA_Final_Summary_Report_EN_.pdf.
54. A Landscape Review of ICT for Disability-Inclusive Education. *World Bank*. 2022. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/099840001312211991/pdf/P17136805cfd1f074095390cb6b01c0c715.pdf>.
55. Zomer A., Bennenworth P. The Rise of the University's Third Mission. *Reform of Higher Education in Europe* / ed by J. Enders, H.F. de Boer, D.F. Westerheijden. Rotterdam: Sense Publishing, 2011. P. 81—102. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-6091-555-0_6.
56. Zwart Hub. Louis Althusser: Science and Ideology. *Continental Philosophy of Technoscience*. 2022. P. 151—179. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-030-84570-4_5.

РОЗДІЛ 3

Аналіз та узагальнення міжнародних і європейських стандартів забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті

Ольга Петрос,
доктор наук з державного управління, професор,
головний науковий співробітник
відділу взаємодії університетів та суспільства,
Інститут вищої освіти НАПН України
<https://orcid.org/0000-0003-2941-1455>

Анотація

Представлено теоретико-методологічне обґрунтування ключових міжнародних та європейських стандартів як основи формування національних стандартів соціальної інклюзії у системі вищої освіти. Висвітлено результати виконання основних завдань дослідження: 1) аналіз концептуальних положень соціальної інклюзії в міжнародних документах; 2) розкриття змісту європейських стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти; 3) надання рекомендацій щодо імплементації міжнародних та європейських стандартів у систему національної та інституційної політики України щодо забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті.

Дослідження ґрунтується на відборі, аналізі й узагальненні положень основних міжнародних і європейських офіційних документів щодо сутності, змісту та принципів соціальної інклюзії у вищій освіті. За джерельну основу дослідження міжнародних стандартів соціальної інклюзії взято Міжнародний біль прав людини, конвенції та декларації Організації Об'єднаних Націй (UN), нормативні документи UNESCO, міжнародні стандарти соціальної інклюзії Міжнародної організації стандартизації (ISO).

Європейські стандарти соціальної інклюзії досліджено на основі контент-аналізу офіційних документів Ради Європи, ЄС і стандартів соціальної інклюзії у системі Європейського простору вищої освіти. Поглибленому вивченню спеціальних європейських стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти сприяв аналіз положень Sorbonne Declaration (1998), Bologna Declaration (1999), London Communiqué (2007), Paris Communiqué (2018), Tirana Communiqué (2024), а також документів Bologna Follow-up Group (BFUG), серед яких Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area (2024) та ін.

За результатами дослідження запропоновано визначення стандартів забезпечення соціальної інклюзії (соціального виміру) у вищій освіті як системи правових, науково-дослідних, програмно-цілевих, фінансово-економічних, організаційних, інформаційних (соціально-психологічних) заходів національного та інституційного рівнів, що формуються та реалізуються з метою розбудови простору інклюзивної вищої освіти для забезпечення соціальних прав людини, щоб «нікого не залишити осторонь», шляхом (1) боротьби з дискримінацією, усунення соціальних бар'єрів, які зумовлюють нерівність можливостей, виключення/відчуження від вищої освіти окремих людей/груп людей, зумовлену їх різноманітністю (за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та іншими соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками); (2) формування правової культури щодо соціального різноманіття, рівності, недискримінації, інклюзії, справедливості; (3) створення умов для поліпшення можливостей/шансів представників різних соціальних груп (відповідно до наявної соціальної структури населення) на справедливий доступ, навчання та завершення вищої освіти в усіх ЗВО за усіма освітніми програмами усіх галузей знань.

Ключові слова: вища освіта, соціальна інклюзія/інклюзія, соціальний вимір, академічна інклюзія, різноманітність, дискримінація, рівність/нерівність, виключення/відчуження, міжнародні стандарти, європейські стандарти.

Abstract

This section of the study is devoted to the theoretical and methodological substantiation of key international and European standards that serve as the foundation for the formation of national standards for social inclusion in the higher education system. The content of the study logically outlines the fulfilment of the main tasks, which are: 1) analyzing the conceptual provisions of social inclusion in international documents; 2)

revealing the content of European standards for social inclusion in the field of higher education; 3) providing recommendations for the implementation of international and European standards within Ukraine's national and institutional policies to ensure social inclusion in higher education.

The study is based on the selection and analysis of key positions from major international and European official documents regarding the essence, content, and principles of social inclusion in higher education. The primary sources for studying international standards of social inclusion included the International Bill of Human Rights, UN conventions and declarations, UNESCO regulatory documents, and international standards of social inclusion from the International Organization for Standardization (ISO).

The examination of European standards for social inclusion relies on a content analysis of official documents from the Council of Europe, the EU, and social inclusion standards within the European Higher Education Area. A comprehensive analysis of specific standards of social inclusion in European higher education was facilitated by reviewing the Sorbonne Declaration (1998), the Bologna Declaration (1999), the London Communiqué (2007), the Paris Communiqué (2018), the Tirana Communiqué (2024), and documents from the Bologna Follow-up Group (BFUG), including the Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area (2024).

Based on the findings of the study, it is proposed to define the standards for ensuring social inclusion (the social dimension) in higher education as a system of legal, research, program-oriented, financial-economic, organizational, and informational (socio-psychological) measures. These measures are created and implemented at both national and institutional levels to foster the development of an inclusive higher education environment that promotes social human rights and aims to "leave no one behind." This is accomplished through: (1) combating discrimination and removing social barriers that lead to inequality of opportunity, exclusion, or alienation from higher education for individuals/groups due to their diversity (including race, status, social structure, ethnicity, religion, health, abilities, etc.); (2) fostering a legal culture concerning social diversity, equality, non-discrimination, inclusion, and justice; (3) creating conditions that increase opportunities for different social groups (based on the existing social structure of the population) to access, study, and complete higher education in all higher education institutions across all educational programs and fields of knowledge.

Keywords: *social inclusion/inclusion, higher education, international standards, European standards, academic inclusion, social dimension, diversity, equality/inequality, exclusion/alienation, non-discrimination.*

Перелік скорочень

Скорочена назва	Повна назва англійською мовою	Повна назва українською мовою
ЗВО		Заклади вищої освіти
ЄПВО/ЕНЕА	European Higher Education Area	Європейський простір вищої освіти
ЄС/EU	European Union	Європейський Союз
ООН	United Nations	Організація об'єднаних націй
BFUG	Bologna Follow-up Group	Болонська група спостереження
EDI	Equity, diversity and inclusion	Справедливість (рівність, рівне ставлення), різноманітність та включення (залучення)
EUA	European University Association	Європейська асоціація університетів
ISO	International Organization for Standardization	Міжнародна організація стандартизації
LGBT	Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender	Лесбійки, геї, бісексуали і трансгендери
UNESCO	United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization	Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури

Актуальність теми дослідження міжнародних і європейських стандартів забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті

Актуальність теми соціальної інклюзії зумовлена тим, що ключовими чинниками стійкої еволюції ЗВО, за даними Асоціації Європейських Університетів (European University Association, EUA), є їх спрямованість на

навчання та викладання, *соціальну інклюзію*, взаємодію з суспільством, міжнародну діяльність, а також покращення умов для викладачів і студентів. Рівність, різноманітність та інклюзія (Equity, diversity and inclusion, EDI) є основними пріоритетами та ключовою цінністю для майже 90 % європейських університетів. Приблизно стільки ж ЗВО мають стратегії та політику щодо EDI, а ще 8 % їх планують запровадити такі політики в майбутньому¹⁸⁸.

За даними Глобального моніторингу (Higher Education and Inclusion, 2020)¹⁸⁹, справедливий доступ до вищої освіти забезпечує поліпшення здоров'я, збільшення розмірів заробітної плати випускників ЗВО, підвищення показників їх задоволеності життям. Вищий рівень освіти робочої сили та громадян загалом сприяє також зниженню рівня безробіття серед населення, збільшенню податкових надходжень, покращенню міжпоколінної мобільності, зростанню громадської та волонтерської активності, а також зниженню залежності населення від соціальних послуг. Таким чином, створення кожній людині, незалежно від доходу та інших індивідуальних характеристик (статі, етнічної приналежності, релігії, мови, сімейного походження, інвалідності та ін.), рівних шансів для здобуття вищої освіти забезпечує не лише соціальну справедливість, а й є джерелом економічного розвитку держави і суспільства. За стандартами UNESCO **рівний доступ, якість та справедливість** є фундаментальними стовпами політики вищої освіти. Визнаючи їх взаємопов'язану природу, ці три сфери політики розглядаються як єдине ціле, оскільки їх ефективність залежить одна від одної¹⁹⁰.

У цьому контексті дослідження міжнародних та європейських стандартів та їх імплементація в національну політику і практику вищої освіти є важливою умовою розвитку більш інклюзивної і справедливої системи вищої освіти України. Забезпечуючи формування принципів і прав, необхідних для імплементації соціальної інклюзії, ЗВО сприяють утвердженню культури соціальної та академічної інклюзії у вищій освіті та реформуванню тих елементів існуючої системи, які створюють бар'єри для справедливого доступу до вищої освіти, навчання та завершення її представниками усіх соціальних категорій.

Метою дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування ключових міжнародних і європейських стандартів соціальної інклюзії у вищій освіті як основи формування національних стандартів соціальної інклюзії у системі вищої освіти.

Для досягнення мети визначено та виконано такі завдання:

- 1) проаналізовано концептуальні положення соціальної інклюзії в міжнародних документах;
- 2) розкрито зміст європейських стандартів соціальної інклюзії у сфері вищої освіти;
- 3) надано рекомендації щодо імплементації міжнародних та європейських стандартів у систему національної та інституційної політики України щодо забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті.

Методологічною основою дослідження є метод вивчення документальних джерел — міжнародних та європейських офіційних документів з регулювання соціальної інклюзії та забезпечення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Зокрема, для встановлення *загальних* міжнародних і європейських стандартів соціальної інклюзії у дослідженні проаналізовано та узагальнено такі джерела інформації: 1) Міжнародний біль прав людини¹⁹¹, який включає комплекс міжнародно-правових документів, є основою для прийняття конвенцій та декларацій ООН, які закріплюють та забезпечують захист загальних, соціальних, економічних, культурних, політичних та громадських прав людини на соціальну інклюзію як механізм забезпечення прав людини на розвиток; 2) робочі документи UNESCO, ISO; 3) офіційні документи Ради Європи; 4) Договори ЄС, нормативні та стратегічні документи, звіти про політику, ЄС та ін. *Спеціальні* стандарти соціальної інклюзії у сфері вищої освіти досліджено на основі аналізу положень Sorbonne Declaration (1998), Bologna Declaration (1999), London Communiqué (2007), Paris Communiqué (2018), Tirana Communiqué (2024), а також документів Bologna Follow-up Group (BFUG), серед яких Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area (EHEA) (2024) та ін.

Пошук та відбір документів у дослідженні здійснено за ключовими словами «соціальна інклюзія» та «вища освіта» за запитом українською та англійською мовами з використанням програми VosViewer, баз

¹⁸⁸ Trends 2024. European higher education institutions in times of transition. European University Association. Reference year: (survey conducted in 2023). 2024. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html>.

¹⁸⁹ Higher Education and Inclusion. Background paper prepared for the 2020. Global Education Monitoring Report Inclusion and education. 2020. 47 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689/PDF/373689eng.pdf.multi>.

¹⁹⁰ Equity, inclusion and the transformation of higher education. UNESCO. 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/equity-inclusion-and-transformation-higher-education>.

¹⁹¹ Міжнародний біль прав людини. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS000470>.

даних Scopus та WOOS, інтернет ресурсів міжнародних (ООН, UNESCO) та європейських інституцій (Рада Європи, ЄС, Асоціація європейських університетів). Проведений контент-аналіз першочергово відібраних на основі цих ключових понять офіційних документів та наукових публікацій забезпечив формування тезауруса (систематизованої сукупності) основних понять за темою дослідження (інклюзія/соціальна інклюзія, академічна інклюзія, соціальний вимір вищої освіти, різноманітність, рівність/нерівність, виключення/відчуження, недискримінація та ін.). На основі цих понять виконано розширений пошук, відбір та подальший контент-аналіз офіційних документів в електронних базах даних ООН, UNESCO, Ради Європи, ЄС, Асоціація європейських університетів, присвячених питанням соціальної інклюзії у вищій освіті.

Теоретичні засади дослідження соціальної інклюзії у вищій освіті

Концептуальні основи соціальної інклюзії сформульовано у звіті «*World Summit for Social Development*» (1995)¹⁹² ООН. Метою соціальної інклюзії у ньому визначено створення інклюзивного суспільства як «суспільства для всіх», у якому кожна особа має рівні права та обов'язки. Таке інклюзивне суспільство має ґрунтуватися на повазі до всіх прав людини та основних свобод, культурного та релігійного різноманіття, соціальної справедливості та особливих потреб уразливих і знедолених груп, демократичної участі та верховенства права. Доволі детально у звіті окреслено комплекс ключових елементів, необхідних для ефективного просування до більш інклюзивного суспільства:

- повага до верховенства права та наявність міцної правової інфраструктури;
- повага до прав, гідності усіх осіб у суспільстві;
- інклюзивна політика, інституції та програми, орієнтовані на гендерні інтереси та інтереси бідних на національному та регіональному рівнях;
- рівні можливості для активної участі в громадському, соціальному, культурному, економічному та політичному житті;
- наявність сильного громадянського суспільства (громадянські права, громадянська відповідальність, громадянська активність, громадянство та взаємна довіра);
- рівний доступ до публічної інформації, громадської інфраструктури та об'єктів;
- безкоштовна, обов'язкова, функціональна та якісна «базова» освіта для розширення можливостей та інклюзії маргіналізованих категорій населення;
- культурний плюралізм, повага та оцінка різноманітності;
- наявність (або створення) відкритого простору та рівних можливостей для участі будувати спільні цілі/бачення;
- постійний діалог про позитивний образ інклюзивного суспільства майбутнього, який буде поширений і зрозумілий усім у суспільстві;
- належне врядування та представницька участь в управлінні для досягнення прозорості та підзвітності;
- справедливий розподіл економічних і соціальних ресурсів;
- ефективне управління на рівні громад, залучення громад та їхніх представників.

Пізніше у *Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration* (2009) ООН¹⁹³ визначення **соціальної інклюзії** представлено як багатовимірний процес, структурований за трьома основними напрямками:

1. створення умов для **забезпечення рівних можливостей** для всіх, незалежно від походження, для повної реалізації особистісного потенціалу;
2. **забезпечення** повної та активної **участі кожного члена суспільства** в усіх сферах життя, включаючи громадську, соціальну, економічну та політичну діяльність, а також участь у процесах прийняття рішень;
3. **подолання бідності та соціальної ізоляції**.

На стандартах ООН ґрунтуються підходи щодо трактування соціальної інклюзії у документах ISO. Так, відповідно до стандартів ISO 30415:2021 «Human resource management — Diversity and inclusion» (2021)¹⁹⁴

¹⁹² Report of the World Summit for Social Development. *United Nations*. Copenhagen, 6–12 March 1995. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n95/116/51/pdf/n9511651.pdf>.

¹⁹³ *Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration*. 2009. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.

«інклюзивність» вищої освіти — це практика залучення зацікавлених сторін; організаційна політика, процеси і практики, які забезпечують справедливе та неупереджене інклюзивне середовище вищої освіти.

Результати аналізу новітніх наукових публікацій та офіційних документів засвідчують, що значна увага світової спільноти в останні роки спрямована на подолання бідності та соціальної ізоляції. За визначенням, запропонованим World Bank, інклюзія/соціальна інклюзія розглядається як: 1) процес поліпшення можливостей, шансів і гідності людей, які зазнали дискримінації на основі своєї ідентичності, для участі в суспільстві (World Bank, 2013)¹⁹⁵; 2) процес удосконалення умов, в яких окремі особи та соціальні групи беруть участь у житті суспільства — покращення здібностей, можливостей та гідності тих, хто перебуває у невідгідному становищі через свою ідентичність (World Bank, 2020)¹⁹⁶.

У політиці ЄС у визначенні соціальної інклюзії у вищій освіті (тут її ще називають **соціальним виміром вищої освіти** — «*social dimension of higher education*») керуються підходом, запропонованим World Bank¹⁹⁷, та акцентують увагу на розширенні доступу до вищої освіти та отриманні вищої освіти для мало представлених груп, як умови покращення людського капіталу та інноваційного потенціалу Європи, забезпечення соціальної інтеграції громадян і збільшення ринкових можливостей робочої сили. Метою соціальної інклюзії у вищій освіті в ЄС визначено розбудову простору інклюзивної вищої освіти, спрямовану на **усунення соціальних бар'єрів**, спричинених неоднаковим ставленням до людей, яка гарантує, що **«ніхто не залишиться осторонь»** (Social Inclusion Policies in Higher Education, 2019)¹⁹⁸.

В академічній спільноті у системі соціальної інклюзії у вищій освіті розрізняють **академічну та соціальну інклюзії**. За дослідженнями Evrostudent¹⁹⁹, для структурування академічної та соціальної інклюзії студентів до вищої освіти та їхньої здатності завершити навчання за освітньою програмою застосовують модель Tinto (рис. 3.1).

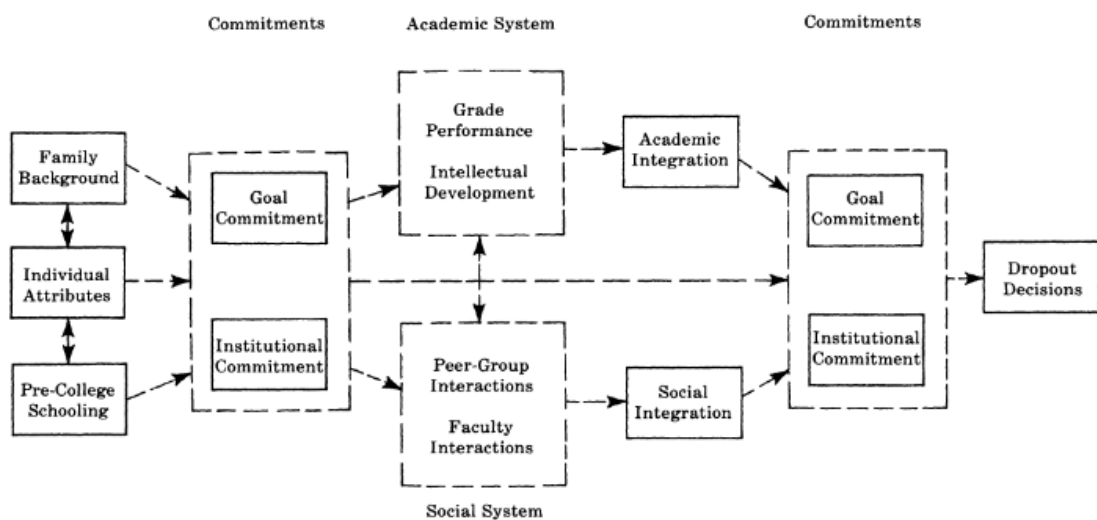

Рис. 3.1. Концептуальна схема соціальної та академічної інклюзії та її впливу на вибуття студентів²⁰⁰

¹⁹⁴ Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.

¹⁹⁵ Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. New Frontiers of Social Policy. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.

¹⁹⁶ Social Inclusion. World Bank. 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#:~:text=Social%20inclusion%20is%20the%20process,the%20basis%20of%20their%20identity.>

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. P. 7. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

¹⁹⁹ Lakhali S., Mukamurera J., Bédard M.E. et al. Features fostering academic and social integration in blended synchronous courses in graduate programs. *Int. J. Education. Technol. High. Educat.* 2020. Vol. 17, 5. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41239-020-0180-z>.

²⁰⁰ Tinto V. Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research. *Review of Educational Research.* 1975. Vol. 45. P. 89—125. P. 95. URL: https://www.jstor.org/stable/1170024?read-now=1#page_scan_tab_contents.

Академічна інклюзія, за V. Tinto, визначається академічною успішністю студентів, рівнем інтелектуального розвитку та сприйняттям позитивного досвіду в академічних умовах, тоді як **соціальна інклюзія** визначається залученістю до позакласної діяльності та наявністю позитивних відносин з однолітками. Відповідно до запропонованої V. Tinto (1993)²⁰¹ лонгітудної, пояснювальної моделі, існує шість послідовних атрибутивних ситуацій, які є основою академічної та соціальної інклюзії у вищій освіті:

- атрибути перед вступом;
- цілі та початкові зобов'язання;
- досвід роботи з університетською системою;
- інклюзія;
- цілі та нові зобов'язання;
- результати.

Атрибути претендентів на вступ включають сімейне походження, навички, здібності та попередню освіту абітурієнта. Вони пов'язані з початковими цілями та зобов'язаннями студентів, тобто їхніми професійними цілями та майбутніми кар'єрними цілями, їх наміром отримати освітній ступінь, вибором ЗВО, якому вони віддають перевагу, та зовнішніми зобов'язаннями перед іншими за межами ЗВО, такими як сім'я, друзі, роботодавці. Атрибути перед вступом, а також початкові цілі та зобов'язання впливають на академічну та соціальну інтеграцію студентів. Потрапивши до ЗВО, студент має досвід роботи з цим закладом і взаємодіє з формальними й неформальними академічними та соціальними системами. Ці системи характеризуються діяльністю за участю інструкторів, непедагогічного персоналу та однолітків і включають взаємодію з ними у формальному (курси, завдання, зміст, викладання, діяльність з навчання та оцінювання, нагляд тощо) та неформальному середовищі (перерви між заняттями, позакласна діяльність, перед початком заняття тощо). Під час цього процесу початкові цілі та зобов'язання студентів коригуються відповідно до того, що вони пережили в новому середовищі. Позитивний досвід роботи з академічною та соціальною системами зміцнює академічну та соціальну інклюзію студентів і спонукає їх наполегливо дотримуватися своїх курсів та програм. Однак негативний досвід зазвичай підриває академічну та соціальну інклюзію та призводить до того, що студенти переривають навчання. Досвід в академічній та соціальній системах може впливати один на одного. Обидва типи інклюзії відіграють важливу роль у прийнятті рішення про збереження або відмову від вищої освіти. Загалом за висновками V. Tinto, ключем ефективного утримання студентів є незаперечна відданість ЗВО якості освіти та розбудові переконливого почуття інклюзивної академічної та соціальної спільноти²⁰².

Як бачимо, поняття «соціальна інклюзія» нерозривно пов'язано з поняттям **«різноманітність»**, що виникає на основі характеристик відмінності чи подібності індивідуальних та групових статусів, які є чинниками **дискримінації**, соціальних бар'єрів (нерівності) та впливають на перспективи людей у сфері вищої освіти. **Нерівність** у вищій освіті вимірюється відносною часткою у вищій освіті представників окремих соціальних груп. У цьому контексті забезпечення інклюзії прямо пов'язане також із завданнями подолання **виключення/відчуження** на підставі різноманітності. Представники різних соціальних груп можуть піддаватися дискримінації та бути соціально відчуженими (виключеними) не лише через правові системи, територіальні відмінності та умови ринків праці, а й через дискримінаційні або стигматичні погляди, переконання чи сприйняття.

Таким чином, різноманітність є чинником для дискримінації, нерівності, відчуження, ізоляції, що позбавляють людей гідності, безпеки та можливості жити кращим життям та зумовлюють невідкладність заходів соціальної інклюзії (табл. 3.1)²⁰³.

²⁰¹ Tinto V. Leaving College. Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226922461.001.0001>.

²⁰² Tinto V. Leaving College. Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226922461.001.0001>.

²⁰³ Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

Ключові параметри (характеристики) соціальної інклюзії

Ключові параметри (характеристики) соціальної інклюзії	Ідентифікаційні характеристики різноманітності	Джерела інформації
Різноманітність як чинник соціальної інклюзії у вищій освіті	Демографічні та інші особисті характеристики потенційних студентів, такі як вік, інвалідність, стать, сексуальна орієнтація, гендер, гендерна ідентичність, раса, колір шкіри, національність, етнічне або етнонаціональне походження, релігія або переконання, а також характеристики, пов'язані з соціально-економічним становищем	Глосарій ISO 30400:2022 «Human resource management», 2022 ²⁰⁴
Різноманітність і соціальні бар'єри у вищій освіті	Різноманітність як чинник соціальних бар'єрів у вищій освіті за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та іншими соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками	Social Inclusion Policies in Higher Education, 2019 ²⁰⁵
Різноманітність як чинник дискримінації	Дискримінація є наслідком будь-якого розрізнення, виключення або обмеження за ознакою різноманітності, що має на меті погіршення або зводить нанівець визнання, користування або здійснення, нарівні з іншими, всіх прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадянській або будь-якій іншій сфері. Вона включає всі форми дискримінації, зокрема й відмову в пристосуванні	Convention on the Rights of Persons with Disabilities, 2006 ²⁰⁶
Різноманітність і виключення/відчуження у вищій освіті	Чинники, які впливають на виключення/відчуження у вищій освіті: статева, вікова, локаційна, професійна, расова, етнічна приналежність, релігія, громадянство, інвалідність, а також сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність	Social Inclusion Policies in Higher Education, 2019 ²⁰⁷

Важливе значення для цілей нашого дослідження має уточнений глосарій до Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education (2024)²⁰⁸, у якому подано конкретизоване тлумачення ключових категорій осіб щодо соціальної інклюзії: недостатньо представлені (**underrepresented**) студенти, знедолені (**disadvantaged**) — студенти з **особливими потребами**; вразливі (**vulnerable**) студенти. До категорії **недостатньо представлених студентів** належать носії певних статусних характеристик (наприклад, стать, вік, національність, географічне походження, соціально-економічне становище, етнічні меншини), якщо їх частка серед студентів нижча, ніж частка відповідної групи в загальній сукупності населення, що можна задокументувати під час вступу, упродовж навчання або після його закінчення. Окрему категорію осіб у контексті соціальної інклюзії складають **студенти з особливими потребами**, які часто стикаються з

²⁰⁴ Human resource management. ISO 30400:2022. 2022. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30400:ed-2:v1:en>.

²⁰⁵ Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

²⁰⁶ Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). 2006. *United Nations*. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-articles>.

²⁰⁷ Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

²⁰⁸ Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. European Higher Education Area Framework to Strengthen the Social Dimension of Higher Education. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. P. 22. URL: https://eha.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles,_Guidelines,_Indicators.pdf.

особливими проблемами порівняно з їхніми однолітками у ЗВО внаслідок таких характеристик, як інвалідність, низький сімейний дохід, слабка підтримка сім'ї або її відсутність, сирітство, віддаленість від школи, психічне здоров'я, вагітність, менше часу на навчання, оскільки потрібно заробляти на життя роботою або виконанням обов'язків з догляду. Ці чинники можуть бути постійними, виникати час від часу або з'являтися лише протягом обмеженого періоду. У глосарії наголошено, що категорії **студентів з особливими потребами і недостатньо представлені не є тотожними**, оскільки студенти з особливими потребами не завжди є частиною недостатньо представленої групи²⁰⁹.

Ще однією категорією, згідно з уточненим трактуванням, є **вразливі студенти** — студенти, які можуть опинитися в невідповідному становищі у зв'язку з тим, що перебувають під загрозою дискримінації, не мають спроможності забезпечити свій особистий добробут, захистити себе від різних загроз, залежать від рішень інших людей, мають особливі потреби захисту й підтримки²¹⁰.

Загалом, як показують результати аналізу міжнародних стандартів ООН, UNESCO, на практиці нині не існує єдиного підходу до ідентифікації ключових категорій осіб щодо соціальної інклюзії. Так, спираючись на результати дослідження експертів ОЕСР та World Bank, дослідники UNESCO вирізняють чотири основні цільові групи недостатньо представлених категорій студентів²¹¹:

- 1) особи з груп із найнижчими доходами;
- 2) жінки;
- 3) приналежність до групи меншин, статус, пов'язаний з етнічними, мовними, релігійними, культурними, віковими особливостями чи характеристиками місця проживання;
- 4) люди з особливими потребами.

За даними глобального моніторингового звіту «Education and Inclusion» (2020)²¹², у більшості регіонів світу країни визначають свої цільові групи щодо справедливості відповідно до свого соціального контексту та політичної культури:

- студенти першого покоління (Австралія, США);
- жертви сексуального насилля (Колумбія, Еквадор, Іспанія);
- депортовані мігранти (Еквадор, Мексика);
- діти інвалідів війни (Мексика, В'єтнам);
- LGBTQIA (Бразилія, Колумбія) та ін.

Ще різноманітнішою є ситуація на рівні окремих країн. У цьому контексті важливим завданням щодо забезпечення інклюзивного суспільства, інклюзивної вищої освіти є ідентифікація усього спектра індивідуальних статусів, які визначають структуру різноманітності суспільства, організації, університету та забезпечення усім рівних прав, забезпечення соціальної справедливості та рівних можливостей для людей з різними статусами, боротьби з дискримінацією, подолання соціальних бар'єрів, зниження рівня виключення/відчуження у вищій освіті.

З огляду на викладене вище ідентифікація та виокремлення цільових груп для забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті має ґрунтуватися як на основі врахування міжнародних стандартів і підходів, так і на основі моніторингу та визначення національної рамки різноманітності суспільства і студентів як основи забезпечення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти в Україні.

Міжнародні та європейські стандарти забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті

Важливе значення для формування політики й культури соціальної інклюзії у суспільстві загалом та сфері вищої освіти України зокрема мають міжнародні та європейські стандарти. Звернемось до Cambridge Dictionary +Plus, в якому «standard» тлумачиться як: 1) «рівень якості»; 2) зразок або модель, яка є

²⁰⁹ Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. European Higher Education Area Framework to Strengthen the Social Dimension of Higher Education. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. P. 22. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles,_Guidelines,_Indicators.pdf.

²¹⁰ Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. European Higher Education Area Framework to Strengthen the Social Dimension of Higher Education. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. P. 22. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles,_Guidelines,_Indicators.pdf.

²¹¹ Higher Education and Inclusion. Background paper prepared for the 2020. Global Education Monitoring Report Inclusion and education. 2020. 47 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689/PDF/373689eng.pdf.multi>.

²¹² Там само.

загальноприйнятою; 2) моральне правило, якого слід дотримуватися²¹³. На сьогодні розуміння «стандарту» набуло ширшого значення і стосується не лише моральних, а й офіційних нормативно-поавових норм, правил. Так, згідно з визначенням, наведеним у Законі України «Про стандартизацію» (2014)³, «стандарт — нормативний документ, заснований на консенсусі, прийнятий визнаним органом, що встановлює для загального і неодноразового використання правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів, та спрямований на досягнення оптимального ступеня впорядкованості в певній сфері»²¹⁴. У Законі України «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» (2000)²¹⁵ йдеться про те, що «державні соціальні стандарти, встановлені законами, іншими нормативно-правовими актами соціальні норми і нормативи або їх комплекс, на базі яких визначаються рівні основних державних соціальних гарантій».

Аналізуючи існуючі підходи, можемо узагальнити, що **стандарти — це, з одного боку, нормативно-правові документи**, прийняті визнаними органами, що встановлюють правила, настанови або характеристики щодо діяльності чи її результатів у певній сфері, з іншого — встановлені цими нормативно-правовими документами **правила, настанови, цінності, принципи, характеристики та інші норми щодо діяльності чи її результатів у певній сфері також є стандартами**.

Окремі уваги у нашому дослідженні заслуговує поділ стандартів на міжнародні та регіональні. Офіційні міжнародні стандарти є підходом до вирішення глобальних завдань на національному, регіональному та міжнародному рівнях²¹⁶. Основою такого підходу є розподіл міжнародних організацій за функціональним типом та географічними масштабами діяльності на універсальні міжнародні/глобальні (ООН), культурні міжнародні/глобальні (UNESCO), міжнародні стандарти якості (ISO) та регіональні стандарти (Ради Європи, ЄС)²¹⁷.

Розглянемо детальніше міжнародні та європейські стандарти соціальної інклюзії.

Міжнародні стандарти щодо забезпечення соціальної інклюзії

Стандарти соціальної інклюзії ООН. Стандарти ООН є загальними міжнародними стандартами щодо **забезпечення соціальної інклюзії** як невід'ємного елемента удосконалення умов для **реалізації права людини на розвиток**. Право на розвиток закріплено в Статуті ООН²¹⁸, в якому пунктом б ст. 13 визначено зобов'язання щодо «сприяння реалізації прав людини та основних свобод для всіх, незалежно від раси, статі, мови чи релігії» у різних сферах і сфері освіти, зокрема, пунктом а ст. 73 задекларовано завдання «забезпечувати, з належною повагою до культури відповідних народів, їхній ... освітній розвиток, справедливе поводження з ними та захист від зловживань».

«Загальним стандартом досягнень для всіх народів і всіх націй» є «Загальна декларація прав людини», проголошена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р. Ст. 1 цього стандарту визнано, що «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах», а в ст. 2 задекларовано повноту всіх прав і свобод кожної людини «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» (Universal Declaration of Human Rights, 1948)²¹⁹. Право всіх людей на рівність перед законом і захист від дискримінації є універсальним, визнаним також в міжнародних пактах ООН «International Covenant on Civil and Political Rights» (1967)²²⁰, «International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights» (1967)²²¹ та багатьох інших документах ООН.

²¹³ Standard. Cambridge Dictionary +Plus. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/standard>.

²¹⁴ Про стандартизацію: Закон України 05.06.2014 № 1315-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 31. Ст. 1058. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text>.

²¹⁵ Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 48. Ст. 409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.

²¹⁶ Міжнародні стандарти і «приватні стандарти». Інформаційне забезпечення у сфері технічного регулювання ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ». 2016. URL: https://csm.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=838%3A-q

²¹⁷ Міжнародні організації: навч. посібник / за ред. О.С. Кучика. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 749 с. С. 27—30.

²¹⁸ United Nations Charter. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.

²¹⁹ Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly on 10 December 1948. 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.

²²⁰ International Covenant on Civil and Political Rights. *United Nations*. 1967. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/03/19760323%2006-17%20am/ch_iv_04.pdf.

Важливе значення для стандартизації політики і розвитку культури соціальної інклюзії мають також конвенції (International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965)²²², Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979)²²³, Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006)²²⁴, International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families (1990)²²⁵ та декларації (Declaration on Social Progress and Development (1969)²²⁶, Rio Declaration on Environment and Development (1992)²²⁷, Copenhagen Declaration on Social Development (1995)²²⁸, Vienna Declaration and Programme of Action (1993)²²⁹, Transforming our world: the Agenda for Sustainable Development (2015)²³⁰) та ін. стандарти ООН у сфері захисту права на розвиток (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Міжнародні стандарти соціальної інклюзії ООН як механізм забезпечення права на розвиток

Міжнародні стандарти ООН	Стандарти щодо забезпечення соціальної інклюзії
Міжнародні конвенції ООН	
International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965) ²³¹	Сприяння та заохочення загальної поваги та дотримання прав людини та основних свобод для всіх, без різниці у расі, статі, мові чи релігії; ліквідація расової дискримінації у всіх її формах через будь-яку відмінність, виключення обмежень та переваг за ознаками раси, кольору шкіри, національного чи етнічного походження
Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women (1979) ²³²	Вимоги щодо ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок
Convention on the Rights of Persons with Disabilities (2006) ²³³	Заохочення, захист і забезпечення повного і рівного здійснення всіх прав людини і основних свобод для усіх осіб з інвалідністю
International Convention on the Protection of the Rights of All	Зобов'язання поважати та забезпечувати всім трудящим-мігрантам і членам їхніх сімей права, без будь-яких відмінностей, таких як стать,

²²¹ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *United Nations*. 1967. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/01/19760103%2009-57%20pm/ch_iv_03.pdf.

²²² International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. *UN General Assembly resolution 2106 (XX)*. 1965. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.

²²³ Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. *United Nations General Assembly*. 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

²²⁴ Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). 2006. *United Nations*. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-articles>.

²²⁵ International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. *General Assembly resolution 45/158*. 1990. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.

²²⁶ Declaration on Social Progress and Development. *General Assembly resolution 2542 (XXIV)* of 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development>.

²²⁷ RIO Declaration on Environment and Development. *United Nations. General Assembly. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3–14 June 1992*. 1992. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

²²⁸ Copenhagen Declaration on Social Development. *World Summit for Social Development. United Nations*. 1995. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.166_9_Declaration.pdf.

²²⁹ Vienna Declaration and Programme of Action. *The World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993*. 1993. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/vienna.pdf>.

²³⁰ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. *United Nations. General Assembly. Seventieth session*. 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf>.

²³¹ International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. *UN General Assembly resolution 2106 (XX)*. 1965. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.

²³² Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. *United Nations General Assembly*. 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.

²³³ Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). 2006. *United Nations*. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-articles>.

Migrant Workers and Members of Their Families (1990) ²³⁴	раса, колір шкіри, мова, релігія чи переконання, політичні чи інші погляди, національне, етнічне чи соціальне походження, вік, економічне становище, майнове становище, сімейний стан чи інший статус
Міжнародні декларації ООН	
Declaration on Social Progress and Development (1969) ²³⁵	Усі народи та люди, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національності, етнічного походження, сімейного чи соціального статусу, політичних чи інших переконань, мають право жити в умовах гідності й свободи та користуватися результатами соціального прогресу і повинні, зі свого боку, сприяти йому (ст. 1)
Rio Declaration on Environment and Development (1992) ²³⁶	Право на розвиток має бути реалізоване таким чином, щоб забезпечити справедливе задоволення прав на розвиток ... нинішнього та майбутніх поколінь
Copenhagen Declaration on Social Development (1995) ²³⁷	Відповідальність та механізми національного і міжнародного рівнів щодо забезпечення рівних прав усіх людей на соціальний розвиток та соціальну інтеграцію
Vienna Declaration and Programme of Action (1993) ²³⁸	Підтверджено право на розвиток як універсальне і невід'ємне, невід'ємна частина основних прав людини (п. 10 ч. I)
Transforming our world: the Agenda for Sustainable Development (2015) ²³⁹	Ціль 4 «якісна освіта» спрямована на «забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх»

Стандарти соціальної інклюзії у вищій освіті UNESCO. Тема забезпечення права на розвиток доступом до вищої освіти широко представлена на рівні UNESCO. Рівний доступ до освіти, включно з університетською, є однією з глобальних цілей UNESCO до 2030 р. Основоположні принципи для глобального розвитку інклюзивної та справедливої якісної освіти та навчання впродовж життя для всіх до 2030 р. визначено в Incheon Declaration (2015)²⁴⁰. У декларації, зокрема, наголошено, що «жодну освітню мету не можна вважати досягнутою, якщо її не досягнуть усі» та визначено зобов'язання: розвитку освіти на основі прав та гідності людини, соціальної справедливості, інклюзії, культурного, мовного та етнічного різноманіття, спільної відповідальності та підзвітності; боротьби з усіма формами відчуження, маргіналізації та нерівності в доступі, участі та результатах навчання; розвитку більш інклюзивних, чутливих і стійких систем освіти для задоволення потреб дітей, молоді та дорослих, включаючи внутрішньо переміщених осіб, біженців та ін.

Інклюзивна якісна освіта є не лише самоціллю для реалізації ЦСР 4 «Якісна освіта», спрямованої на «забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх» (Transforming our world: the Agenda for Sustainable Development, 2015)²⁴¹, вона є також

²³⁴ International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. *General Assembly resolution 45/158*. 1990. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.

²³⁵ Declaration on Social Progress and Development. *General Assembly resolution 2542 (XXIV)* of 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development>.

²³⁶ RIO Declaration on Environment and Development. United Nations. General Assembly. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3–14 June 1992. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf.

²³⁷ Copenhagen Declaration on Social Development. *World Summit for Social Development. United Nations*. 1995. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.166_9_Declaration.pdf.

²³⁸ Vienna Declaration and Programme of Action. The World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993. 1993. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/vienna.pdf>.

²³⁹ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. General Assembly. Seventieth session. 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf>.

²⁴⁰ Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All. *World Education Forum*. Incheon, Korea R, 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233137>.

²⁴¹ Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. General Assembly. Seventieth session. 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf>.

засобом для досягнення всіх інших ЦСР (UNESCO, 2017)²⁴², передусім ЦСР: 5) гендерна рівність; 8) гідна праця та економічне зростання; 9) промисловість, інновації та інфраструктура; 10) зменшення нерівності (ISO 30415:2021 «Human resource management — Diversity and inclusion», 2021)²⁴³. Забезпечення інклюзивного доступу до вищої освіти представників усіх соціальних верств є важливою умовою досягнення соціальної справедливості та має вирішальне значення для економічного та соціального розвитку як окремих країн, так і колективного глобального світу²⁴⁴.

Розроблення інклюзивної та справедливої політики соціальної інклюзії ґрунтується на визнанні того, що труднощі окремих осіб та груп виникають через аспекти власне системи освіти, зокрема: способи організації систем освіти, форми навчання, які надаються, навчальне середовище та способи підтримки та оцінювання прогресу студентів. Інтеграція принципів справедливості та інклюзії в освітню політику включає: оцінку присутності, участі та досягнень усіх учнів, незалежно від їх особистих характеристик; визнання переваг різноманітності студентів і того, як відрізняються умови їх життя та навчання; збір, порівняння та оцінювання доказів щодо бар'єрів дітей у доступі до освіти, участі та досягненнях, приділяючи особливу увагу учням, найсхильнішим до ризику недостатньої успішності, маргіналізації чи відчуження; побудова загального розуміння того, що більш інклюзивні та справедливі системи освіти мають потенціал для сприяння гендерній рівності, зменшення нерівності, розвитку викладача та освітньої системи, заохочення сприятливого освітнього середовища²⁴⁵.

Міжнародні стандарти соціальної інклюзії ISO. Окрему групу міжнародних стандартів соціальної інклюзії у вищій освіті складають стандарти якості Міжнародної організації стандартизації (International Organization for Standardization, ISO). У документах ISO інклюзія розглядається як елемент концепції управління різноманіттям. Так, відповідно до ISO 30415:2021 «Human resource management — Diversity and inclusion» (2021)²⁴⁶, розвиток інклюзивного середовища вимагає постійної відданості різноманітності та інклюзії для вирішення проблем нерівності, а також свідомих і несвідомих упереджень і поведінки людей в організаційних системах, політиках, процесах і практиках. Цей стандарт покликаний сприяти впровадженню різноманіття та інклюзії (рис. 3.2), надаючи вказівки щодо:

- постійної відданості різноманітності та інклюзії;
- підзвітності та відповідальності за різноманітність та інклюзію;
- підходів до поцінювання різноманітності та сприяння розвитку інклюзивного простору;
- визначення цілей різноманітності та інклюзії, можливостей і ризиків, дій, заходів, результатів і впливу.

²⁴² A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. UNESCO. 2017. 46 p. DOI: <https://doi.org/10.54675/MHHZ2237>.

²⁴³ Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.

²⁴⁴ World Access to Higher Education Day. Summary Report. 2019. URL: <https://www.educationopportunities.co.uk/events/world-access-to-higher-education-day/#:~:text=The%20second%20World%20Access%20to,income%20and%20other%20marginalised%20groups>.

²⁴⁵ A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. UNESCO. 2017. 46 p. DOI: <https://doi.org/10.54675/MHHZ2237>.

²⁴⁶ Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.

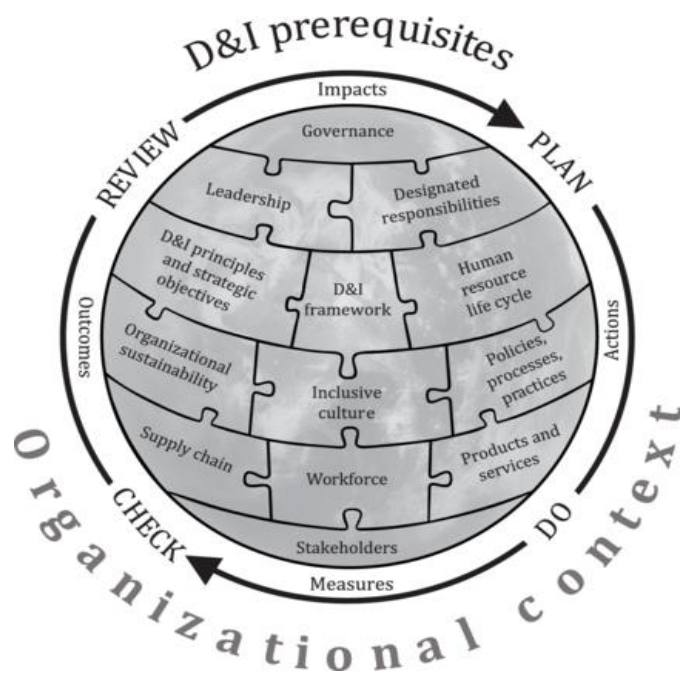

Рис. 3.2. Організаційна різноманітність та інклюзія²⁴⁷

Відповідно до стандартів ISO 30415:2021 «Human resource management — Diversity and inclusion» (2021)²⁴⁸, створення більш справедливих, інклюзивних, соціально відповідальних організацій, у тому числі й університетів, може допомогти людям незалежно від їх походження, становища чи обставин отримати доступ до освіти, роботи та розвинути знання, навички та здібності, важливі для їх особистого розвитку та добробуту.

56

Вимоги та вказівки щодо встановлення, розроблення, впровадження, оцінювання, підтримки та удосконалення ефективної системи управління різноманіттям в організації окреслено в проекті стандарту якості ISO/AWI 37401 «Diversity management systems»²⁴⁹. Цей документ охоплює такі аспекти різноманітності: вік, стать, рівень інвалідності, етнічна приналежність, життєва позиція, культурне походження, клас, гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація, відмінності в освіті, досвіді, компетентності, інтересах та сімейній ситуації.

Загалом, відповідно до стандартів ISO, визнання та використання різноманітності та інклюзії має вирішальне значення для організацій, які прагнуть збільшити інноваційність, підвищити свою стійкість і поліпшити репутацію.

Регіональні європейські стандарти соціальної інклюзії у вищій освіті

Основу регіональних європейських стандартів²⁵⁰ соціальної інклюзії у вищій освіті забезпечують стандарти Ради Європи, стандарти ЄС та стандарти соціальної інклюзії у системі Європейського простору вищої освіти (ЄПВО).

²⁴⁷ Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.

²⁴⁸ Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.

²⁴⁹ ISO/AWI 37401. Diversity management systems — Requirements with guidance for use. Under development. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/88208.html>.

²⁵⁰ European Region. Eurovoc, the EU's multilingual thesaurus. URL: <https://www.vocabularyserver.com/eurovoc/en/index.php?tema=5848>.

Стандарти соціальної інклюзії Ради Європи. Зі стандартів Ради Європи, присвячених забезпеченню соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, на окрему увагу заслуговують документи, в яких закріплено соціальні права: Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), European Social Charter (1961) та Revised European Social Charter (1996).

Так, у ст. 2 Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950) Ради Європи задекларовано «Право на освіту», за якого ніхто не може бути позбавлений права на освіту²⁵¹.

Договором Ради Європи «European Social Charter» (1961) гарантовано здійснення без дискримінації основних соціальних та економічних прав (ст. 7), забезпечення або сприяння, за необхідності, технічній та професійній підготовці всіх осіб, включаючи людей з інвалідністю, а також надання пільг для доступу до технічної та вищої університетської освіти виключно на основі індивідуальної схильності (ст. 10)²⁵².

Revised European Social Charter (1996) розширила права та посилила завдання щодо захисту від дискримінації, удосконалення гендерної рівності в усіх сферах, кращого соціального, правового та економічного захисту працюючих дітей, кращого захисту людей з особливими потребами та ін. Зокрема, ст. 7 доповнена положеннями, якими передбачено, що «час, витрачений підлітками за згодою роботодавця на професійну підготовку в нормовані робочі години, зараховується як робочий час»; конкретизовано права на професійну освіту (ст. 10): забезпечувати або сприяти систематичним заходам для підготовки молоді до різних професій; надавати адекватні та легко доступні засоби навчання для дорослих працівників; спеціальні засоби для перепідготовки дорослих працівників, необхідні в результаті технологічного розвитку або нових тенденцій в працевлаштуванні; сприяти спеціальним заходам для перенавчання та реінтеграції довготривалих безробітних та ін.; у ст. 15 визнано право людей з інвалідністю на незалежність, соціальну інтеграцію та участь у житті громади та встановлено зобов'язання держав вжити необхідних заходів для надання особам з інвалідністю професійної орієнтації, освіти та професійного навчання; надавати дітям і молоді безкоштовну початкову та середню освіту, а також заохочувати регулярне відвідування школи (ст. 17); забезпечення ефективної реалізації права на захист від бідності та соціальної ізоляції, що має здійснюватися запровадженням заходів для ефективного доступу осіб, які живуть або ризикують жити в ситуації соціальної ізоляції або бідності, а також їхніх сімей, зокрема, на працевлаштування, житло, навчання, освіту, культуру, соціальну та медичну допомогу (ст. 30)²⁵³. Україна ратифікувала Revised European Social Charter 21.12.2006 р., прийнявши 76 з 98 пунктів Хартії, в тому числі й всі зазначені вище статті щодо посилення принципу недискримінації²⁵⁴.

Стандарти соціальної інклюзії ЄС. Важливе значення для нашого дослідження має завдання систематизації стандартів соціальної інклюзії, сформованих в офіційних документах ЄС. Основоположні засади соціальної інклюзії задекларовано у договорах (Treaty on European Union, 1992; Treaty of Amsterdam amending, 1997; Treaty on the Functioning of the European Union, 2007), хартіях (Fundamental Social Rights for Workers, 1989; Fundamental Rights of the European Union, 2000), директивах (Implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, 1976; General framework for equal treatment in employment and occupation, 2000) (табл. 3.3) та інших офіційних документах ЄС.

Імплементация стандартів соціальної інклюзії загалом і соціальної інклюзії в сфері освіти зокрема є важливим напрямом стратегічної політики ЄС. У Лісабонській стратегії розвитку ЄС «A Strategic Goal for the Next Decade» на 2000—2010 рр. (2000)²⁵⁵ визначено, що європейські системи освіти та навчання мають адаптуватися як до вимог суспільства знань, так і до потреб у покращенні рівня та якості навчання та зайнятості. Для цього необхідно запропонувати можливості навчання та освіти, адаптовані до цільових груп на різних етапах їх життя: молодих людей, безробітних дорослих, тих, хто працює, і тих, чий навички можуть втратити актуальність через швидкі технологічні зміни.

²⁵¹ Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *European Convention on Human Rights. Council of Europe*. 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.

²⁵² European Social Charter. *Council of Europe. European Treaty Series*. 1961. N 35. URL: <https://rm.coe.int/168006b642>.

²⁵³ European Social Charter (revised). *Council of Europe*. ETS N 163. Strasbourg, 1996. 40 p. URL: <https://rm.coe.int/the-european-social-charter-treaty-text/1680799c4b>.

²⁵⁴ Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України від 14.09.2006 № 137-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 43. Ст. 418. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>.

²⁵⁵ A Strategic Goal for the Next Decade. *Lisbon European Council 23 and 24 march 2000*. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm#:~:text=The%20European%20Council%20held%20a,of%20a%20knowledge%2Dbased%20economy.

Основоположні стандарти соціальної інклюзії ЄС (у хронологічному порядку)

Стандарти соціальної інклюзії	Правові стандарти ЄС
Упровадження принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок щодо доступу до роботи, професійної підготовки та просування по службі, а також умов праці	Директива Ради «Implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions (1976) ²⁵⁶
Відмова від усіх форм дискримінації та виключення, завдання забезпечення соціальної інтеграції мігрантів, активізація дій щодо забезпечення реалізації принципів рівності між чоловіками та жінками, зокрема й щодо доступу до освіти, професійного навчання, в тому числі й навчання впродовж всього трудового життя, подолання розвитку в кар'єрі	The Community Charter of Fundamental Social Rights for Workers, ЄС (1989) ²⁵⁷
Просування цінностей рівності та недискримінації, закріплення завдань забезпечення соціальної згуртованості (ст. 2), якісної освіти та професійної підготовки (ст. 3) як життєво важливих для всебічного розвитку держав-членів і тривалого успіху ЄС	Treaty on European Union (1992) ²⁵⁸
Цінність розвитку найвищого можливого рівня знань для європейської спільноти через широкий доступ до освіти та її постійного оновлення (Преамбула); соціальний захист і боротьба з відчуженням (ст. 136); забезпечення рівності між чоловіками та жінками, підвищення рівня та якості життя, а також економічної та соціальної єдності та солідарності (ст. 3а), боротьба з дискримінацією на основі статі, расового або етнічного походження, релігії або переконання, інвалідності, віку або сексуальної орієнтації (ст. 6а)	Treaty of Amsterdam amending (1997) ²⁵⁹
Проголошено неподільні, загальнолюдські цінності — людської гідності, свободи, рівності та солідарності як засадничих для ЄС; задекларовано право кожного на освіту та доступ до професійної та безперервної підготовки; право засновувати освітні заклади з належною повагою до демократичних принципів; необхідність погоджувати право батьків забезпечувати освіту та навчання своїх дітей відповідно до їхніх релігійних, філософських і педагогічних переконань	Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000) ²⁶⁰
Встановлено загальні основи для боротьби з дискримінацією на підставі релігії чи переконань, інвалідності, віку, сексуальної	Директива Ради ЄС «General framework for equal treatment in

²⁵⁶ Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. *Official Journal*. L 39. 14.02.1976. P. 40–42. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/1976/207/oj>.

²⁵⁷ The Community Charter of Fundamental Social Rights for Workers. The Heads of State or Government of the Member States of the European Community meeting at Strasbourg on 9 December 1989. 1990. URL: <https://aei.pitt.edu/4629/1/4629.pdf>.

²⁵⁸ Treaty on European Union. European Union law. *Official Journal*. C 191. 1992. P. 1–112. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign>.

²⁵⁹ Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal*. C 340. 1997. P. 1–144. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/ams/sign>.

²⁶⁰ Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. C 364/1. 2000. 22 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.

орієнтації	employment and occupation» (2000) ²⁶¹
Визнано та юридично закріплено права на соціальну рівність та недискримінацію, наголошено на загальних цінностях непорушності та невідчужуваності прав особистості, свободи, демократії, рівності та верховенства права, поваги до людської гідності, поваги до прав людини, зокрема осіб, що належать до меншин. Боротьба проти соціального виключення та дискримінації за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні риси, мова, релігія або переконання, політичні або будь-які інші погляди, належність до національної меншини, власність, походження, фізична або розумова недієздатність, вік або сексуальна орієнтація (ст. 21). Задекларовано: права у сфері культурного, релігійного та мовного розмаїття (ст. 22), рівності жінок та чоловіків (ст. 23); право людей з особливими фізичними або психічними потребами користуватися перевагами заходів, призначених для забезпечення їхньої незалежності, соціальної та професійної інтеграції та участі у суспільному житті. У розділі XII визначено завдання політики щодо освіти, професійного навчання, молоді та спорту (ст. 26)	Treaty on the Functioning of the European Union (2007) ²⁶²

Дві основні цілі у стратегії «Europe 2020 Strategy» спрямовані на зниження до 10 % частки тих, хто достроково виходить з навчання у віці 18—24 років та забезпечення того, щоб принаймні 40 % людей віком 30—34 років мали закінчену вищу освіту²⁶³.

На важливості соціального, освітнього та культурного вимірів політики ЄС для побудови спільного європейського майбутнього наголошено в European Pillar of Social Rights (2017)²⁶⁴. З 20 принципів першим є «Освіта, навчання та навчання впродовж життя», відповідно до якого «кожна людина має право на якісну та інклюзивну освіту, професійну підготовку та навчання впродовж життя, щоб підтримувати та набувати навичок, які дозволяють їй повною мірою брати участь у житті суспільства та забезпечити успіхи на ринку праці в умовах змін».

A new strategic agenda 2019—2024 (2019) наголошує, що нерівність становить серйозний політичний, соціальний та економічний ризик, коли розвиваються покоління, територіальні та освітні поділи та з'являються нові форми відчуження. Актуалізовано важливість політично супроводжувати зміни та допомагати громадам, окремим людям адаптуватися до нового більш екологічного, справедливого та інклюзивного світу. Визначено спільний обов'язок ЄС та країн-членів забезпечити рівність між жінками та чоловіками, а також права та рівні можливості для всіх, що розглядається як суспільний імператив та економічний актив²⁶⁵.

У січні 2020 р. Європейська комісія розпочала консультування щодо Strong Social Europe for Just Transitions²⁶⁶ для перетворення принципів European Pillar of Social Rights на конкретні дії, за результатами яких було прийнято European Pillar of Social Rights Action Plan з визначеними головними цілями ЄС до 2030 р. Окрема увага у документі зосереджена на недостатньо представлених групах — це, зокрема, люди похилого віку, люди з низьким рівнем кваліфікації, люди з особливими потребами, ті, хто живе в сільській місцевості та

²⁶¹ Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. *Official Journal*. L 303. 02/12/2000. P. 0016—0022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj>.

²⁶² Treaty on the Functioning of the European Union. Access to European Union law. *Official Journal*. C 306. 2007. P. 1—271. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/founding-agreements_en.

²⁶³ Europe 2020 Strategy. Towards a smarter, greener and more inclusive EU economy? *European Commission*. Brussels, 2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.

²⁶⁴ The European Pillar of Social Rights in 20 principles. *European Commission*. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1606&langId=en>.

²⁶⁵ A new strategic agenda 2019—2024. *Council of the EU*. 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/pdf/>

²⁶⁶ A Strong Social Europe for Just Transitions. *European Commission*. Strasbourg, 14 January 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/qanda_20_20/QANDA_20_20_EN.pdf.

віддалених районах, LGBT спільнота, роми та інші етнічні чи расові меншини, яким особливо загрожує відчуження чи дискримінація, а також особи мігрантського походження. Ключовими завданнями ЄС і країн-членів, згідно з цим Планом, є забезпечення того, щоб до 2030 р.:

- принаймні 60 % усіх дорослих брали участь у навчанні щороку;
- чисельність молодих людей віком 15—29 років, які не працюють, не навчаються (Not in Education, Employment or Training, NEETs) зменшилася з 12,6 (2019) до 9 %;
- принаймні 80 % осіб віком 16—74 років володіли базовими цифровими навичками, що є передумовою для включення та участі на ринку праці та в суспільстві у трансформованій цифровій Європі;
- щонайменше 78 % населення віком від 20 до 64 років були зайнятими.

В *Achieving the European Education Area by 2025 (2020)*²⁶⁷ інклюзію визнано ключовою метою забезпечення доступності ЗВО, відкритих для різноманітних студентів і дослідників, які пропонують більше можливостей для навчання впродовж життя. Забезпечення інклюзії та гендерної рівності — одна серед шести цілей, які мають бути досягнуті до 2025 р. впровадженням низки конкретних ініціатив. Важливим для забезпечення інклюзії та гендерної рівності визначено відокремити рівень освіти та досягнень від соціального, економічного та культурного статусу, щоб гарантувати, що системи освіти та навчання підвищують здібності кожної людини та забезпечують вертикальну соціальну мобільність. Ключовою метою політики інклюзії є забезпечення доступності ЗВО, відкритих для різноманітних студентів і дослідників, які пропонують більше можливостей для навчання впродовж життя. Крім того, інклюзія є наскрізним завданням для реалізації інших цілей цього плану. ЗВО як центральним учасникам «квадрату знань» (освіта, дослідження, інновації та послуги суспільству) відведено ключову роль у стимулюванні стійкого розвитку в Європі, сприянні розвитку освіти, досліджень і ринку праці та отриманні вигод з розвитку та використання талантів. Політика та інвестиції в галузі освіти та навчання розглядаються як невід’ємна складова інклюзивного «зеленого» і «цифрового переходів». Особлива увага зацентрована на забезпеченні справедливих умов для викладачів без яких неможливі інновації, інклюзія та трансформаційний освітній досвід для учнів. Відповідно до визначених функцій, системи вищої освіти мають адаптуватися, щоб посилити свою ключову роль у підтриманні навчання впродовж життя та охопленні ширшої студентської спільноти. Важлива роль та відповідальність покладається на уряди, покликані разом із зацікавленими сторонами сприяти інклюзивній освіті в усіх секторах освіти та навчання.

У Плані дій ЄС «Action plan on Integration and Inclusion 2021—2027» (2020)²⁶⁸ визначено заходи для активізації дій та об’єднання спільних зусиль учасників на всіх рівнях для досягнення інтеграції та інклюзії та, зрештою, для побудови більш згуртованих та інклюзивних суспільств для всіх. Заходи у сфері освіти і навчання поширюються на всю систему освіти — від ранньої освіти до вищої освіти, освіти для дорослих і неформальної освіти. Освіта та навчання розглядаються як основа для успішної участі в суспільстві та найпотужніший інструмент для побудови більш інклюзивних суспільств.

Підвищення якості та інклюзивності систем освіти та навчання є невід’ємним елементом Digital Education Action Plan (2021—2027) (2020), оскільки забезпечення цифрових навичок для всіх має важливе стратегічне значення для цифрового і зеленого переходів ЄС. Якісна та інклюзивна освіта має бути адаптована до потреб сучасного і майбутнього суспільства, враховувати як усі фази та етапи освіти і навчання, так і цілеспрямовано й стратегічно впроваджувати цифрові технології в освітню практику. Цифрова освіта має відігравати ключову роль у підвищенні рівності та інклюзивності²⁶⁹.

У грудні 2020 р. Європейський парламент схвалив резолюцію про сильну соціальну Європу для справедливих переходів «European Parliament Resolution on a strong social Europe for just transitions», в якій декларував, що в умовах переходу ЄС до циркулярної низьковуглецевої, кліматично нейтральної та ресурсно ефективної економіки необхідно забезпечувати найвищий рівень соціальної справедливості та сприяти добробуту, соціальному прогресу, безпеці, процвітанню, рівності та соціальному залученню, не залишаючи

²⁶⁷ *Achieving the European Education Area by 2025: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0625>.*

²⁶⁸ *Action plan on Integration and Inclusion 2021—2027: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0758>.*

²⁶⁹ *Digital Education Action Plan (2021—2027). Resetting education and training for the digital age. 2020. 20 p. URL: https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/document-library-docs/deap-communication-sept2020_en.pdf.*

нікого осторонь. Окрема увага у резолюції зосереджена на сприянні інклюзивній та доступній освіті, включаючи широкий доступ до інтернету, а також професійне та цифрове навчання, зокрема для вразливих груп і людей з обмеженими можливостями, перекваліфікація та отримання нових навичок для низько кваліфікованих і літніх працівників, підтримка створення загальноєвропейських можливостей учнівства²⁷⁰.

Зазначаючи позитивні результати впровадження політики рівності, справедливості та інклюзії, що ґрунтується на забороні дискримінації за будь-якою ознакою, необхідно визнати, що для багатьох людей в ЄС нерівність і дискримінація все ще залишаються щоденною реальністю для представників багатьох соціальних груп. На сьогодні в ЄС визначено шість найпоширеніших підстав для дискримінації: стать, расове чи етнічне походження, релігія чи переконання, інвалідність, вік, сексуальна орієнтація²⁷¹.

У 2020—2021 рр. Європейська комісія ухвалила п'ять стратегій для створення умов для життя, процвітання та лідерства кожного, незалежно від відмінностей на основі статі, расового чи етнічного походження, релігії чи переконань, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації²⁷²:

- 1) Gender Equality Strategy 2020—2025 (2020);
- 2) The EU Anti-racism Action Plan 2020—2025 (2020);
- 3) The LGBTIQ Equality Strategy 2020—2025 (2020);
- 4) The EU Roma strategic framework for equality, inclusion, and participation 2020—2030;
- 5) The Strategy for the Rights of Persons with Disabilities 2021—2030 (2021).

Усі п'ять стратегій рівності ЄС поєднують цілеспрямовані заходи, такі як законодавство про рівність або спеціальні заходи з підвищення обізнаності, та зусилля з упровадження рівності в інші сфери політики.

Стандарти соціальної інклюзії у системі Європейського простору вищої освіти (ЄПВО)

Загалом розглянуті нами міжнародні та європейські стандарти щодо регулювання соціальних прав людини і передусім права на рівність і недискримінацію за будь-якими ознаками є методологічною основою забезпечення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Розглянемо детальніше витоки та еволюцію підходів до імплементації спеціальних стандартів соціальної інклюзії в ЄПВО.

Важливе значення для імплементації соціальних стандартів у систему ЄПВО мало визнання в Sorbonne Joint Declaration (1998) ролі вищої освіти для розвитку ЄС. У Декларації заявлено, що Європа — це не лише євро, банки та економіка, а це має бути також Європа знань. У документі, зокрема, обґрунтовано необхідність забезпечити, щоб студенти з різноманітними умовами мали можливість вступити до академічного світу в будь-який час свого професійного життя, мали доступ до різноманітних програм, у тому числі можливості для мультидисциплінарних досліджень, розвитку мовних навичок та вмінь використовувати нові інформаційні технології²⁷³.

Соціальний вимір вищої освіти є також одним з ключових аспектів досягнення цілей Bologna declaration (1999), що забезпечується з повагою до різноманіття культур, сприяння мобільності через подолання перешкод для ефективного здійснення вільного пересування студентів, їх доступу до можливостей навчання, а також до відповідних послуг у процесах формування консолідованого європейського простору вищої освіти²⁷⁴.

Керівні аспекти політики соціального виміру вищої освіти в країнах-членах ЄС визначено в London Communiqué (2007)²⁷⁵. Як зазначено у документі, у відповідь на виклики в глобалізованому світі вища освіта має відігравати значну роль у сприянні соціальній єдності, зменшенні нерівності та підвищенні рівня знань,

²⁷⁰ Resolution on a strong social Europe for just transitions. *European Parliament*. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0371_EN.html.

²⁷¹ Equality and non-discrimination. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/equality-non-discrimination/information-data>.

²⁷² Building a Union of Equality. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/equality-and-inclusion_en.

²⁷³ Sorbonne Joint Declaration. Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system by the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom. Paris, the Sorbonne, May 25 1998. URL: https://ehea.info/media/ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf.

²⁷⁴ The Bologna Declaration of 19 June 1999. Joint declaration of the European Ministers of Education. The European Higher Education Area. 1999. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf.

²⁷⁵ London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process. 2007. URL: <https://www.edu.ro/sites/default/files/u39/Londra%202007.pdf>.

умінь і компетентностей у суспільстві. Отже, політика вищої освіти ЄС і держав-членів повинна бути спрямована на максимізацію потенціалу окремих людей, їхнього особистого розвитку та внеску в стале і демократичне суспільство, засноване на знаннях. У комюніке, серед іншого, визначено принципи соціального виміру вищої освіти, відповідно до яких різноманітність представників вступу, участі й завершення вищої освіти на всіх рівнях має відображати різноманітність населення в країнах ЄПВО. У документі окреслено також заходи, спрямовані на підтримку студентів у навчанні та завершенні навчання без перешкод, пов'язаних з їх соціально-економічним характером, активізації зусиль щодо надання належних послуг студентам, створення гнучкіших шляхів до вступу та навчання у ЗВО, а також розширення участі на всіх рівнях на основі рівних можливостей.

Фундаментальна мета стратегії соціального виміру ЄПВО — забезпечити, щоб студенти, які вступають, беруть участь і закінчують вищу освіту, на всіх рівнях відображали різноманітність населення Європи, накладає зобов'язання на національному, регіональному та інституційному рівнях заохочувати розвиток навчання протягом усього життя, розкрити потенціал вищої освіти та забезпечувати постійний розвиток компетентностей і стимулювати більшу соціальну інклюзію, соціальну солідарність та громадянську активність, щоб вирішити питання участі у вищій освіті недостатньо представлених груп, задовольнити потреби ринку праці заснованої на економіці знань (Widening Participation for Equity and Growth, 2015)²⁷⁶.

Життєво важливу роль вищої освіти та професійної підготовки як основи справедливих, відкритих та демократичних суспільств, а також ефективної зайнятості й сталого зростання окреслено в оновленому порядку денному у сфері вищої освіти Renewed EU agenda for higher education (2017), який є частиною ширшої стратегії Європейської комісії, спрямованої на підтримку молоді та зміцнення «European pillar of social rights». У оновленому порядку денному ЄС у сфері вищої освіти Комісія взяла на себе зобов'язання²⁷⁷:

- допомогти ЗВО розробити та впровадити інтегровані інституційні стратегії для інклюзії, гендерної рівності та успішності навчання від вступу до випуску, у тому числі через співпрацю зі школами й закладами професійної освіти та навчання;

- сприяти розробленню й тестуванню гнучких і модульних програм навчання, які підтримують доступ до вищої освіти через конкретні пріоритети для стратегічного партнерства;

- підтримувати ЗВО, які бажають присуджувати бали Європейської системи трансферу та накопичення кредитів (ECTS) студентам за волонтерську та громадську діяльність на основі наявних позитивних прикладів;

- підтримувати визнання кваліфікацій, які мають біженці, щоб полегшити їх доступ до вищої освіти.

Посилення соціального виміру вищої освіти є також важливим завданням Болонського процесу, першочерговими цілями якого є забезпечення доступу, участі, рівних можливостей і високого рівня освіти²⁷⁸. У Paris Communiqué (2018)²⁷⁹ визнано необхідність надання керівництва державам-членам щодо визначення та впровадження політики для покращення соціального виміру ЄПВО з метою підтримки ЗВО у виконанні їхньої соціальної відповідальності та сприянні формуванню більш згуртованого та інклюзивного суспільства через поліпшення *міжкультурного розуміння, громадянської активності та етичної свідомості*, а також *забезпечення рівного доступу до вищої освіти*; розроблення нових та інклюзивних підходів для безперервного вдосконалення навчання та викладання в межах ЄПВО, активізації міждисциплінарної та транснаціональної співпраці.

У Rome Ministerial Communiqué (2020)²⁸⁰ окреслено бачення «побудови інклюзивного, інноваційного та об'єднаного ЄПВО до 2030 року, здатного підтримувати стійку, згуртовану та мирну Європу», що

²⁷⁶ Widening Participation for Equity and Growth. A Strategy for the Development of the Social Dimension and Lifelong Learning in the European Higher Education Area to 2020. European Higher Education Area (EHEA). 2015. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/2015_Yerevan/71/5/Widening_Participation_for_Equity_and_Growth_A_Strategy_for_the_Development_of_the_SD_and_LLL_in_the_EHEA_to_2020_613715.pdf.

²⁷⁷ A renewed EU Agenda for Higher Education: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. European Commission. 2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0247>.

²⁷⁸ The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. European Commission / EACEA / Eurydice. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. P. 49. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-05/Chapter_1_European_Higher_Education_Area_key_data_0.pdf.

²⁷⁹ Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf.

²⁸⁰ Rome Ministerial Communiqué. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf.

ґрунтується на зобов'язаннях «подолати соціальну нерівність, яка все ще обмежує досягнення повністю інклюзивного ЄПВО». У додатку II «Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA» до Rome Ministerial Communiqué (2020)²⁸¹ запропоновано уточнене визначення соціального виміру (як такого, що охоплює створення інклюзивного середовища у вищій освіті, сприяє справедливості та різноманітності й відповідає потребам місцевих громад) та визначено **фундаментальні принципи соціального виміру вищої освіти**:

– соціальний вимір має бути провідним у стратегіях систем вищої освіти на інституційному рівні, а також на рівні ЄПВО та ЄС;

– законодавчі норми повинні дозволяти і давати можливість ЗВО розвивати їхні власні стратегії для виконання своєї громадської відповідальності щодо розширення доступу до участі та завершення навчання;

– цілісний підхід до забезпечення інклюзивності усієї системи освіти має здійснюватися на основі узгоджених політичних заходів від ранньої освіти дітей, через навчання в школі до вищої освіти та навчання протягом усього життя;

– надійні дані є необхідною передумовою для вдосконалення соціального виміру вищої освіти на основі фактичних даних;

– програми мобільності у вищій освіті повинні бути структуровані й впроваджені таким чином, щоб сприяти різноманітності, справедливості та інклюзії, і особливо сприяти участі студентів та персоналу з таких категорій осіб, як недостатньо представлені, з особливими потребами та вразливі;

– залучення громади та громадян до вищої освіти може бути корисним інструментом для сприяння різноманітності, справедливості та інклюзії та ін.

«Важливість побудови до 2030 року інклюзивного ЄПВО, здатного стати основою згуртованої, стійкої та мирної Європи, де студенти отримують повну підтримку на всіх етапах їх освітніх траєкторій завдяки політикам щодо доступу до вищої освіти та її завершення, незалежно від їхнього походження» було підтверджено в Tirana Communiqué (2024)²⁸². На Конференції схвалено розроблену Bologna Follow-up Group комплексну структуру принципів, індикаторів, дескрипторів соціального виміру вищої освіти «Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area» (2024)²⁸³ та надані вказівки ЗВО та органам державної влади для впровадження та моніторингу політики інклюзивної і адаптивної вищої освіти.

Рекомендації щодо формування та імплементації національної політики соціальної інклюзії у сфері вищої освіти

Цінними для формування та імплементації національної політики соціальної інклюзії у сфері вищої освіти є застосування важелів політики країн членів ЄС, яка включає 16 типів інструментів політики, що використовуються для сприяння соціальній інклюзії в умовах переходу ЄС до циркулярної низьковуглецевої, кліматично нейтральної та ресурсоефективної економіки, які можна класифікувати у межах таких чотирьох основних типів політики (Social Inclusion Policies in Higher Education, 2019)²⁸⁴ (с. 5—6):

I. *Норми, які чітко регулюють доступ і соціальну інтеграцію* — це політичні заходи, створені для поліпшення доступу та завершення вищої освіти для недостатньо представлених груп: а) критерії акредитації для вищої освіти, які сприяють розширенню участі; б) правила прийому, орієнтовані на конкретні групи учнів; в) правила визнання попереднього навчання.

II. *Фінансова політика* — політика, спрямована на студентів і сім'ї студентів, яким не вистачає фінансових ресурсів для підтримки вищої освіти. У цій групі визначено шість стратегій: гранти на основі потреб; гранти на основі заслуг; сімейні виплати; податкові пільги для батьків; переваги/підтримка добробуту студентів; стимули для ЗВО.

²⁸¹ Rome Ministerial Communiqué. Annex II. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_II.pdf.

²⁸² Tirana Communiqué. Tirana EHEA Ministerial Conference. European Higher Education Area. 29—30 May 2024. 10 p. URL: <https://ehea.info/Immagini/Tirana-Communique.pdf>.

²⁸³ Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. *Bologna Follow-up Group*. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. 24 p. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_WG_on_SD_Indicators_and_Descriptors_4.3_2024_-_FINAL_.pdf.

²⁸⁴ Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

III. *Організаційна політика* — політика щодо організації освіти, програм та адаптація їх змісту до потреб різних студентів: розвиток компетентностей студентів з неблагополучними умовами; диференціація/введення (нових/коротших) освітніх програми; гнучкіше надання освіти (наприклад, дистанційна освіта, впровадження нових розкладів навчальних програм, електронне навчання).

IV. *Інформаційна політика* — роль політики полягає в інформуванні (майбутніх) студентів щодо програм, фінансування та інших аспектів вищої освіти, вона включає: спеціальну підтримку конкретних груп у виборі навчання; спеціальні норми й програми для біженців; моніторинг студентів — доступ, прогрес і утримання; поширення знань із досліджень про перешкоди для доступу до вищої освіти серед студентів з особливими потребами (disadvantaged students).

Висновки до розділу

Результати дослідження доводять, що важливе значення для забезпечення соціальної інклюзії у суспільстві загалом та сфері вищої освіти зокрема мають міжнародні та європейські стандарти, що дає підстави для визначення таких понять, як «стандарти» та «стандарти забезпечення *соціальної інклюзії (соціального виміру) у вищій освіті*».

Під «стандартами» у межах цього дослідження слід розуміти: 1) нормативно-правові документи, прийняті визнаними органами, що встановлюють правила, настанови, принципи, цінності, характеристики та інші норми щодо діяльності чи її результатів у певній сфері; 2) встановлені в цих нормативно-правових документах правила, настанови, принципи, цінності, характеристики та інші норми щодо діяльності чи її результатів у певній сфері. У цьому контексті стандарти соціальної інклюзії проаналізовано їх структуруванням на міжнародні та регіональні. Такий підхід ґрунтується на розподілі міжнародних та європейських організацій за функціональним типом і географічними масштабами діяльності. Отже, зміст міжнародних стандартів щодо забезпечення соціальної інклюзії складають: 1) стандарти соціальної інклюзії ООН; 2) стандарти соціальної інклюзії у вищій освіті UNESCO; 3) міжнародні стандарти соціальної інклюзії ISO. Обґрунтування регіональних європейських стандартів соціальної інклюзії у вищій освіті базується на дослідженні стандартів соціальної інклюзії Ради Європи, стандартів соціальної інклюзії ЄС та стандартів соціальної інклюзії у системі ЄПВО.

Отже, «стандарти забезпечення *соціальної інклюзії (соціального виміру) у вищій освіті*» є системою правових, науково-дослідних, програмно-цілевих, фінансово-економічних, організаційних, інформаційних (соціально-психологічних) заходів наднаціонального (міжнародного, регіонального), національного та інституційного рівнів, що формуються та реалізуються з метою розбудови простору інклюзивної вищої освіти для забезпечення соціальних прав людини, щоб «нікого не залишити осторонь», *шляхом* 1) боротьби з дискримінацією, усунення соціальних бар'єрів, які спричиняють нерівність можливостей, виключення/відчуження від вищої освіти окремих людей/груп людей через їх різноманітність (за расою, статтю, соціальною структурою, етнічною приналежністю, релігією, здоров'ям, здібностями та іншими соціальними, економічними, гуманітарними та політичними характеристиками); 2) формування правової культури щодо соціального різноманіття, рівності, недискримінації, інклюзії, справедливості; 3) створення умов для покращення можливостей/шансів представників різних соціальних груп (відповідно до наявної соціальної структури населення) на справедливий доступ, навчання та завершення вищої освіти в усіх ЗВО за усіма освітніми програмами усіх галузей знань.

Ключову роль у формуванні й поширенні цінностей недискримінації, рівності та забезпечення принципів інклюзивності відіграють задекларовані в документах ООН (Universal Declaration of Human Rights, 1948; United Nations Covenants on Civil and Political Rights, 1966; International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, 1966) універсальні права всіх людей на рівність перед законом і захист від дискримінації. На розбудову справедливого, рівноправного, толерантного, відкритого й соціально інклюзивного світу, в якому задовольняються потреби найуразливіших верств населення, в тому числі й світу із універсальною грамотністю, світу зі справедливим і загальним доступом до якісної освіти на всіх рівнях, спрямовано програмні цілі сталого розвитку ООН до 2030 р. Ключовими способами забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті, відповідно до програми ЦСР ООН, є: дотримання принципу «нікого не залишати осторонь»; сприяння глобальному співробітництву — сприяння соціальній справедливості є колективною відповідальністю; сприяння всеохоплюючій цифровій трансформації для викорінення бідності й зменшення нерівності.

Важливість доступу до вищої освіти визнана на рівні UNESCO — рівний доступ до освіти, включно з університетською освітою, є однією з глобальних цілей UNESCO до 2030 р., визначених в Incheon Declaration. Інклюзивна якісна освіта у цій програмі виступає як самоціль (Ціль сталого розвитку 4) і засіб для досягнення всіх інших Цілей сталого розвитку 2030, і ґрунтується на гуманістичному баченні освіти та розвитку людини на основі права та гідності, соціальної справедливості, інклюзії, захисту, культурного, мовного та етнічного розмаїття, спільної відповідальності і підзвітності. В UNESCO вирізняють чотири основні цільові групи недостатньо представленої категорії студентів у контексті соціальної інклюзії у вищій освіті: 1) особи з найнижчими доходами; 2) жінки; 3) приналежність до групи меншин, статус, пов'язаний з етнічними, мовними, релігійними, культурними, віковими особливостями чи характеристиками місця проживання; 4) люди з особливими потребами. Цінною є настанова про те, що завданням кожної країни є визначення цільових груп щодо справедливості відповідно до свого соціального контексту та політичної культури.

Основоположні засади для формування й розвитку стандартів соціальної інклюзії в Європі закріплено в Європейській конвенції прав людини (1948), Європейській соціальній хартії (1961), Європейській соціальній хартії (переглянутій) (1996) та багатьох інших документах Ради Європи. Це передусім задекларовані права, за яких ніхто не може бути позбавлений права на освіту без дискримінації, визначено зобов'язання забезпечення принципу рівного ставлення до чоловіків і жінок, доступу до технічної та вищої університетської освіти виключно на основі індивідуальної схильності, підготовки молоді до різних професій, надання адекватних і легкодоступних засобів навчання для дорослих працівників, професійної орієнтації, освіти та професійного навчання людей з інвалідністю, забезпечення ефективної реалізації права на захист від бідності та соціальної ізоляції тощо.

Базові правові стандарти заборони всіх форм дискримінації та відчуження у ЄС було закладено у Хартії фундаментальних соціальних прав працівників (1989), Хартії фундаментальних прав в Європейському Союзі (2000) та Європейських основах соціальних прав (2017), в яких проголошено неподільні, загальнолюдські цінності — людської гідності, свободи, рівності та солідарності як засадничих для ЄС. Просуванню цінностей рівності, недискримінації та завдань соціальної інклюзії сприяло закріплення відповідних соціальних прав у Договорі про ЄС (1992). В Амстердамському договорі (1997) належний соціальний захист і боротьба з ізоляцією були офіційно визнані спільними цілями ЄС та держав-членів. Договором про функціонування ЄС (2007) конкретизовано заборону на будь-яку дискримінацію за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, етнічне чи соціальне походження, генетичні риси, мова, релігія або переконання, політичні або будь-які інші погляди, належність до національної меншини, власність, походження, фізична або розумова недієздатність, вік або сексуальна орієнтація.

У Плані реалізації Європейських основ соціальних прав (2021) визначено оновлені категорії недостатньо представлених груп (люди похилого віку, люди з низьким рівнем кваліфікації, люди з обмеженими можливостями, ті, хто живе в сільській місцевості та віддалених районах, ЛГБТ спільнота, роми та інші етнічні чи расові меншини, яким особливо загрожує відчуження чи дискримінація, а також особи мігрантського походження).

Значна увага в загальних офіційних документах ЄС відведена забезпеченню соціальної інклюзії у вищій освіті. Так, у Плані дій ЄС з інтеграції та інклюзії 2021—2027 (2020) визначено, що заходи соціальної інклюзії у сфері освіти і навчання поширюються на усю систему освіти — від ранньої освіти та догляду до вищої освіти, освіти для дорослих і неформальної освіти. Підвищення якості та інклюзивності систем освіти та навчання є невід'ємним елементом Плану діджиталізації освіти 2021—2027 (2020). У Резолюції про сильну соціальну Європу для справедливих переходів (2020) сформульовано завдання сприяння інклюзивній та доступній освіті, включаючи доступ до широкосмугового інтернету, а також професійного й цифрового навчання. На сьогодні політика соціальної інклюзії в ЄС орієнтована на забезпечення рівних прав і недискримінації за шістьма найпоширенішими ознаками дискримінації: стать, расове чи етнічне походження, релігія чи переконання, інвалідність, вік та сексуальна орієнтація.

За результатами узагальнення стандартів соціальної інклюзії у ЄПВО, необхідність забезпечення студентам можливостей вступити до академічного світу в будь-який період свого професійного життя вперше обґрунтовано в Sorbonne Joint Declaration (1998). Завданням забезпечення соціальної інклюзії відведено важливе місце у Bologna declaration (1999), що спрямована на цінності поваги до різноманіття культур, сприяння їх мобільності та доступу до можливостей навчання. Ключові аспекти та принципи соціального виміру вищої освіти, відповідно до яких різноманітність представників вступу, участі й завершення вищої освіти на всіх рівнях має відображати різноманітність населення в країнах ЄПВО, окреслено в London

Communiqué (2007). Керівні настанови державам-членам щодо визначення й впровадження політики для поліпшення соціального виміру ЄПВО визначено в Paris Communiqué (2018). У Rome Ministerial Communiqué (2020) окреслено бачення побудови інклюзивного, інноваційного та об'єднаного ЄПВО до 2030 р., що ґрунтується на зобов'язаннях подолання соціальної нерівності, створення інклюзивного середовища у вищій освіті, що сприятиме справедливості та різноманітності й відповідності потребам місцевих громад. Важливим внеском у забезпечення соціальної інклюзії є також визначені у Додатку II до Rome Ministerial Communiqué (2020) принципи соціального виміру у вищій освіті: 1) принцип стратегічного підходу до соціального виміру; 2) принцип гнучкості систем вищої освіти; 3) принцип інклюзивності всієї системи освіти; 4) принцип моніторингу та збору даних; 5) принцип консультування та керівництва; 6) принцип фінансування; 7) принцип інклюзивної інституційної культури; 8) принцип міжнародної мобільності; 9) принцип залучення громади; 10) принцип політичного діалогу. У Tirana Communiqué (2024) підтверджено важливість побудови до 2030 р. інклюзивного ЄПВО та схвалено індикатори, дескриптори й принципи соціального виміру вищої освіти.

Таким чином, сучасні стандарти забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті ґрунтуються на цінностях заохочення справедливості та інклюзії для відображення в структурі вищої освіти різноманітності суспільства. Умовою забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті є вимога, що якісна та інклюзивна освіта повинна бути адаптована до потреб сучасного і майбутнього суспільства, враховувати як усі фази та етапи освіти і навчання, так і цілеспрямовано й стратегічно впроваджувати цифрові технології в освітню практику. Важливою умовою соціальної інклюзії вищої освіти є її наскрізний характер, міжгалузевий підхід, принципи доступності, справедливості, різноманітності та включення в усі закони, політики й практики щодо вищої освіти, забезпечення рівного доступу до вищої освіти та збільшення участі у вищій освіті недостатньо представлених, тих, що має особливі потреби, та вразливих категорій осіб.

Отже, перетворення політичних зобов'язань щодо доступу та різноманітності на справжню інклюзивність інституційного простору вищої освіти вимагає активних дій щодо адаптації різноманітності та інклюзії до різних категорій, аудиторій і контекстів усієї академічної спільноти. Політика соціальної інклюзії у сфері вищої освіти має охоплювати усю систему освіти — від ранньої освіти та догляду до вищої освіти, освіти для дорослих і неформальної освіти, здійснюватися за участю представників різних соціальних груп у тісній співпраці зі школами, громадами, роботодавцями та іншими стейкхолдерами. Для забезпечення стійкості політик соціальної інклюзії у вищій освіті необхідно застосовувати соціальний відкритий метод координації (Social Open Method of Coordination), який активно представлений у сфері Європейської політики соціального захисту і набуває дедалі ширшого визнання в політиці ЄПВО.

Перспективним для подальшого дослідження, у контексті отриманих результатів, є з'ясування національних стандартів та особливостей їх імплементації у практики зарубіжних і українських ЗВО.

Список використаних джерел

1. Міжнародний біль прав людини. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/TS000470>.
2. Міжнародні організації: навч. посібник / за ред. О.С. Кучика. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2007. 749 с.
3. Міжнародні стандарти і «приватні стандарти». Інформаційне забезпечення у сфері технічного регулювання ДП «УКРМЕТРТЕСТСТАНДАРТ». 2016. URL: https://csm.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=838%3A-q-
4. Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії: Закон України від 05.10.2000 № 2017-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2000. № 48. Ст.409. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2017-14#Text>.
5. Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої): Закон України від 14.09.2006 № 137-V. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2006. № 43. Ст. 418. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/137-16#Text>.
6. Про стандартизацію: Закон України 05.06.2014 № 1315-VII. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 31. Ст. 1058. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-18#Text>.
7. A Guide for Ensuring Inclusion and Equity in Education. UNESCO. 2017. 46 p. DOI: <https://doi.org/10.54675/MNHZ2237>.
8. A new strategic agenda 2019—2024. Council of the EU. 2019. URL: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/06/20/a-new-strategic-agenda-2019-2024/pdf/>

9. A Strategic Goal for the Next Decade. *Lisbon European Council 23 and 24 march 2000*. URL: https://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm#:~:text=The%20European%20Council%20held%20a,of%20a%20knowledge%2Dbased%20economy.
10. A Strong Social Europe for Just Transitions. *European Commission*. Strasbourg, 14 January 2020. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/api/files/document/print/en/qanda_20_20/QANDA_20_20_EN.pdf.
11. Achieving the European Education Area by 2025: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *European Commission*. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0625>.
12. Action plan on Integration and Inclusion 2021—2027: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *European Commission*. 2020. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:52020DC0758>.
13. A renewed EU Agenda for Higher Education: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. *European Commission*. 2017. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52017DC0247>.
14. Building a Union of Equality. *European Commission*. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/priorities-2019-2024/new-push-european-democracy/equality-and-inclusion_en.
15. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *Official Journal of the European Communities*. C 364/1. 2000. 22 p. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf.
16. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. *European Convention on Human Rights*. Council of Europe. 1950. URL: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
17. Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women. *United Nations General Assembly*. 1979. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-elimination-all-forms-discrimination-against-women>.
18. Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD). 2006. *United Nations*. URL: <https://social.desa.un.org/issues/disability/crpd/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities-articles>.
19. Copenhagen Declaration on Social Development. *World Summit for Social Development*. *United Nations*. 1995. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.1.66_9_Declaration.pdf.
20. Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation. *Official Journal*. L 303. 02/12/2000. P. 0016—0022. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2000/78/oj>.
21. Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions. *Official Journal*. L 39. 14.02.1976. P. 40—42. URL: <http://data.europa.eu/eli/dir/1976/207/oj>.
22. Creating an Inclusive Society: Practical Strategies to Promote Social Integration. 2009. URL: <https://www.un.org/esa/socdev/egms/docs/2009/Ghana/inclusive-society.pdf>.
23. Das M.B., Fisiy C.F., Kyte R. Inclusion Matters: The Foundation for Shared Prosperity. *New Frontiers of Social Policy*. Washington, DC: World Bank, 2013. 273 p. DOI: <https://documents1.worldbank.org/curated/en/114561468154469371/pdf/Inclusion-matters-the-foundation-for-shared-prosperity.pdf>.
24. Declaration on Social Progress and Development. General Assembly resolution 2542 (XXIV) of 11 December 1969. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-social-progress-and-development>.
25. Digital Education Action Plan (2021—2027). Resetting education and training for the digital age. 2020. 20 p. URL: https://education.ec.europa.eu/sites/default/files/document-library-docs/deap-communication-sept2020_en.pdf.
26. Equality and non-discrimination. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/equality-non-discrimination/information-data>.
27. Equity, inclusion and the transformation of higher education. *UNESCO*. 2023. URL: <https://www.unesco.org/en/articles/equity-inclusion-and-transformation-higher-education>.

28. Europe 2020 Strategy. Towards a smarter, greener and more inclusive EU economy? *European Commission*. Brussels, 2010. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.
29. European Region. *Eurovoc, the EU's multilingual thesaurus*. URL: <https://www.vocabularyserver.com/eurovoc/en/index.php?tema=5848>.
30. European Social Charter (revised). *Council of Europe*. ETS N 163. Strasbourg, 1996. 40 p. URL: <https://rm.coe.int/the-european-social-charter-treaty-text/1680799c4b>.
31. European Social Charter. *Council of Europe. European Treaty Series*. 1961. N 35. URL: <https://rm.coe.int/168006b642>.
32. Higher Education and Inclusion. Background paper prepared for the 2020. Global Education Monitoring Report Inclusion and education. 2020. 47 p. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373689/PDF/373689eng.pdf.multi>.
33. Human resource management — Diversity and inclusion. ISO 30415:2021. 2021. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30415:ed-1:v1:en>.
34. Human resource management. ISO 30400:2022. 2022. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/ru/#iso:std:iso:30400:ed-2:v1:en>.
35. Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All. *World Education Forum*. Incheon, Korea R, 2015. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000233137>.
36. Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. *Bologna Follow-up Group*. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. 24 p. URL: https://eha.info/Immagini/BFUG_WG_on_SD_Indicators_and_Descriptors_4.3_.2024_-FINAL_.pdf.
37. International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination. *UN General Assembly resolution 2106 (XX)*. 1965. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-elimination-all-forms-racial>.
38. International Convention on the Protection of the Rights of All Migrant Workers and Members of Their Families. *General Assembly resolution 45/158*. 1990. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-convention-protection-rights-all-migrant-workers>.
39. International Covenant on Civil and Political Rights. *United Nations*. 1967. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/03/19760323%2006-17%20am/ch_iv_04.pdf.
40. International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *United Nations*. 1967. URL: https://treaties.un.org/doc/treaties/1976/01/19760103%2009-57%20pm/ch_iv_03.pdf.
41. ISO/AWI 37401. Diversity management systems — Requirements with guidance for use. Under development. URL: <https://www.iso.org/ru/standard/88208.html>.
42. Lakhali S., Mukamurera J., Bédard M.E. et al. Features fostering academic and social integration in blended synchronous courses in graduate programs. *Int. J. Education. Technol. High. Educat.* 2020. Vol. 17, 5. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41239-020-0180-z>.
43. London Communiqué. Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. Ministers responsible for Higher Education in the countries participating in the Bologna Process. 2007. URL: <https://www.edu.ro/sites/default/files/u39/Londra%202007.pdf>.
44. Paris Communiqué. Paris, May 25th 2018. URL: https://eha.info/Upload/document/ministerial_declarations/EHEAParis2018_Communique_final_952771.pdf.
45. Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. European Higher Education Area Framework to Strengthen the Social Dimension of Higher Education. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. P. 22. URL: https://eha.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles,_Guidelines,_Indicators.pdf.
46. Report of the World Summit for Social Development. *United Nations*. Copenhagen, 6—12 March 1995. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n95/116/51/pdf/n9511651.pdf>.
47. Resolution on a strong social Europe for just transitions. *European Parliament*. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2020-0371_EN.html.
48. RIO Declaration on Environment and Development. United Nations. General Assembly. United Nations Conference on Environment and Development. Rio de Janeiro, 3—14 June 1992. URL: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.1_51_26_Vol.I_Declaration.pdf.

49. Rome Ministerial Communiqué. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique.pdf.
50. Rome Ministerial Communiqué. Annex II. Principles and Guidelines to Strengthen the Social Dimension of Higher Education in the EHEA. 2020. URL: https://ehea.info/Upload/Rome_Ministerial_Communique_Annex_II.pdf.
51. Social Inclusion Policies in Higher Education. Evidence from the EU: Overview of major widening participation policies applied in the EU 28 / A. Kottmann, J.J. Vossensteyn, R. Kolster et al. European Union, 2019. 195 p. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.
52. Social Inclusion. *World Bank*. 2024. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/social-inclusion#:~:text=Social%20inclusion%20is%20the%20process,the%20basis%20of%20their%20identity>.
53. Sorbonne Joint Declaration. Joint declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system by the four Ministers in charge for France, Germany, Italy and the United Kingdom. Paris, the Sorbonne, May 25 1998. URL: https://ehea.info/media.ehea.info/file/1998_Sorbonne/61/2/1998_Sorbonne_Declaration_English_552612.pdf.
54. Standard. Cambridge Dictionary +Plus. URL: <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/standard>.
55. The Bologna Declaration of 19 June 1999. Joint declaration of the European Ministers of Education. The European Higher Education Area. 1999. URL: https://ehea.info/Upload/document/ministerial_declarations/1999_Bologna_Declaration_English_553028.pdf.
56. The Community Charter of Fundamental Social Rights for Workers. The Heads of State or Government of the Member States of the European Community meeting at Strasbourg on 9 December 1989. 1990. URL: <https://aei.pitt.edu/4629/1/4629.pdf>.
57. The European Higher Education Area in 2024: Bologna Process Implementation Report. European Commission / EACEA / Eurydice. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2024. URL: https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/sites/default/files/2024-05/Chapter_1_European_Higher_Education_Area_key_data_0.pdf.
58. The European Pillar of Social Rights in 20 principles. European Commission. 2017. URL: <https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1606&langId=en>.
59. Tinto V. Dropout from Higher Education: A Theoretical Synthesis of Recent Research. *Review of Educational Research*. 1975. Vol. 45. P. 89—125. URL: https://www.jstor.org/stable/1170024?read-now=1#page_scan_tab_contents.
60. Tinto V. *Leaving College. Rethinking the Causes and Cures of Student Attrition*. 2nd ed. Chicago, IL: University of Chicago Press, 1994. DOI: <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226922461.001.0001>.
61. Tirana Communiqué. Tirana EHEA Ministerial Conference. European Higher Education Area. 29—30 May 2024. 10 p. URL: <https://ehea.info/Immagini/Tirana-Communique.pdf>.
62. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. United Nations. General Assembly. Seventieth session. 2015. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n15/291/89/pdf/n1529189.pdf>.
63. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts. *Official Journal*. C 340. 1997. P. 1—144. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/ams/sign>.
64. Treaty on European Union. European Union law. *Official Journal*. C 191. 1992. P. 1—112. URL: <http://data.europa.eu/eli/treaty/teu/sign>.
65. Treaty on the Functioning of the European Union. Access to European Union law. *Official Journal*. C 306. 2007. P. 1—271. URL: https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/principles-and-values/founding-agreements_en.
66. Trends 2024. European higher education institutions in times of transition. European University Association. Reference year: (survey conducted in 2023). 2024. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html>.
67. United Nations Charter. *United Nations*. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter>.
68. Universal Declaration of Human Rights. United Nations General Assembly on 10 December 1948. 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.
69. Vienna Declaration and Programme of Action. The World Conference on Human Rights in Vienna on 25 June 1993. 1993. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/vienna.pdf>.

70. Widening Participation for Equity and Growth. A Strategy for the Development of the Social Dimension and Lifelong Learning in the European Higher Education Area to 2020. European Higher Education Area (EHEA). 2015.

URL:
https://ehea.info/media.ehea.info/file/2015_Yerevan/71/5/Widening_Participation_for_Equity_and_Growth_A_Strategy_for_the_Development_of_the_SD_and_LLL_in_the_EHEA_to_2020_613715.pdf.

71. World Access to Higher Education Day. Summary Report. 2019. URL:
<https://www.educationopportunities.co.uk/events/world-access-to-higher-education-day/#:~:text=The%20second%20World%20Access%20to,income%20and%20other%20marginalised%20groups>.

РОЗДІЛ 4 Індикатори соціальної інклюзії у сфері вищої освіти

*Світлана Цимбалюк,
доктор економічних наук, професор,
провідний науковий співробітник
відділу взаємодії університетів і суспільства,
Інститут вищої освіти НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-6194-4035>*

Анотація

На основі критичного узагальнення сформульовано методичні засади розроблення інструментарію дослідження соціальної інклюзії в ЗВО. В основу методології формування інструментарію покладено сучасне бачення соціальної інклюзії в освіті як залучення усіх здобувачів незалежно від їхніх характеристик: віку, гендеру, раси, соціального статусу тощо. Здійснено порівняльний аналіз підходів різних міжнародних організацій та науковців щодо розроблення індикаторів соціальної інклюзії. На основі узагальнення різних підходів до виокремлення індикаторів соціальної інклюзії та з урахуванням сформованих методичних засад запропоновано індикатори соціальної інклюзії для ЗВО. Для формування індикаторів використано підхід «вхідні ресурси — процеси — результати». Для визначення достовірності й значущості сформованих індикаторів соціальної інклюзії використано метод експертного опитування. ЗВО можуть використовувати запропоновані індикатори для оцінювання реалізації пріоритету соціальної інклюзії на інституційному рівні.

Ключові слова: вища освіта, заклади вищої освіти, індикатори соціальної інклюзії, соціальна інклюзія.

Концептуальні засади соціальної інклюзії

71

В умовах деструктивного впливу зовнішніх чинників на економічну, політичну, соціальну, екологічну і безпекову ситуацію ЗВО мають стати освітніми, науковими та інноваційними центрами. Крім того, в сучасних умовах актуалізується третя місія ЗВО — соціальна, яка передбачає активну участь у суспільному житті громад і країни загалом.

Збройна агресія РФ на території України призводить до збільшення чисельності осіб, які мають проблеми не лише з фізичним, а й з психічним здоров'ям, що створює бар'єри для навчання здобувачів освіти й унеможлиблює продовження роботи за освітою та професією для осіб, які вже раніше здобули освіту. Унаслідок тимчасової окупації частини території України, руйнування житла, підприємств значна частина населення змушена змінити місце проживання й шукати нову роботу.

На сьогодні уряд та громадські організації запровадили низку програм та ініціатив щодо соціального захисту та інтеграції осіб, які постраждали внаслідок війни, зокрема військовослужбовців та внутрішньо переміщених осіб. Одну із ключових ролей у цих процесах мають відігравати ЗВО. Важливими є перепідготовка військовослужбовців й цивільного населення, психологічна допомога, навчання та допомога у започаткуванні своєї справи й інтеграції у ринок праці. У зв'язку із цим імплементація пріоритету соціальної інклюзії має стати невід'ємною складовою політики ЗВО разом із якістю освіти, досконалістю викладання, навчання та досліджень, розвитком міжнародного партнерства.

В останні роки з'явилася низка міжнародних і національних ініціатив щодо імплементації пріоритету соціальної інклюзії в академічне середовище. Серед пріоритетів розвитку вищої освіти до 2030 р. для країн, що входять до Європейського простору вищої освіти (European Education Area), визначених Rome Ministerial Communiqué²⁸⁵ — інклюзивність, що передбачає рівноправний доступ кожного, хто навчається, до вищої освіти й отримання повної підтримки у завершенні свого навчання та підготовки.

У Tirana Ministerial Communiqué²⁸⁶ також підкреслено важливість побудови інклюзивного Європейського простору вищої освіти (European Education Area), здатного стати основою згуртованої, стійкої

²⁸⁵Rome Ministerial Communiqué. 19 November 2020. URL: <https://ehea2020rome.it/pages/documents>.

²⁸⁶Tirana Ministerial Communiqué. 29—30 May 2024. URL: <https://ehea2024tirane.al/wp-content/uploads/2024/05/Tirana-Communiqué.pdf>.

та мирної Європи, де здобувачі отримують повну підтримку на всіх етапах їх освітніх траєкторій завдяки політикам щодо доступу до вищої освіти та її завершення, незалежно від їх походження чи відправної точки.

Основною метою Європейського простору вищої освіти (European Education Area) є побудова більш стійких та інклюзивних національних систем освіти і навчання²⁸⁷. Щоб зробити систему вищої освіти інклюзивною, необхідно створити належні умови для успішного навчання здобувачів різного походження. Це виходить за межі питання надання фінансової підтримки соціально незахищеним групам, хоча це є життєво важливим для тих, хто походить з малозабезпечених верств населення. Для того, щоб здобувачі, які вступають і закінчують європейські ЗВО, відображали різноманітність населення Європи, слід цілеспрямовано поліпшувати показники доступу і завершення навчання для соціально незахищених і недостатньо представлених груп населення²⁸⁸.

До пріоритетів розвитку вищої освіти, визначених Стратегією розвитку вищої освіти в Україні на 2022—2032 рр.²⁸⁹ належать інклюзивність, доступність, рівність і різноманітність. З-поміж п'яти стратегічних цілей дві пов'язані з реалізацією пріоритету соціальної інклюзії:

- забезпечення якісної освітньо-наукової діяльності, конкурентоспроможної вищої освіти, яка є *доступною* для різних верств населення;

- ефективність управління в системі вищої освіти, що є *соціально відповідальною*²⁹⁰.

Деякі дослідники²⁹¹ наголошують на тому, що інклюзія та рівність потенційно можуть також покращити якість освіти у межах національної системи освіти.

Традиційно поняття «інклюзія» охоплює осіб з особливими потребами. Досліджуючи питання інклюзії, Р. Collins²⁹² акцентує увагу на бажанні запропонувати здобувачам, які навчаються в університеті та за його межами, рівноправний та інклюзивний досвід. С. Jackson²⁹³, С. Morris, Е. Milton, Р. Goldstone²⁹⁴, Р. Shrestha та Р. Bhattarai²⁹⁵ зосереджують увагу на інклюзії здобувачів з інвалідністю. Хоча дослідники наголошують на різних видах інвалідності, всі вони використовують соціальну модель інвалідності для обґрунтування доцільності запровадження інклюзивного навчання. Р. Gibson, Р. Clarkson та М. Scott²⁹⁶ акцентують увагу на здобувачах з інвалідністю, які навчаються дистанційно.

Останнім часом погляди різних міжнародних організації і дослідників системи освіти змінилися й інклюзія стосується залучення усіх здобувачів незалежно від їхніх характеристик. Інклюзивна освіта, як визначено в The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education²⁹⁷, сприяє визнанню необхідності працювати над створенням «закладів для всіх», які поважають відмінності, підтримують навчання та реагують на індивідуальні потреби.

Cali commitment to equity and inclusion in education²⁹⁸ визначає інклюзію як трансформаційний процес, що забезпечує повну участь і доступ до якісних можливостей навчання для всіх людей, поважаючи й цінуючи різноманітність та використовуючи всі форми дискримінації.

²⁸⁷Inclusive and connected higher education. European Education Area. URL: <https://education.ec.europa.eu/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education>.

²⁸⁸Там само.

²⁸⁹Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022—2032 роки. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/Stratehiya.rozv.VO-23.02.22.pdf>.

²⁹⁰Там само.

²⁹¹Ainscow M. Inclusion and equity in education: Making sense of global challenges. *Prospects*. 2020. Vol. 49. P. 123—134. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09506-w>; Rosado-Castellano F., Sánchez-Herrera S., Pérez-Vera L., Fernández-Sánchez M. Inclusive Education as a Tool of Promoting Quality in Education: Teachers' Perception of the Educational Inclusion of Students with Disabilities. *Education Sciences*. 2022. Vol. 12(7). DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci12070471>.

²⁹²Collins P. Inclusive team assessment of off-campus and on-campus first year law students using instantaneous communication technology. *The Law Teacher*. 2010. Vol. 44(3). P. 309—333. DOI: <https://doi.org/10.1080/03069400.2010.524032>.

²⁹³Jackson C. Towards inclusive assessment. *Educational Developments*. 2006. Vol. 7(1). P. 19—21.

²⁹⁴Morris C., Milton E., Goldstone R. Case study: suggesting choice: inclusive assessment processes. *Higher Education Pedagogies*. 2019. Vol. 4(1). P. 435—447. DOI: <https://doi.org/10.1080/23752696.2019.1669479>.

²⁹⁵Shrestha P., Bhattarai P. Application of Case Study Methodology in the Exploration of Inclusion in Education. *American Journal of Qualitative Research*. 2022. Vol. 6(1). P. 73—84. DOI: <https://doi.org/10.29333/ajqr/11461>.

²⁹⁶Gibson P., Clarkson R., Scott M. Promoting potential through purposeful inclusive assessment for distance learners. *Distance Education*. 2022. Vol. 43(4). P. 543—555. DOI: <https://doi.org/10.1080/01587919.2022.2143321>.

²⁹⁷The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. UNESCO. 1994. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>.

²⁹⁸Cali commitment to equity and inclusion in education. International Forum on Inclusion and Equity in Education. UNESCO. Cali, Colombia, 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910>.

Inter-agency Network for Education in Emergencies²⁹⁹ трактує інклюзивну освіту як забезпечення присутності, участі та досягнень усіх здобувачів незалежно від статусу, раси, статі, національності, етнічного походження, інвалідності, мови, релігії та інших ознак, у якісному навчанні.

На думку UNESCO³⁰⁰, основне завдання інклюзії в освіті — не залишити без уваги жодного здобувача. Інклюзивна освіта має на меті забезпечити реалізацію кожною людиною свого права на доступ до якісної освіти впродовж життя. Інклюзивний підхід до освіти означає, що потреби кожної людини враховуються. Інклюзивна освіта спрямована на виявлення всіх бар'єрів на шляху до освіти та їх усунення й охоплює все — від освітніх програм до дидактики та викладання.

З основних характеристик інклюзивної освіти, виокремлених UNICEF³⁰¹, — зміна системи під здобувача, а не здобувача під систему, оскільки проблема виключення полягає в системі, а не в людині чи її особливостях. UNICEF наводить відмінності між традиційним та інклюзивним підходами в освіті (табл. 4.1).

A. Claeys-Kulik, T. Jørgensen та H. Stöber³⁰² зазначають, що інклюзія спрямована на досягнення соціального профілю, який відповідає суспільству загалом. Крім того, інклюзія може також стосуватися сприйняття відчуття приналежності.

Таблиця 4.1

Характеристики традиційного та інклюзивного підходів в освіті³⁰³

Традиційний підхід	Інклюзивний підхід
Фокус на здобувача	Фокус на аудиторії (освітньому простору)
Оцінювання здобувача фахівцем	Вивчення особливостей викладання/навчання
Діагностична/корекційна програма	Спільне вирішення проблем
Зарахування на відповідну програму	Стратегії для викладачів
Потреби «особливих» здобувачів	Адаптивне та підтримуюче звичайне освітнє середовище
Зміна/коригування предмета	Права всіх здобувачів
Переваги для здобувача з особливими потребами бути інтегрованим	Переваги для всіх здобувачів від включення всіх
Професійна, спеціальна експертиза та формальна підтримка	Неформальна підтримка та експертиза від викладачів
Технічні втручання (спеціальне навчання, терапія)	Якісне викладання для всіх

Проектом OECD «Education for Inclusive Societies»³⁰⁴ передбачено шість основних вимірів соціальної інклюзії: міграція; етнічні групи, національні меншини та корінні народи; гендер; гендерна ідентичність та сексуальна орієнтація; особливі освітні потреби та обдарованість. Проект визначає два узагальнені чинники, які можуть зумовлювати відмінності в освітніх результатах та впливати на інклюзивність освітніх систем: соціально-економічний статус; географічне розташування здобувачів³⁰⁵.

²⁹⁹A Guide to Inclusive Education. Inter-agency Network for Education in Emergencies. 2023. URL: https://reliefweb.int/report/world/guide-inclusive-education-2023?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw4MSzBhC8ARIsAPFOuyWGFmsTwU1QLsUrZ2XYfPrIWOjkYa_PGOkj8KS9p58Y9j6u5_vQ8aAkUfEALw_wcB.

³⁰⁰Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all. UNESCO. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>.

³⁰¹Conceptualizing Inclusive Education and Contextualizing it within the UNICEF Mission. UNICEF. 2014. URL: https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/IE_Webinar_Booklet_1_0.pdf.

³⁰²Claeys-Kulik A., Jørgensen T., Stöber H. Diversity, equity and inclusion in European higher education institutions: Results from the INVITED project. European University Association. 2019. URL: https://eua.eu/downloads/publications/web_diversity%20equity%20and%20inclusion%20in%20european%20higher%20education%20institutions.pdf.

³⁰³Conceptualizing Inclusive Education and Contextualizing it within the UNICEF Mission. UNICEF. 2014. URL: https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/IE_Webinar_Booklet_1_0.pdf.

³⁰⁴Education for Inclusive Societies Project. OECD. URL: <https://www.oecd.org/education/strength-through-diversity/>.

³⁰⁵Education for Inclusive Societies Project. OECD. URL: <https://www.oecd.org/education/strength-through-diversity/>.

У зв'язку із цим імплементація пріоритету соціальної інклюзії в академічному середовищі передбачає створення умов для справедливого представництва в ЗВО здобувачів із різним походженням, що охоплює соціальні, економічні, етнічні, гендерні, вікові та фізичні характеристики.

Мінімальні стандарти інклюзивної освіти Inter-agency Network for Education in Emergencies³⁰⁶, які визначають ключові дії та підвищують якість освіти, охоплюють п'ять сфер:

- 1) базові стандарти (участь громади, ресурси, координація, оцінювання, стратегії реагування, моніторинг і оцінка);
- 2) доступ й освітнє середовище (рівний доступ, захист і добробут, інфраструктура та послуги);
- 3) викладання і навчання (навчальні програми, підтримка професійного розвитку, викладання й освітні процеси, оцінювання освітнього процесу);
- 4) викладачі та інші працівники освіти (добір і відбір, умови праці, підтримка та нагляд);
- 5) політика в галузі освіти (законодавство та формування політики, планування та реалізація політики в галузі освіти)³⁰⁷.

Підходи міжнародних організацій і науковців до розроблення індикаторів соціальної інклюзії

З метою визначення напрямів імплементації пріоритету соціальної інклюзії в академічному середовищі важливо розробити *інструментарій оцінювання* й сформувані *індикатори соціальної інклюзії*. Індикатори є обов'язковим інструментом під час постановки цілей щодо імплементації пріоритету соціальної інклюзії. Такі індикатори є важливими для оцінювання досягнення поставлених цілей. Індикатори акцентують увагу на пріоритетних напрямках, процедурах і показниках. Вони є важливим інструментом самооцінювання закладів освіти щодо реалізації пріоритету соціальної інклюзії. За результатами оцінювання визначаються напрями удосконалення політик, процесів, процедур тощо.

На думку UNESCO³⁰⁸, хоч зосередження збирання даних на різноманітних групах здобувачів автоматично не призводить до їхньої інклюзії, моніторинг міри їх залучення до освіти привертає увагу до них і до бар'єрів, з якими вони стикаються.

На думку деяких дослідників³⁰⁹, індикатори можуть бути використані не лише для відстеження прогресу ЗВО в імплементації пріоритету соціальної інклюзії, а й для порівняння з іншими закладами.

Різні погляди та підходи до тлумачення соціальної інклюзії в освіті обумовлюють складності у розробленні інструментарію для її моніторингу та оцінювання. Часто дослідники використовують різний набір характеристик та індикаторів для дослідження соціальної інклюзії.

Крім того, більшість організацій і дослідників³¹⁰ займалися розробленням інструментарію для оцінювання соціальної інклюзії у середній освіті. Вища освіта ж має свою специфіку, а отже, частина індикаторів, які можуть використовуватися для дослідження соціальної інклюзії в закладах середньої освіти, є неприйнятною для ЗВО, зокрема університетів. Під час формування індикаторів важливо враховувати специфіку організації освітнього процесу й навчання та контингент здобувачів.

³⁰⁶ A Guide to Inclusive Education. Inter-agency Network for Education in Emergencies. 2023. URL: https://reliefweb.int/report/world/guide-inclusive-education-2023?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw4MSzBhC8ARIsAPFOuyWGFmsTwU1QLsUrZ2XYfPjrIWOjkYa_PGOkji8KS9p58Y9j6u5_vQ8aAkUfEALw_wcB.

³⁰⁷ Там само.

³⁰⁸ Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all. UNESCO. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>.

³⁰⁹ Kaiser F., Veidemane A., Craciun D. et al. Guidelines for developing social inclusion indicators at higher education institutions: how to develop relevant and internationally comparable indicators? *UMultirank*. 2022. URL: https://www.umultirank.org/export/sites/default/press-media/documents/Social_Inclusion_Indicators_final_Nov15_2022.pdf.

³¹⁰ Atkinson T., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. Indicators for Social Inclusion. *Journal of Economic Policy*. 2002. Vol. 1. P. 7–28. URL: <https://www.rivisteweb.it/doi/10.1429/1582>; Booth T., Ainscow M. Index for inclusion: developing learning and participation in schools. Centre for Studies on Inclusive Education, 2002. URL: <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>; A Guide to Inclusive Education. Inter-agency Network for Education in Emergencies. 2023. URL: https://reliefweb.int/report/world/guide-inclusive-education-2023?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw4MSzBhC8ARIsAPFOuyWGFmsTwU1QLsUrZ2XYfPjrIWOjkYa_PGOkji8KS9p58Y9j6u5_vQ8aAkUfEALw_wcB; Mezzanotte C., Calvel C. Indicators of inclusion in education: A framework for analysis. *OECD Education Working Papers N 300*. 2023. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/d94f3bd8-en>; Quality Indicators for Effective Inclusive Education: Guidebook. New Jersey Coalition for Inclusive Education. 2010. URL: <http://inclusionworks.org/sites/default/files/QualityIndicatorsGuidebook.pdf>; Vyrastekova J. Social inclusion of students with special educational needs assessed by the Inclusion of Other in the Self scale. *PLoS ONE*. 2021. Vol. 16(4). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0250070>.

Методологічною основою для формування набору показників OECD³¹¹ пропонує підхід «вхідні ресурси — процеси — результати». Вхідні ресурси охоплюють політику, фінансові ресурси, підготовку викладачів, освітній простір. Основними елементами «процесу» є викладання та дидактичні практики, клімат, індивідуальна підтримка. Взаємодія між вхідними ресурсами та процесами призводить до результатів. Основними результатами є успішність (навчання, працевлаштування, well-being) і залученість здобувачів (рис. 4.1).

Рис. 4.1. Індикатори соціальної інклюзії відповідно до підходу «вхідні ресурси — процеси — результати»³¹²

Bologna Follow-up Working Group on Social Dimension³¹³ розроблено індикатори принципів соціального виміру вищої освіти для Європейського простору вищої освіти (додаток 4.1). Соціальний вимір трактується як процес, що містить конкретні та наскрізні політики, спрямовані на створення інклюзивного середовища у вищій освіті, в якому контингент здобувачів, які вступають, навчаються і здобувають вищу освіту на всіх рівнях, відповідає гетерогенному соціальному профілю суспільства в країнах Європейського простору вищої освіти (European Education Area). Це визначення соціального виміру охоплює також бажане інклюзивне середовище у вищій освіті, яке сприяє рівності, різноманітності та реагує на потреби місцевих громад³¹⁴.

New Jersey Coalition for Inclusive Education³¹⁵ запропонувала такі групи якісних показників інклюзивної освіти: 1) лідерство; 2) клімат у закладі; 3) планування та участь; 4) освітні програми, викладання та оцінювання; 5) планування та розроблення програми; 6) упровадження та оцінювання програми; 7) індивідуальна підтримка здобувачів; 8) партнерство сім'ї та закладу; 9) спільне планування та викладання; 10) професійний розвиток; 11) планування постійного вдосконалення найкращих практик.

³¹¹Mezzanotte C., Calvel C. Indicators of inclusion in education: A framework for analysis. *OECD Education Working Papers N 300*. 2023. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/d94f3bd8-en>.

³¹²Там само.

³¹³Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. *Bologna Follow-up Group*. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. 24 p. URL:

https://ehea.info/Immagini/BFUG_BE_VA_88_9_5_2_WG_SD_Indicators_and_Descriptors.pdf.

³¹⁴Там само.

³¹⁵Quality Indicators for Effective Inclusive Education: Guidebook. New Jersey Coalition for Inclusive Education. 2010. URL: <http://inclusionworks.org/sites/default/files/QualityIndicatorsGuidebook.pdf>.

Відповідно до запропонованої методики до процедури оцінювання залучаються стейкхолдери, перелік яких кожен заклад має визначати самостійно. До стейкхолдерів можуть належати викладачі, батьки або інші особи.

До кожної групи показників сформульовані твердження, які відображають повноту реалізації практики інклюзивної освіти. Для оцінювання використовується якісна шкала:

- повністю — є багато доказів того, що твердження відповідає дійсності;
- значною мірою — є чимало доказів того, що твердження відповідає дійсності, але є кілька практик, які можна було б покращити;
- частково — можна навести деякі докази того, що твердження відповідає дійсності, але є практики, які потребують покращення;
- не існує — є дуже мало доказів того, що така практика на цей момент застосовується або взагалі її не існує³¹⁶.

В основі методики дослідження інклюзії К. Hubbard і Р. Gawthorpe³¹⁷ лежить рамка інклюзивної вищої освіти, яка містить п'ять сфер діяльності, що сприяють реалізації принципу інклюзії в практику діяльності закладу освіти: структури та процеси; розроблення та реалізація освітньої програми; оцінювання та зворотній зв'язок; спільнота та приналежність; шляхи до успіху. У доповнення до п'яти сфер діяльності рамка ґрунтується на шести ключових принципах або способах роботи:

- чітка, послідовна мова та комунікація;
- лідерство, відповідальність і підзвітність;
- добробут, емпатія та автентичність;
- розвиток і навчання для розширення прав і можливостей окремих осіб та команд;
- партнерство, що працює в межах всього закладу;
- докази, рефлексія та оцінювання.

Впровадження цих принципів на інституційному рівні вимагає, щоб усі члени університетської спільноти проаналізували власні практики та вжили позитивних заходів у разі виявлення слабких місць³¹⁸.

В основу методології оцінювання соціальної інклюзії, запропонованою групою дослідників на чолі з F. Kaiser³¹⁹, покладено набір індикаторів соціального виміру, які охоплюють п'ять етапів освітнього циклу: залучення, доступ, участь/прогрес (включаючи вступ), успіх і результати вищої освіти (рис. 4.2). Набір індикаторів на всіх етапах освітнього циклу охоплює різноманітність викладачів і здобувачів та політику інклюзивності й орієнтується на забезпечення принципу справедливості та врахування потреб зацікавлених сторін.

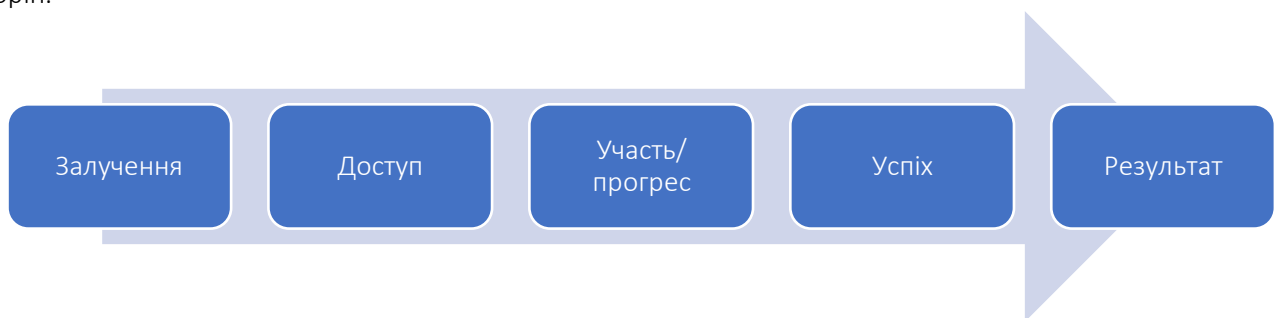

Рис. 4.2. Етапи соціальної інклюзії у вищій освіті³²⁰

³¹⁶Quality Indicators for Effective Inclusive Education: Guidebook. New Jersey Coalition for Inclusive Education. 2010. URL: <http://inclusionworks.org/sites/default/files/QualityIndicatorsGuidebook.pdf>.

³¹⁷Hubbard K., Gawthorpe P. Inclusive Higher Education Framework. *University of Hull*. URL: <https://www.inclusiveeducationframework.info/wp-content/uploads/2023/05/Inclusive-Education-Framework-2.pdf>.

³¹⁸Там само.

³¹⁹Kaiser F., Veidemane A., Craciun D. et al. Guidelines for developing social inclusion indicators at higher education institutions: how to develop relevant and internationally comparable indicators? *UMultirank*. 2022. URL: https://www.umultirank.org/export/sites/default/press-media/documents/Social_Inclusion_Indicators_final_Nov15_2022.pdf.

³²⁰Kaiser F., Veidemane A., Craciun D. et al. Guidelines for developing social inclusion indicators at higher education institutions: how to develop relevant and internationally comparable indicators? *UMultirank*. 2022. URL: https://www.umultirank.org/export/sites/default/press-media/documents/Social_Inclusion_Indicators_final_Nov15_2022.pdf.

Дослідники акцентують увагу на тому, що профорієнтаційна робота і процес вступу є важливими для залучення різноманітного контингенту здобувачів. У зв'язку з цим політика щодо профорієнтації, вступу та вступної кампанії має бути спрямована на підтримку недостатньо представлених і вразливих здобувачів³²¹.

З метою дослідження соціальної інклюзії Т. Booth і М. Ainscow³²² запропонували індекс інклюзії. Індекс визначається за низкою індикаторів, які охоплюють три основні виміри інклюзії в освіті:

- створення інклюзивної культури;
- розроблення інклюзивної політики;
- розвиток інклюзивних практик.

Кожен вимір представлений двома групами індикаторів, які наведено у табл. 4.2.

Таблиця 4.2

Виміри та індикатори інклюзивної освіти³²³

Групи індикаторів	Індикатори
А. Створення інклюзивної культури	
A.1. Розбудова спільноти	A.1.1. Кожному учаснику допомагають відчутися бажаним у закладі A.1.2. Здобувачі допомагають один одному A.1.3. Співробітники співпрацюють один з одним A.1.4. Співробітники та здобувачі ставляться один до одного з повагою A.1.5. Існує партнерство між персоналом і батьками/опікунами A.1.6. Співробітники та керівники добре співпрацюють A.1.7. Усі місцеві громади залучені до роботи закладу
A.2. Формування інклюзивних цінностей	A.2.1. До всіх здобувачів висувуються високі очікування A.2.2. Співробітники, керівники, здобувачі та батьки/опікуни поділяють філософію інклюзії A.2.3. Здобувачів цінують однаково A.2.4. Співробітники та здобувачі ставляться один до одного як до людей, а не як до виконавців ролей A.2.5. Співробітники прагнуть усунути бар'єри на шляху до навчання та участі в усіх аспектах життя закладу A.2.6. Заклад прагне звести до мінімуму дискримінаційну практику
В. Розроблення інклюзивної політики	
V.1. Розвиток закладу для всіх	V.1.1. Призначення на посади та просування по службі є справедливими V.1.2. Усім новим працівникам допомагають адаптуватися в закладі V.1.3. Заклад намагається зарахувати всіх здобувачів, які проживають у його місцевості V.1.4. Заклад робить свої будівлі фізично доступними для всіх людей V.1.5. Усім новим здобувачам допомагають влаштуватися у закладі V.1.6. Заклад організовує навчальні групи таким чином, щоб цінувати всіх здобувачів
V.2. Організаційна підтримка різноманіття	V.2.1. Усі форми підтримки координуються V.2.2. Заходи з розвитку персоналу дають можливість персоналу реагувати на різноманітність учнів V.2.3. Політика щодо «особливих освітніх потреб» є політикою інклюзії V.2.4. Кодекс практики щодо особливих освітніх потреб використовується для

³²¹Kaiser F., Veidemane A., Craciun D. et al. Guidelines for developing social inclusion indicators at higher education institutions: how to develop relevant and internationally comparable indicators? *UMultitrack*. 2022. URL: https://www.umultitrack.org/export/sites/default/press-media/documents/Social_Inclusion_Indicators_final_Nov15_2022.pdf.

³²²Booth T., Ainscow M. Index for inclusion: developing learning and participation in schools. Centre for Studies on Inclusive Education, 2002. URL: <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>.

³²³Там само.

	<p>зменшення бар'єрів на шляху до навчання та участі всіх здобувачів</p> <p>V.2.5. Усі, хто вивчають англійську як додаткову мову, мають координаційну навчальну підтримку</p> <p>V.2.6. Політика виховної та поведінкової підтримки пов'язані з розробленням освітньої програми та політикою підтримки навчання</p> <p>V.2.7. Зменшено тиск щодо дисциплінарного відрахування</p> <p>V.2.8. Зменшено бар'єри для відвідування закладу</p> <p>V.2.9. Зведено до мінімуму булінг</p>
С. Розвиток інклюзивних практик	
C.1. Організація навчання	<p>C.1.1. Викладання планується з урахуванням навчання всіх здобувачів</p> <p>C.1.2. Заняття заохочують участь усіх здобувачів</p> <p>C.1.3. Заняття розвивають розуміння відмінностей</p> <p>C.1.4. Здобувачі беруть активну участь у власному навчанні</p> <p>C.1.5. Здобувачі навчаються спільно</p> <p>C.1.6. Оцінювання сприяє досягненню всіх здобувачів</p> <p>C.1.7. Дисципліна в групі ґрунтується на взаємній повазі</p> <p>C.1.8. Викладачі планують, викладають та оцінюють у партнерстві</p> <p>C.1.9. Викладачі зацікавлені у підтримці навчання та участі всіх здобувачів</p> <p>C.1.10. Асистенти викладачів підтримують навчання та участь усіх здобувачів</p> <p>C.1.11. Домашні завдання сприяють навчанню всіх здобувачів</p> <p>C.1.12. Усі здобувачі беруть участь у заходах поза заняттями</p>
C.2. Мобілізація ресурсів	<p>C.2.1. Відмінності між здобувачами використовуються як ресурс для викладання та навчання</p> <p>C.2.2. Досвід персоналу використовується повною мірою</p> <p>C.2.3. Персонал розробляє ресурси для підтримки навчання та участі</p> <p>C.2.4. Ресурси громади відомі та використовуються</p> <p>C.2.5. Ресурси закладу розподіляються справедливо, щоб підтримувати інклюзію</p>

На основі здобутків Франції у реалізації пріоритету інклюзії А. Jaegler³²⁴ запропонувала методіку для дослідження рівня інклюзії в ЗВО. Методика ґрунтується на оцінюванні інклюзії за сукупністю індикаторів, згрупованих за основними стейкхолдерами ЗВО у розрізі чотирьох вимірів. До основних стейкхолдерів належать здобувачі, співробітники, випускники та партнери. Виміри охоплюють соціальну відкритість, гендер, ідентичність, інвалідність. Перелік індикаторів, запропонованих А. Jaegler, наведено у табл. 4.3.

Крім цього дослідниця виокремила чотири загальних показника:

- відсоток працівників, обізнаних з інклюзивністю;
- внутрішня комунікація на інклюзивні теми;
- зовнішня комунікація на інклюзивні теми;
- наявність звітності.

Таблиця 4.3

Індикатори оцінювання рівня інклюзії³²⁵

Стейкхолдери	Виміри	Індикатори
Здобувачі	Соціальна відкритість	Кількість здобувачів, які одержують стипендії Різноманітність здобувачів у розрізі соціального статусу та професійної належності батьків
	Гендер	Співвідношення чоловіків і жінок

³²⁴Jaegler A. How to Measure Inclusion in Higher Education: An Inclusive Rating. *Sustainability*. 2022. Vol. 14(14). P. 8278. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14148278>.

³²⁵Там само.

		Співвідношення чоловіків і жінок, які очолюють різні асоціації (С.Ц. — академічні групи, студентські ради)
	Ідентичність	Географічна представленість здобувачів Національна представленість здобувачів
	Інвалідність	Кількість здобувачів з інвалідністю
Співробітники	Соціальна відкритість	Кількість здобувачів, які поєднують роботу та навчання Представленість співробітників з менш розвинутих країн
	Гендер	Співвідношення заробітної плати чоловіків і жінок
	Ідентичність	Географічна представленість співробітників Вікова представленість співробітників
	Інвалідність	Кількість співробітників з інвалідністю
Випускники	Соціальна відкритість	Співвідношення випускників, які працюють у різних за розмірах компаніях
	Гендер	Співвідношення заробітної плати випускників і випускниць
	Ідентичність	Відсоток випускників, які працюють за кордоном
	Інвалідність	Відсоток випускників, які набули інвалідність після закінчення навчання і яким заклад допоміг перекваліфікуватися
Партнери	Соціальна відкритість	Наявність партнерств/асоціацій, спрямованих на соціальну різноманітність
	Гендер	Наявність партнерств/асоціацій з гендерним фокусом
	Ідентичність	Наявність партнерств/асоціацій, спрямованих на забезпечення різноманітності
	Інвалідність	Наявність партнерств/асоціацій, орієнтованих на людей з інвалідністю

Аналіз праць, які стосуються питань соціальної інклюзії в освіті, засвідчив, що частина науковців наголошують також на важливості освітньої політики³²⁶ та освітнього лідерства й менеджменту³²⁷ для забезпечення соціальної інклюзії на системному чи інституційному рівнях.

Методичні засади розроблення інструментарію дослідження соціальної інклюзії в закладах вищої освіти

Сформулюємо основні *методичні засади розроблення інструментарію дослідження соціальної інклюзії у ЗВО*:

– в основу методології формування інструментарію мають бути покладені сучасні погляди міжнародних організацій і науковців на соціальну інклюзію в освіті, згідно з якими остання стосується забезпечення представництва різних соціальних груп;

– під час розроблення індикаторів соціальної інклюзії потрібно виходити з концептуальних засад щодо її трактування, а отже, мають бути сформовані індикатори, які відображають наявність вхідних ресурсів, освітній процес та результати;

³²⁶Magnússon G., Göransson K., Lindqvist G. Contextualizing inclusive education in educational policy: the case of Sweden. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*. 2019. Vol. 5(2). P. 67–77. DOI: <https://doi.org/10.1080/20020317.2019.1586512>; Nilsen S. Moving towards an educational policy for inclusion? Main reform stages in the development of the Norwegian unitary school system. *International Journal of Inclusive Education*. 2010. Vol. 14(5). P. 479–497. DOI: <https://doi.org/10.1080/13603110802632217>; Salmi J., D'Addio A. Policies for achieving inclusion in higher education. *Policy Reviews in Higher Education*. 2020. Vol. 5(1). P. 47–72. DOI: <https://doi.org/10.1080/23322969.2020.1835529>.

³²⁷Kugelmass J., Ainscow M. Leadership for inclusion: a comparison of international practices. *Journal of Research in Special Educational Needs*. 2004. Vol. 4. P. 133–141. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1471-3802.2004.00028.x>; López-López M.C., Romero-López M.A., Hinojosa-Pareja E.F. School Management Teams in the Face of Inclusion: Teachers' Perspectives. *Journal of Research on Leadership Education*. 2024. Vol. 19(1). P. 3–27. DOI: <https://doi.org/10.1177/19427751221138875>; Nikolaesku I., Budnyk O., Bondar V. et al. Pedagogical Management in Inclusive Process of the Educational Institution. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10(39). P. 77–84. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.7>.

- індикатори соціальної інклюзії мають бути простими, зрозумілими та інформативними (наявність інформаційної бази для вимірювання фактичного рівня за відповідними індикаторами);
- система індикаторів розробляється для дослідження соціальної інклюзії на інституційному рівні — на рівні закладу освіти.

Під час розроблення індикаторів соціальної інклюзії важливо дотримуватися певних вимог. Разом із тим варто взяти до уваги SMART-підхід, відповідно до якого кожен індикатор має бути:

- конкретним (спрямованим на вимірювання конкретного результату);
- вимірюваним (індикатор можна визначити, аналізувати, порівнювати);
- досяжним (індикатор має бути реалістичним з погляду виконання);
- релевантним (відповідність індикатора державній політиці та політиці закладу освіти);
- з часовими термінами (має бути визначений термін досягнення).

Індикатори можуть бути кількісними та якісними, об'єктивними та суб'єктивними. Суб'єктивні індикатори віддзеркалюють суб'єктивні оцінки учасників освітнього процесу (здобувачів, викладачів) та стейкхолдерів (роботодавців, випускників та ін.) успіху/прогресу в імплементації пріоритету соціальної інклюзії.

Варто зазначити, що набір індикаторів має бути гнучким: він може змінюватися залежно від цілей дослідження, стратегії розвитку вищої освіти та закладу, зовнішнього й внутрішнього середовища закладу тощо.

На основі узагальнення різних підходів до виокремлення індикаторів соціальної інклюзії та з урахуванням сформованих вище методичних засад ми пропонуємо індикатори соціальної інклюзії для ЗВО (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Індикатори соціальної інклюзії для ЗВО

Виміри	Індикатори
А. Індикатори вимірювання вхідних ресурсів	
A.1. Політика	A.1.1. Наявність інституційної політики щодо інклюзії у ЗВО A.1.2. Наявність звітності щодо імплементації пріоритету інклюзії у ЗВО
A.2. Освітній простір і фінансові ресурси	A.2.1. Наявність системи квотування бюджетних місць для здобувачів із соціально незахищених груп населення A.2.2. Наявність системи грантів, стипендій, кредитів на навчання для соціально незахищених здобувачів A.2.3. Наявність/відсоток витрат на створення інклюзивного безбар'єрного освітнього простору A.2.4. Наявність інклюзивного безбар'єрного освітнього простору A.2.5. Забезпеченість необхідними ресурсами (харчуванням, підручниками тощо) соціально незахищених здобувачів
A.3. Комунікація	A.3.1. Наявність інформації про ЗВО, освітні програми для осіб, які мають порушення (шрифт Брайля), або мовами, відмінними від української A.3.2. Використання в документах та інформаційних матеріалах, зокрема розміщених на вебсайті ЗВО, недискримінаційної та гендерно чутливої мови
A.4. Навчальні плани та матеріали	A.4.1. Надання можливостей побудови індивідуальних освітніх траєкторій з урахуванням досвіду та потреб здобувачів A.4.2. Наявність адаптованих навчальних матеріалів та допоміжних пристроїв для надання освітніх послуг для осіб з особливими освітніми потребами
A.5. Підготовка викладачів	A.5.1. Наявність програм професійного розвитку викладачів у сфері інклюзивної освіти A.5.2. Наявність програм професійного розвитку викладачів з викладання в мультикультурному середовищі A.5.3. Наявність програм професійного розвитку викладачів з використанням

	студентоцентризованих методик викладання А.5.4. Наявність/результати самооцінювання викладачів щодо здатності використовувати інклюзивні методи навчання та викладання в мультикультурному середовищі
А.6. Лідерство	А.6.1. Володіння керівником ЗВО знаннями щодо інклюзивної освіти А.6.2. Наявність відповідальної посадової особи за реалізацію інклюзивної освіти
Б. Індикатори вимірювання освітнього процесу	
Б.1. Клімат у ЗВО	Б.1.1. Проведення заходів з імплементації інклюзивної політики та протидії булінгу Б.1.2. Проведення заходів, спрямованих на збереження психічного здоров'я Б.1.3. Залучення органів студентського самоврядування до заходів із імплементації інклюзивної політики Б.1.4. Відчуття безпеки здобувачами, які мають особливі освітні потреби та різні характеристики (вік, гендер, раса, соціальний статус тощо)
Б.2. Викладання та дидактичні практики	Б.2.1. Наявність модулів (дисциплін, тем кваліфікаційних робіт), які стосуються проблем різноманіття, інклюзії, рівних можливостей, відсутності дискримінації Б.2.2. Проведення/участь здобувачів ЗВО у конкурсах студентських наукових робіт, конференціях, інших наукових заходах, які стосуються проблем різноманіття, інклюзії, рівних можливостей, відсутності дискримінації Б.2.3. Залученість здобувачів з особливими освітніми потребами та різними характеристиками до навчальної, наукової, спортивної, культурної діяльності
Б.3. Організація навчання	Б.3.1. Використання гнучких форм навчання (онлайн, асинхронне, дистанційне тощо) Б.3.2. Наявність системи перезарахування (визнання) результатів попереднього, включеного та неформального навчання Б.3.3. Наявність системи нарахування здобувачам балів ЄКТС за волонтерську та громадську діяльність
Б.4. Індивідуальна підтримка	Б.4.1. Подання викладачами інформації різними способами з урахуванням культурного, соціально-економічного становища та інших видів різноманітності здобувачів Б.4.2. Надання здобувачам можливості демонструвати знання та навички у різний спосіб Б.4.3. Використання спеціальних засобів, технологій, зокрема цифрових для здобувачів з особливими освітніми потребами Б.4.4. Надання психологічної допомоги здобувачам, які її потребують Б.4.5. Наявність програм змішаної мобільності, інтернаціоналізації вдома
В. Індикатори вимірювання результатів	
В.1. Залученість здобувачів	В.1.1. Наявність/відсоток здобувачів, які мають особливі освітні потреби В.1.2. Наявність/відсоток здобувачів, які мають різні характеристики В.1.3. Відсоток відвідування занять здобувачами з особливими освітніми потребами та різними характеристиками В.1.4. Залученість здобувачів з особливими освітніми потребами та різними характеристиками до участі у конкурсах студентських наукових робіт, конференціях, інших наукових заходах
В.2. Успішність здобувачів	В.2.1. Успішність навчання здобувачів з особливими освітніми потребами В.2.2. Співвідношення кількості здобувачів з особливими освітніми потребами, які успішно завершують навчання, до кількості здобувачів, які вступили на навчання В.2.3. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які вступають на магістерський рівень після здобуття бакалаврського рівня В.2.4. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які вступають в аспірантуру після здобуття магістерського рівня В.2.5. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які працевлаштовуються після здобуття відповідного освітнього рівня (бакалавр,

В основу формування індикаторів покладено підхід «вхідні ресурси — процеси — результати», запропонований OECD³²⁸.

Для визначення достовірності й значущості сформованих індикаторів соціальної інклюзії для ЗВО використано метод експертного опитування. Урахування думки групи фахівців-експертів дає змогу компенсувати зміщення оцінок окремих членів групи.

Важливим питанням є *відбір і формування групи експертів*. Кількість експертів залежить від таких чинників:

- необхідна достовірність результатів експертизи: що більшою є експертна група, то достовірнішими будуть результати експертизи; разом із тим залучення надто великої кількості експертів небажане, особливо у разі недостатньо ретельного їх відбору;

- наявність ресурсів (часових, фінансових) на проведення експертизи;

- компетентність і кваліфікація експертів.

З урахуванням цих чинників, на думку фахівців, експертна група має включати від 5 до 15 осіб.

У табл. 4.5 наведено основні характеристики експертів, які взяли участь у визначенні достовірності індикаторів соціальної інклюзії.

Для визначення значущості показників використано *метод балового оцінювання*. Він є найпростішим для практичного застосування та оброблення результатів експертного опитування.

Експертам запропоновано оцінити значущість (вагомість) індикаторів соціальної інклюзії за такою шкалою:

- 1 бал — індикатор не важливий;

- 2 бали — індикатор майже не важливий;

- 3 бали — індикатор важливий;

- 4 бали — індикатор дуже важливий;

- 5 балів — основний (ключовий) індикатор.

Для збирання інформації було використано Google форми. Бланк експертного опитування наведено у додатку 4.2.

Узагальнені експертні оцінки значущості індикаторів соціальної інклюзії наведено у табл. 4.6.

Таблиця 4.5

Характеристика експертів

Характеристика	Кількість осіб	% загальної кількості експертів
<i>Професійна група</i>		
наукові працівники	3	20,0
науково-педагогічні працівники	12	80,0
<i>Вчене звання</i>		
професор	8	53,3
доцент	7	46,7
<i>Науковий ступінь</i>		
доктор наук	9	60,0
кандидат наук (PhD)	6	40,0
<i>Стаж роботи</i>		
від 10 до 20 років	2	13,3
понад 20 років	13	86,7

³²⁸ Mezzanotte C., Calvel C. Indicators of inclusion in education: A framework for analysis. *OECD Education Working Papers N 300*. 2023. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/d94f3bd8-en>.

Узагальнені експертні оцінки значущості індикаторів соціальної інклюзії

Індикатори	Кількість експертів, які оцінили індикатор у балах						Усього
	0	1	2	3	4	5	
A.1.1	0	0	0	3	4	8	15
A.1.2	0	0	0	2	6	7	15
A.2.1	0	0	0	4	4	7	15
A.2.2	0	0	0	2	1	12	15
A.2.3	0	0	1	2	6	6	15
A.2.4	0	0	0	0	3	12	15
A.2.5	0	0	0	2	7	6	15
A.3.1	0	0	0	2	3	10	15
A.3.2	0	0	0	2	5	8	15
A.4.1	0	0	0	0	6	9	15
A.4.2	0	0	0	0	2	13	15
A.5.1	0	0	0	1	3	11	15
A.5.2	0	0	0	1	8	6	15
A.5.3	0	0	0	3	8	4	15
A.5.4	0	0	1	5	6	3	15
A.6.1	0	0	0	1	5	9	15
A.6.2	0	0	0	0	6	9	15
B.1.1	0	0	0	2	1	12	15
B.1.2	0	0	0	2	4	9	15
B.1.3	0	0	0	1	2	12	15
B.1.4	0	0	0	1	3	11	15
B.2.1	0	0	0	2	7	6	15
B.2.2	0	0	0	3	8	4	15
B.2.3	0	0	0	1	5	9	15
B.3.1	0	0	0	0	4	11	15
B.3.2	0	0	0	3	7	5	15
B.3.3	0	0	0	7	5	3	15
B.4.1	0	0	0	0	6	9	15
B.4.2	0	0	0	0	6	9	15
B.4.3	0	0	0	0	5	10	15
B.4.4	0	0	0	0	4	11	15
B.4.5	0	0	0	2	10	3	15
B.1.1	0	0	0	1	6	8	15
B.1.2	0	0	0	5	8	2	15
B.1.3	0	0	0	3	7	5	15
B.1.4	0	0	0	3	4	8	15
B.2.1	0	0	1	3	7	4	15
B.2.2	0	0	1	1	7	6	15
B.2.3	0	0	1	3	7	4	15
B.2.4	0	1	1	3	6	4	15
B.2.5	0	0	0	1	5	9	15

Як свідчать дані табл. 4.6, переважна більшість експертів оцінила індикатори соціальної інклюзії на рівні не нижче 3 балів, тобто як важливі, дуже важливі або ключові.

Експертне оцінювання ґрунтується на суб'єктивних даних, тому результати експертизи необхідно перевірити на достовірність. Результати експертного опитування можна використовувати у разі, якщо відхилення в експертних оцінках відповідають нормальному розподілу. Для визначення відповідності

експертних оцінок нормальному розподілу необхідно розрахувати середньоквадратичне відхилення та розмах варіації.

Середньоквадратичне відхилення обчислюється за формулою

$$G = \sqrt{\frac{\sum (x - \bar{x})^2 f}{\sum f}}, \quad (4.1)$$

де x — оцінка експертів у балах;

f — кількість експертів, які виставили відповідну оцінку;

\bar{x} — середньоарифметичне значення.

Розмах варіації є різницею між найбільшим і найменшим значеннями ознаки й визначається за формулою

$$R = x_{\max} - x_{\min}. \quad (4.2)$$

Якщо розмах варіації не перевищує шести квадратичних відхилень, то вважають, що статистичні характеристики взаємопов'язані й відповідають нормальному розподілу.

Розрахунок середньоквадратичного відхилення для індикатора «А.1.1. Наявність інституційної політики щодо інклюзії у ЗВО» наведено у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Розрахунок середньоквадратичного відхилення за даними низки розподілу експертних оцінок для першого індикатора

Оцінка експертів у балах, x	Кількість осіб, f	Добуток варіантів на частоти, xf	Середня оцінка в умовних балах, $\bar{x} = \frac{\sum xf}{\sum f}$	Відхилення варіантів від середньої, $x - \bar{x}$	Квадрати відхилень, $(x - \bar{x})^2$	Добуток квадратів відхилень на частоти, $(x - \bar{x})^2 f$
3	3	9	—	-1,33	1,77	5,31
4	4	16	—	-0,33	0,11	0,44
5	8	40	—	0,67	0,45	3,59
Усього	15	65	4,33	—	—	9,33

Середньоквадратичне відхилення для першого індикатора (формула (4.1)) дорівнює $G = \sqrt{\frac{9,33}{15}} = 0,79$.

6 середньоквадратичних відхилень становить $0,79 \cdot 6 = 4,7$.

Розмах варіації експертних оцінок для першого індикатора дорівнює $R = 5 - 3 = 2$.

Для першого індикатора розмах варіації не перевищує шести квадратичних відхилень, тому статистичні характеристики взаємопов'язані й відповідають нормальному розподілу.

Перевірка достовірності експертних оцінок решти індикаторів соціальної інклюзії засвідчила відповідність відхилень в експертних оцінках нормальному розподілу.

Ступінь узгодженості експертних оцінок визначається з використанням коефіцієнта *конкордації Кендала* за формулою

$$W = \frac{12S}{k^2(n^3 - n)}, \quad (4.3)$$

де S — сума квадратів відхилень;

k — кількість експертів;

n — кількість індикаторів.

Зі свого боку сума квадратів відхилень визначається за формулою

$$S = \sum_{i=1}^n (\Delta_i)^2 \quad (4.4)$$

Δ_i — відхилення i -го рангу від середньої величини рангу.

Коефіцієнт конкордації знаходиться в межах $0 \leq W \leq 1$. Чим вищий коефіцієнт конкордації, тим більша узгодженість експертних оцінок.

Для оцінювання істотності коефіцієнта конкордації використовується критерій χ^2 , який розраховується за формулою

$$\chi_{\phi}^2 = W \cdot n \cdot (k - 1) \quad (4.5)$$

Коефіцієнт конкордації вважають істотним за умови, якщо фактичне значення χ_{ϕ}^2 більше за табличне (критичне) χ_m^2 , що дасть змогу підтвердити узгодженість експертних оцінок. Якщо ж фактичне значення цього критерію менше, ніж табличне, то гіпотеза про узгодженість експертних думок відкидають.

Для визначення ступеня узгодженості експертних оцінок необхідно присвоїти індикаторам відповідні ранги. Згідно з теорією рангової кореляції, найважливішим є індикатор, який набрав найбільшу кількість балів. Цей індикатор отримує перший ранг. Індикатор з найменшою кількістю балів одержує останній ранг. Порядкова шкала, отримувана у результаті ранжування, має задовольняти умову рівності кількості рангів кількості індикаторів. Індикаторам, які набрали однакову кількість балів, потрібно виставити стандартизований ранг, значення якого є середньою сумою місць, які поділили між собою показники з однаковими рангами.

Результати ранжування індикаторів соціальної інклюзії наведено у табл. 4.8.

Таблиця 4.8

Ранжування індикаторів соціальної інклюзії

Індикатор	Експерт															Усього
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	
A.1.1	11	12,5	21	17	16,5	21	34	13,5	40	29,5	8,5	17	39,5	25,5	8,5	315
A.1.2.	11	12,5	21	17	16,5	21	34	13,5	12,5	11	25	34	28,5	36	26	319,5
A.2.1.	11	12,5	21	17	41	5,5	34	32,5	12,5	29,5	8,5	34	28,5	36	26	349,5
A.2.2.	11	12,5	21	17	16,5	21	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	34	10	9,5	8,5	239,5
A.2.3.	11	31,5	21	17	36,5	21	34	13,5	12,5	29,5	8,5	34	28,5	40	26	364,5
A.2.4.	11	12,5	21	17	36,5	21	14,5	13,5	12,5	11	8,5	3,5	10	9,5	8,5	210,5
A.2.5	11	31,5	21	17	36,5	36,5	34	32,5	12,5	11	8,5	17	28,5	36	8,5	342
A.3.1	11	31,5	21	17	36,5	36,5	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	17	10	9,5	8,5	277
A.3.2	31	12,5	21	17	16,5	36,5	34	13,5	12,5	29,5	25	17	10	25,5	8,5	310
A.4.1	31	31,5	21	17	16,5	21	14,5	13,5	12,5	11	8,5	17	28,5	9,5	8,5	261,5
A.4.2	11	12,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	12,5	11	8,5	17	10	9,5	8,5	188,5
A.5.1	11	12,5	21	17	16,5	21	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	17	10	9,5	26	240
A.5.2	11	31,5	21	37,5	16,5	21	14,5	32,5	12,5	29,5	25	17	10	25,5	26	331
A.5.3	31	40	21	17	36,5	21	14,5	13,5	31,5	29,5	25	17	28,5	25,5	38,5	390
A.5.4	41	31,5	21	17	16,5	36,5	34	32,5	40	29,5	25	41	28,5	36	26	456
A.6.1	31	12,5	21	17	16,5	21	14,5	13,5	12,5	29,5	25	17	10	25,5	8,5	275
A.6.2	11	12,5	21	17	16,5	21	14,5	32,5	31,5	11	8,5	17	28,5	9,5	8,5	260,5
Б.1.1	11	12,5	21	17	16,5	36,5	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	3,5	10	25,5	8,5	240,5
Б.1.2	11	31,5	21	17	16,5	36,5	14,5	32,5	31,5	29,5	8,5	3,5	10	25,5	8,5	297,5
Б.1.3	11	31,5	21	17	16,5	21	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	3,5	10	9,5	8,5	228

Б.1.4	11	12,5	21	37,5	16,5	21	14,5	13,5	12,5	29,5	8,5	3,5	10	25,5	8,5	245,5
Б.2.1	31	31,5	21	17	16,5	36,5	14,5	13,5	12,5	11	25	34	28,5	25,5	26	344
Б.2.2	31	31,5	21	17	16,5	36,5	14,5	32,5	31,5	11	25	34	39,5	25,5	26	393
Б.2.3	11	12,5	21	37,5	16,5	21	14,5	13,5	12,5	11	25	34	10	9,5	26	275,5
Б.3.1	11	31,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	12,5	11	25	3,5	10	9,5	26	228
Б.3.2	31	40	21	17	16,5	21	14,5	13,5	31,5	11	25	34	28,5	36	26	366,5
Б.3.3	31	40	21	17	36,5	36,5	14,5	32,5	40	11	25	34	39,5	36	38,5	453
Б.4.1	31	12,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	31,5	11	25	17	10	9,5	26	261,5
Б.4.2	31	12,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	31,5	11	25	17	10	9,5	26	261,5
Б.4.3	11	12,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	31,5	11	25	17	28,5	9,5	8,5	242,5
Б.4.4	11	31,5	21	17	16,5	5,5	14,5	13,5	12,5	11	8,5	17	28,5	9,5	8,5	226
Б.4.5	31	31,5	21	17	16,5	36,5	34	32,5	31,5	11	37,5	17	28,5	25,5	26	397
В.1.1	11	12,5	21	17	16,5	5,5	14,5	32,5	12,5	11	25	17	28,5	25,5	38,5	288,5
В.1.2	31	31,5	21	37,5	16,5	21	34	40	31,5	11	37,5	34	28,5	36	38,5	449,5
В.1.3	31	12,5	21	17	36,5	21	34	40	12,5	11	37,5	34	10	25,5	26	369,5
В.1.4	31	12,5	21	17	16,5	21	40,5	13,5	12,5	11	37,5	34	10	9,5	26	313,5
В.2.1	31	12,5	21	37,5	16,5	21	34	13,5	31,5	39,5	37,5	34	39,5	25,5	26	420,5
В.2.2	31	12,5	21	37,5	16,5	5,5	14,5	32,5	31,5	39,5	37,5	17	28,5	9,5	26	360,5
В.2.3	31	12,5	21	17	36,5	21	40,5	32,5	31,5	39,5	37,5	17	28,5	9,5	38,5	414
В.2.4	31	12,5	21	37,5	16,5	21	14,5	40	31,5	39,5	37,5	17	28,5	41	38,5	427,5
В.2.5	31	12,5	21	37,5	16,5	5,5	14,5	13,5	12,5	29,5	25	17	10	9,5	26	281,5

Розрахуємо середній ранг, відхилення суми рангів від середнього рангу та квадрати таких відхилень (табл. 4.9).

Середній ранг, відхилення суми рангів від середнього рангу та квадрати відхилень

Індикатор	Кількість експертів, k	Сума рангів $\sum Q_i$	Середній ранг \bar{Q}	Відхилення від середнього рангу $Q_i - \bar{Q}$	Квадрати відхилень Δ_i^2
A.1.1	15	315		0	0
A.1.2	15	319,5		4,5	20,25
A.2.1	15	349,5		34,5	1190,25
A.2.2	15	239,5		-75,5	5700,25
A.2.3	15	364,5		49,5	2450,25
A.2.4	15	210,5		-104,5	10920,25
A.2.5	15	342		27	729
A.3.1	15	277		-38	1444
A.3.2	15	310		-5	25
A.4.1	15	261,5		-53,5	2862,25
A.4.2	15	188,5		-126,5	16002,25
A.5.1	15	240		-75	5625
A.5.2	15	331		16	256
A.5.3	15	390		75	5625
A.5.4	15	456		141	19881
A.6.1	15	275		-40	1600
A.6.2	15	260,5		-54,5	2970,25
Б.1.1	15	240,5		-74,5	5550,25
Б.1.2	15	297,5		-17,5	306,25
Б.1.3	15	228		-87	7569
Б.1.4	15	245,5		-69,5	4830,25

Б.2.1	15	344		29	841
Б.2.2	15	393		78	6084
Б.2.3	15	275,5		-39,5	1560,25
Б.3.1	15	228		-87	7569
Б.3.2	15	366,5		51,5	2652,25
Б.3.3	15	453		138	19044
Б.4.1	15	261,5		-53,5	2862,25
Б.4.2	15	261,5		-53,5	2862,25
Б.4.3	15	242,5		-72,5	5256,25
Б.4.4	15	226		-89	7921
Б.4.5	15	397		82	6724
В.1.1	15	288,5		-26,5	702,25
В.1.2	15	449,5		134,5	18090,25
В.1.3	15	369,5		54,5	2970,25
В.1.4	15	313,5		-1,5	2,25
В.2.1	15	420,5		105,5	11130,25
В.2.2	15	360,5		45,5	2070,25
В.2.3	15	414		99	9801
В.2.4	15	427,5		112,5	12656,25
В.2.5	15	281,5		-33,5	1122,25
Усього		12915	315		217478

Коефіцієнт конкордації Кендала (за формулою (4.3)) дорівнює

$$W = \frac{12 \cdot 217478}{15^2(41^3 - 41)} = 0,2.$$

87

Розрахований коефіцієнт конкордації вказує на невисокий ступінь узгодженості експертних оцінок щодо ранжування індикаторів.

Для оцінювання істотності коефіцієнта конкордації розрахуємо критерій χ^2_ϕ за формулою (4.5)

$$0,2 \cdot 41 \cdot (15 - 1) = 114,8.$$

Для рівня істотності $\alpha = 0,05$ і числа ступенів вільності $\nu = k - 1 = 15 - 1 = 14$ табличне значення χ^2_m дорівнює 6,57, що менше від фактичного. Це вказує на істотність коефіцієнта конкордації.

Коефіцієнти вагомості індикаторів соціальної інклюзії визначаються за формулою

$$\alpha_i = \frac{a_i}{\sum_{i=1}^n a_i}, \quad (4.6)$$

де a_i — сума балів, яку набрав i -й індикатор;
 n — кількість індикаторів.

Коефіцієнти вагомості індикаторів соціальної інклюзії наведено у табл. 4.10.

Коефіцієнти вагомості індикаторів соціальної інклюзії

Індикатор	Сума балів	Коефіцієнт вагомості
A.1.1	65	0,024
A.1.2	65	0,024
A.2.1	63	0,023
A.2.2	70	0,026
A.2.3	62	0,023
A.2.4	72	0,027
A.2.5	64	0,024
A.3.1	68	0,025
A.3.2	66	0,025
A.4.1	69	0,026
A.4.2	73	0,027
A.5.1	70	0,026
A.5.2	65	0,024
A.5.3	61	0,023
A.5.4	56	0,021
A.6.1	68	0,025
A.6.2	69	0,026
A.1.1	70	0,026
Б.1.2	67	0,025
Б.1.3	71	0,026
Б.1.4	70	0,026
Б.2.1	64	0,024
Б.2.2	61	0,023
Б.2.3	68	0,025
Б.3.1	71	0,026
Б.3.2	62	0,023
Б.3.3	56	0,021
Б.4.1	69	0,026
Б.4.2	69	0,026
Б.4.3	70	0,026
Б.4.4	71	0,026
Б.4.5	61	0,023
В.1.1	67	0,025
В.1.2	57	0,021
В.1.3	62	0,023
В.1.4	65	0,024
В.2.1	59	0,022
В.2.2	63	0,023
В.2.3	59	0,022
В.2.4	56	0,021
В.2.5	68	0,025
Усього	2682	1

До найбільш значущих індикаторів соціальної інклюзії, на думку експертів, належать:

- наявність інклюзивного безбар'єрного освітнього простору;

- наявність адаптованих навчальних матеріалів та допоміжних пристроїв для надання освітніх послуг для осіб з особливими освітніми потребами;
- наявність системи грантів, стипендій, кредитів на навчання для соціально незахищених здобувачів;
- надання можливостей побудови індивідуальних освітніх траєкторій з урахуванням досвіду та потреб здобувачів;
- наявність відповідальної посадової особи за реалізацію інклюзивної освіти;
- проведення заходів з імплементації інклюзивної політики та протидії булінгу;
- залучення органів студентського самоврядування до заходів з імплементації інклюзивної політики;
- використання гнучких форм навчання (онлайн, асинхронне, дистанційне тощо);
- подання викладачами інформації різними способами, зважаючи на культурне, соціально-економічне становище та інші види різноманітності здобувачів;
- надання здобувачам можливості демонструвати знання та навички у різний спосіб;
- використання спеціальних засобів, технологій, зокрема цифрових для здобувачів з особливими освітніми потребами;
- надання психологічної допомоги здобувачам, які її потребують.

Для порівняльного аналізу політики соціальної інклюзії в різних ЗВО має бути розроблена *методика визначення комплексного показника*. На основі такого комплексного показника можна проводити рейтингування та кластеризацію ЗВО залежно від міри реалізації пріоритету соціальної інклюзії.

Для обчислення комплексного показника соціальної інклюзії необхідно визначити одиничні індекси за кожним індикатором. Для їх визначення пропонуємо такий алгоритм:

- у разі, якщо фактичне значення за певним індикатором не відповідає встановленому стандарту/нормативу або відсутня певна практика, то одиничний індекс (I_i) за цим індикатором дорівнює 0;
- у разі, якщо фактичне значення за певним індикатором відповідає, знаходиться в межах чи перевищує встановлений стандарт/норматив або наявна певна практика, то одиничний індекс (I_i) за цим індикатором дорівнює 1.

Комплексний показник соціальної інклюзії визначається за формулою

$$K = \sum_{i=1}^n I_i \cdot \alpha_i, \quad (4.7)$$

де I_i — індекс за i -м індикатором;

α_i — коефіцієнт вагомості i -го індикатора;

n — кількість індикаторів.

Значення комплексного показника соціальної інклюзії може бути від 0 до 1.

Важливим етапом процедури розроблення інструментарію дослідження соціальної інклюзії у ЗВО є *розроблення діапазонів значень комплексного показника*. Одним із підходів є розбивання діапазону значень на рівні інтервали:

- якщо $K \in [0,8; 1]$, то рівень імплементації пріоритету соціальної інклюзії високий;
- $K \in [0,6; 0,8]$ — рівень вище середнього;
- $K \in [0,4; 0,6]$ — рівень середній;
- $K \in [0,2; 0,4]$ — рівень нижче середнього;
- $K \in [0; 0,2]$ — рівень низький.

Напрями реалізації пріоритету соціальної інклюзії в академічному середовищі

З метою реалізації пріоритету соціальної інклюзії у ЗВО важливе *розроблення стратегій розвитку на засадах інклюзивності, рівності, різноманітності*, що враховують потреби представників усієї громади.

З *напрямів реалізації пріоритету соціальної інклюзії в академічному середовищі* виокремимо такі:

- створення можливостей здобуття освіти протягом усього життя, розвиток освіти дорослих;
- запровадження різних форм, зокрема змішаного й дистанційного навчання, гнучких режимів;

- надання широких можливостей побудови індивідуальних освітніх траєкторій з метою врахування потреб різноманітного контингенту здобувачів;
- запровадження інструментів визнання результатів неформальної та інформальної освіти;
- створення інклюзивного безбар'єрного освітнього простору: інклюзивних кампусів, аудиторій, лабораторій для задоволення академічних потреб усіх здобувачів;
- фінансова підтримка — надання грантів, стипендій, кредитів на навчання особам з домогосподарств з низьким рівнем доходу;
- квотування бюджетних місць для здобувачів із соціально незахищених груп населення;
- надання психологічної допомоги здобувачам, які її потребують;
- проведення заходів, спрямованих на збереження психічного здоров'я;
- надання рівного доступу для участі у програмах міжнародної академічної мобільності;
- запровадження програм змішаної мобільності, інтернаціоналізації вдома, міжнародної онлайн-співпраці тощо.

Одним із ефективних заходів є запровадження у ЗВО посади омбудсмена, серед обов'язків якого — вирішення конфліктних ситуацій, пов'язаних із забезпеченням рівності, інклюзивності та доступності.

Важливим напрямом є формування інклюзивної культури в академічному середовищі, що потребує включення до програм професійного розвитку науково-педагогічних працівників модулів з інклюзивної педагогіки, проведення воркшопів, тренінгів, конференцій із проблем соціальної інклюзії.

Висновки до розділу

Актуальність реалізації пріоритету соціальної інклюзії обумовлена низкою зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливають на діяльність ЗВО. На сьогодні пріоритет соціальної інклюзії задекларований міжнародними і національними стратегічними та програмними документами. Аналіз публікацій, присвячених питанню соціальної інклюзії, засвідчив, що в останні роки погляди різних міжнародних організацій і дослідників системи освіти змінилися й інклюзія стосується залучення усіх здобувачів незалежно від їхніх характеристик. Водночас різні погляди та підходи до тлумачення соціальної інклюзії в освіті обумовлюють складності у розробленні інструментарію для її моніторингу та оцінювання. Часто дослідники використовують різний набір характеристик та індикаторів для дослідження соціальної інклюзії.

На основі узагальнення підходів різних дослідників сформульовано методичні засади розроблення інструментарію дослідження соціальної інклюзії та сформульовано набір індикаторів соціальної інклюзії. Визначено, що в основу методології формування інструментарію мають бути покладені сучасні погляди міжнародних організацій та науковців на соціальну інклюзію. В основу формування індикаторів покладено підхід «вхідні ресурси — процеси — результати». Для визначення достовірності та значущості сформованих індикаторів соціальної інклюзії використано метод експертного опитування.

Додаток 4.1

Принципи та індикатори соціального виміру вищої освіти для Європейського простору вищої освіти, розроблені Bologna Follow-up Working Group on Social Dimension³²⁹

Принципи	Індикатори
1. Принцип стратегічного підходу до соціального виміру	<p>1.1. Наявність стратегії або аналогічного політичного документа щодо соціального виміру вищої освіти, який сприяє різноманітності, рівності та інклюзивності здобувачів вищої освіти</p> <p>1.2. Наявність стратегії або аналогічного політичного документа щодо соціального виміру вищої освіти, який сприяє різноманітності, справедливості та залученню персоналу</p> <p>1.3. Стратегії та політика щодо соціального виміру вищої освіти мають конкретні та вимірювані цілі, які оцінюються та контролюються відповідальними органами у конкретні терміни</p> <p>1.4. Підтримка та заохочення органами державної влади широкого діалогу в сфері вищої освіти із зацікавленими сторонами у процесі розроблення системних й інституційних стратегій і політик щодо соціального виміру вищої освіти</p>
2. Принцип гнучкості систем вищої освіти	<p>2.1. Наявність нормативно-правових актів, які дають змогу ЗВО пропонувати гнучкі форми навчання, такі як неповна зайнятість, комбінування модулів, змішані або дистанційні програми навчання</p> <p>2.2. Абітурієнти можуть вступати до ЗВО на основі визнання попереднього неформального та інформального навчання</p> <p>2.3. Зарахування попереднього неформального та інформального навчання для виконання освітньої програми</p> <p>2.4. Розгляд визнання попереднього неформального та/або інформального навчання агенціями із забезпечення якості вищої освіти у своїх процедурах зовнішнього оцінювання</p> <p>2.5. Наявність нормативно-правової бази, яка дає можливість представницьким органам здобувачів вищої освіти та співробітників активно долучатися до посилення соціального виміру в ЗВО</p>
3. Принцип інклюзивності всієї системи освіти	<p>3.1. Наявність координаційних структур і механізмів між різними рівнями освіти щодо забезпечення різноманітності, рівності та інклюзивності в освіті</p> <p>3.2. Органи державної влади систематично залучають та координують свою діяльність з представниками інших суміжних сфер політики (фінанси, зайнятість, житло, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, інші соціальні послуги) у розробленні спільних зобов'язань щодо посилення розмаїття, рівності та інклюзії в освіті</p> <p>3.3. Органи державної влади надають підтримку здобувачам із затримкою переходу до вищої освіти</p> <p>3.4. Програми початкової та безперервної підготовки викладачів у вищій освіті розвивають компетентності з питань різноманітності, справедливості та інклюзії в освіті</p>
4. Принцип моніторингу та збирання даних	<p>4.1. Органи державної влади регулярно збирають дані про характеристики та досвід здобувачів вищої освіти перед вступом до ЗВО, а також під час вступу, у процесі навчання та після його закінчення</p> <p>4.2. Дані про характеристики та досвід здобувачів вищої освіти, отримані з національних опитувань й адміністративного збирання, використовуються для вдосконалення політики щодо соціального виміру у вищій освіті</p> <p>4.3. Органи державної влади регулярно збирають дані про характеристики персоналу та досвід роботи у вищій освіті</p>

	<p>4.4. Органи державної влади регулярно проводять дослідження потенційних бар'єрів на шляху до різноманіття, рівності та інклюзії, починаючи з дошкільної освіти, через шкільне навчання до вищої освіти та у процесі навчання впродовж життя</p> <p>4.5. Органи державної влади беруть участь у міжнародному зіставному зборі даних у сфері вищої освіти</p>
5. Принцип консультування та орієнтації	<p>5.1. Органи державної влади забезпечують і підтримують надання безкоштовних, доступних і своєчасних послуг з академічного і професійного консультування та орієнтації для всіх потенційних і зарахованих здобувачів вищої освіти</p> <p>5.2. Органи державної влади забезпечують і підтримують надання безкоштовних, доступних і своєчасних послуг з психологічного консультування та профорієнтації всім потенційним і зарахованим здобувачам вищої освіти, а також співробітникам ЗВО</p> <p>5.3. Обов'язковість оцінювання якості послуг з кар'єрного, академічного, а також психологічного консультування та орієнтації у вищій освіті</p> <p>5.4. Наявність неупереджених органів у вирішенні конфліктів та медіації конфліктів, пов'язаних із соціальним виміром у вищій освіті</p>
6. Принцип фінансування	<p>6.1. Державне фінансування надають ЗВО, які досягають цілей щодо розширення доступу, підвищення рівня участі або завершення вищої освіти, зокрема щодо недостатньо представлених, незахищених і вразливих груп</p> <p>6.2. Органи державної влади надають універсальні або засновані на потребах гранти для здобувачів вищої освіти, які покривають прямі й непрямі витрати на навчання</p> <p>6.3. Органи державної влади надають непрямую підтримку здобувачам для покриття витрат на навчання</p> <p>6.4. Органи державної влади ефективно комунікують та надають допомогу здобувачам, зокрема, недостатньо представленим, малозабезпеченим і вразливим категоріям</p>
7. Принцип інклюзивної інституційної культури	<p>7.1. Органи державної влади надають ЗВО можливість пропонувати академічному та адміністративному персоналу, а також здобувачам вищої освіти навчання з питань різноманітності, рівності та інклюзії</p> <p>7.2. Підтримка ЗВО з боку органів державної влади для проведення тренінгів з питань різноманіття, рівності та інклюзивності для персоналу та здобувачів</p> <p>7.3. Наявність відповідного органу, уповноваженого здійснювати моніторинг того, чи пропонують ЗВО навчання з питань різноманіття, рівності та інклюзивності для персоналу та здобувачів вищої освіти</p> <p>7.4. Органи державної влади ухвалюють керівні принципи та надають фінансові кошти для того, щоб зробити будівлі та інфраструктуру ЗВО легкодоступними та пристосованими до потреб недостатньо представлених, незахищених і вразливих категорій здобувачів вищої освіти та співробітників</p>
8. Принцип міжнародної мобільності	<p>8.1. Наявність політики мобільності, зосередженої на вразливих, незахищених і недостатньо представлених категоріях здобувачів вищої освіти та співробітників</p> <p>8.2. Органи державної влади мають методологію для збирання даних і моніторингу участі соціально незахищених, вразливих і недостатньо представлених категорій у всіх типах програм міжнародної мобільності</p> <p>8.3. Органи державної влади вживають заходів для підтримки ЗВО у створенні справедливої та інклюзивної міжнародної навчальної мобільності</p> <p>8.4. Органи державної влади вживають заходів для підтримки вразливих, незахищених або недостатньо представлених категорій здобувачів вищої освіти та працівників у міжнародній навчальній мобільності</p>
9. Принцип залучення громадськості	<p>9.1. Органи державної влади надають фінансову підтримку ЗВО у розробленні заходів із залучення громадськості, спрямованих на забезпечення різноманітності, справедливості та інклюзивності</p> <p>9.2. Наявність місцевих, регіональних або національних мереж, які підтримують розвиток заходів із залучення громадськості у вищій освіті, зокрема тих, що зосереджені на питаннях різноманітності, справедливості та інклюзивності</p> <p>9.3. Наявність політичної бази, яка сприяє просуванню професійної кар'єри</p>

	співробітників ЗВО, які беруть участь у громадській діяльності
10. Принцип політичного діалогу	10.1. Органи державної влади налагоджують політичний діалог на спеціальному форумі, присвяченому імплементації Принципів та Керівних положень. 10.2. Органи державної влади підтримують та беруть участь у міжнародних заходах із взаємного навчання та обміну передовим досвідом щодо посилення соціального виміру вищої освіти

Додаток 4.2

Бланк експертного опитування для визначення достовірності та значущості індикаторів соціальної інклюзії

Шановний експерте!

Експертне опитування проводиться з метою визначення значущості індикаторів для дослідження соціальної інклюзії у закладах вищої освіти (далі — ЗВО).

Просимо Вас установити значущість (вагомість) індикаторів соціальної інклюзії за такою шкалою:

- 1 бал — індикатор не важливий;
- 2 бали — індикатор майже не важливий;
- 3 бали — індикатор важливий;
- 4 бали — індикатор дуже важливий;
- 5 балів — основний (ключовий) індикатор.

Конфіденційність наданої Вами інформації гарантуємо. Інформація буде використовуватися в узагальненому вигляді.

Індикатори	Оцінка значущості від 1 до 5 балів
А. ІНДИКАТОРИ ВИМІРЮВАННЯ ВХІДНИХ РЕСУРСІВ	
А.1. Політика	
А.1.1. Наявність інституційної політики щодо інклюзії у ЗВО	
А.1.2. Наявність звітності щодо імплементації пріоритету інклюзії у ЗВО	
А.2. Освітній простір і фінансові ресурси	
А.2.1. Наявність системи квотування бюджетних місць для здобувачів із соціально незахищених груп населення	
А.2.2. Наявність системи грантів, стипендій, кредитів на навчання для соціально незахищених здобувачів	
А.2.3. Наявність/відсоток витрат на створення інклюзивного безбар'єрного освітнього простору	
А.2.4. Наявність інклюзивного безбар'єрного освітнього простору	
А.2.5. Забезпеченість необхідними ресурсами (харчуванням, підручниками тощо) соціально незахищених здобувачів	
А.3. Комунікація	
А.3.1. Наявність інформації про ЗВО, освітні програми для осіб, які мають порушення (шрифт Брайля), або мовами, відмінними від української	
А.3.2. Використання в документах та інформаційних матеріалах, зокрема розміщених на вебсайті ЗВО, недискримінаційної та гендерно чутливої мови	
А.4. Навчальні плани та матеріали	
А.4.1. Надання можливостей побудови індивідуальних освітніх траєкторій з урахуванням досвіду та потреб здобувачів	
А.4.2. Наявність адаптованих навчальних матеріалів та допоміжних пристроїв для надання освітніх послуг для осіб з особливими освітніми потребами	
А.5. Підготовка викладачів	
А.5.1. Наявність програм професійного розвитку викладачів у сфері інклюзивної освіти	
А.5.2. Наявність програм професійного розвитку викладачів з викладання в мультикультурному середовищі	
А.5.3. Наявність програм професійного розвитку викладачів з використання студентоцентризованих методик викладання	
А.5.4. Наявність/результати самооцінювання викладачів щодо здатності використовувати інклюзивні методи навчання та викладання в мультикультурному	

середовищі	
А.6. Лідерство	
А.6.1. Володіння керівником ЗВО знаннями щодо інклюзивної освіти	
А.6.2. Наявність відповідальної посадової особи за реалізацію інклюзивної освіти	
Б. ІНДИКАТОРИ ВИМІРЮВАННЯ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ	
Б.1. Клімат у ЗВО	
Б.1.1. Проведення заходів з імплементації інклюзивної політики та протидії булінгу	
Б.1.2. Проведення заходів, спрямованих на збереження психічного здоров'я	
Б.1.3. Залучення органів студентського самоврядування до заходів із імплементації інклюзивної політики	
Б.1.4. Відчуття безпеки здобувачами, які мають особливі освітні потреби та різні характеристики (вік, гендер, раса, соціальний статус тощо)	
Б.2. Викладання та дидактичні практики	
Б.2.1. Наявність модулів (дисциплін, тем кваліфікаційних робіт), які стосуються проблем різноманіття, інклюзії, рівних можливостей, відсутності дискримінації	
Б.2.2. Проведення/участь здобувачів ЗВО у конкурсах студентський наукових робіт, конференціях, інших наукових заходах, які стосуються проблем різноманіття, інклюзії, рівних можливостей, відсутності дискримінації	
Б.2.3. Залученість здобувачів з особливими освітніми потребами та різними характеристиками до навчальної, наукової, спортивної, культурної діяльності	
Б.3. Організація навчання	
Б.3.1. Використання гнучких форм навчання (онлайн, асинхронне, дистанційне тощо)	
Б.3.2. Наявність системи перезарахування (визнання) результатів попереднього, включеного та неформального навчання	
Б.3.3. Наявність системи нарахування здобувачам балів ЄКТС за волонтерську та громадську діяльність	
Б.4. Індивідуальна підтримка	
Б.4.1. Подання викладачами інформації різними способами, зважаючи на культурне, соціально-економічне становище та інші види різноманітності здобувачів	
Б.4.2. Надання здобувачам можливості демонструвати знання та навички у різний спосіб	
Б.4.3. Використання спеціальних засобів, технологій, зокрема цифрових для здобувачів з особливими освітніми потребами	
Б.4.4. Надання психологічної допомоги здобувачам, які її потребують	
Б.4.5. Наявність програм змішаної мобільності, інтернаціоналізації вдома	
В. ІНДИКАТОРИ ВИМІРЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ	
В.1. Залученість здобувачів	
В.1.1. Наявність/відсоток здобувачів, які мають особливі освітні потреби	
В.1.2. Наявність/відсоток здобувачів, які мають різні характеристики	
В.1.3. Відсоток відвідування занять здобувачами з особливими освітніми потребами та різними характеристиками	
В.1.4. Залученість здобувачів з особливими освітніми потребами та різними характеристиками до участі у конкурсах студентський наукових робіт, конференціях, інших наукових заходах	
В.2. Успішність здобувачів	
В.2.1. Успішність навчання здобувачів з особливими освітніми потребами	
В.2.2. Співвідношення здобувачів з особливими освітніми потребами, які успішно завершують навчання, до кількості здобувачів, що вступили на навчання	
В.2.3. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які вступають на магістерський рівень після здобуття бакалаврського рівня	
В.2.4. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які вступають в аспірантуру після здобуття магістерського рівня	

В.2.5. Відсоток здобувачів з особливими освітніми потребами, які працевлаштовуються після здобуття відповідного освітнього рівня (бакалавр, магістр) за здобутою професією	
--	--

Інформація про респондента

1. До якої професійної групи Ви себе відносите?

- науково-педагогічні працівники
- науковці
- інше _____

2. Ваш вік:

- до 25
- 25—35
- 36—45
- 46—55
- 56—65
- понад 65

3. Ваше вчене звання:

- немає
- доцент
- професор
- інше (вказіть) _____

4. Ваш науковий ступінь:

- немає
- кандидат наук/PhD
- доктор наук
- інше (вказіть) _____

5. Ваш стаж роботи:

- до 3 років
- від 3 до 10 років
- від 10 до 20 років
- понад 20 років

6. Ваша стать

- чоловіча
- жіноча
- інша

Список використаних джерел

1. Стратегія розвитку вищої освіти в Україні на 2022—2032 роки. 2022. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/2022/04/15/VO.plan.2022-2032/Stratehiya.rozv.VO-23.02.22.pdf>.
2. A Guide to Inclusive Education. Inter-agency Network for Education in Emergencies. 2023. URL: https://reliefweb.int/report/world/guide-inclusive-education-2023?gad_source=1&gclid=Cj0KCQjw4MSzBhC8ARIsAPFOuyWGFmsTwU1QLsUrZ2XYfPjrlW0jkYa_PGOkji8KS9p58Y9j6u5_vQ8aAkUfEALw_wcB.
3. Ainscow M. Inclusion and equity in education: Making sense of global challenges. *Prospects*. 2020. Vol. 49. P. 123—134. DOI: <https://doi.org/10.1007/s11125-020-09506-w>.
4. Atkinson T., Cantillon B., Marlier E., Nolan B. Indicators for Social Inclusion. *Journal of Economic Policy*. 2002. Vol. 1. P. 7—28. URL: <https://www.rivisteweb.it/doi/10.1429/1582>.
5. Indicators and Descriptors for the Principles of the Social Dimension in the European Higher Education Area. *Bologna Follow-up Group*. Tirana: Bologna Follow-up Group, 2024. 24 p. URL: https://eha.info/immagini/BFUG_BE_VA_88_9_5_2_WG_SD_Indicators_and_Descriptors.pdf.
6. Booth T., Ainscow M. Index for inclusion: developing learning and participation in schools. Centre for Studies on Inclusive Education, 2002. URL: <https://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index%20English.pdf>.
7. Cali commitment to equity and inclusion in education. International Forum on Inclusion and Equity in Education. UNESCO. Cali, Colombia, 2019. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000370910>.
8. Claeys-Kulik A., Jørgensen T., Stöber H. Diversity, equity and inclusion in European higher education institutions: Results from the INVITED project. European University Association. 2019. URL: https://eua.eu/downloads/publications/web_diversity%20equity%20and%20inclusion%20in%20european%20higher%20education%20institutions.pdf.
9. Collins P. Inclusive team assessment of off-campus and on-campus first year law students using instantaneous communication technology. *The Law Teacher*. 2010. Vol. 44(3). P. 309—333. DOI: <https://doi.org/10.1080/03069400.2010.524032>.
10. Conceptualizing Inclusive Education and Contextualizing it within the UNICEF Mission. *UNICEF*. 2014. URL: https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/IE_Webinar_Booklet_1_0.pdf.
11. Education for Inclusive Societies Project. *OECD*. URL: <https://www.oecd.org/education/strength-through-diversity/>.
12. Gibson P., Clarkson R., Scott M. Promoting potential through purposeful inclusive assessment for distance learners. *Distance Education*. 2022. Vol. 43(4). P. 543—555. DOI: <https://doi.org/10.1080/01587919.2022.2143321>.
13. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and education: All means all. *UNESCO*. 2020. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718>.
14. Hubbard K., Gawthorpe P. Inclusive Higher Education Framework. *University of Hull*. URL: <https://www.inclusiveeducationframework.info/wp-content/uploads/2023/05/Inclusive-Education-Framework-2.pdf>.
15. Inclusive and connected higher education. European Education Area. URL: <https://education.ec.europa.eu/education-levels/higher-education/inclusive-and-connected-higher-education>.
16. Jackson C. Towards inclusive assessment. *Educational Developments*. 2006. Vol. 7(1). P. 19—21.
17. Jaegler A. How to Measure Inclusion in Higher Education: An Inclusive Rating. *Sustainability*. 2022. Vol. 14(14). P. 8278. DOI: <https://doi.org/10.3390/su14148278>.
18. Kaiser F., Veidemane A., Craciun D. et al. Guidelines for developing social inclusion indicators at higher education institutions: how to develop relevant and internationally comparable indicators? *UMultirank*. 2022. URL: https://www.umultirank.org/export/sites/default/press-media/documents/Social_Inclusion_Indicators_final_Nov15_2022.pdf.
19. Kugelmass J., Ainscow M. Leadership for inclusion: a comparison of international practices. *Journal of Research in Special Educational Needs*. 2004. Vol. 4. P. 133—141. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1471-3802.2004.00028.x>.
20. López-López M.C., Romero-López M.A., Hinojosa-Pareja E.F. School Management Teams in the Face of Inclusion: Teachers' Perspectives. *Journal of Research on Leadership Education*. 2024. Vol. 19(1). P. 3—27. DOI: <https://doi.org/10.1177/19427751221138875>.

21. Magnússon G., Göransson K., Lindqvist G. Contextualizing inclusive education in educational policy: the case of Sweden. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*. 2019. Vol. 5(2). P. 67—77. DOI: <https://doi.org/10.1080/20020317.2019.1586512>.
22. Mezzanotte C., Calvel C. Indicators of inclusion in education: A framework for analysis. *OECD Education Working Papers N 300*. 2023. DOI: <https://dx.doi.org/10.1787/d94f3bd8-en>.
23. Morris C., Milton E., Goldstone R. Case study: suggesting choice: inclusive assessment processes. *Higher Education Pedagogies*. 2019. Vol. 4(1). P. 435—447. DOI: <https://doi.org/10.1080/23752696.2019.1669479>.
24. Nikolaesku I., Budnyk O., Bondar V. et al. Pedagogical Management in Inclusive Process of the Educational Institution. *Amazonia Investiga*. 2021. Vol. 10(39). P. 77—84. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2021.39.03.7>.
25. Nilsen S. Moving towards an educational policy for inclusion? Main reform stages in the development of the Norwegian unitary school system. *International Journal of Inclusive Education*. 2010. Vol. 14(5). P. 479—497. DOI: <https://doi.org/10.1080/13603110802632217>.
26. Quality Indicators for Effective Inclusive Education: Guidebook. New Jersey Coalition for Inclusive Education. 2010. URL: <http://inclusionworks.org/sites/default/files/QualityIndicatorsGuidebook.pdf>.
27. Rome Ministerial Communiqué. 19 November 2020. URL: <https://ehea2020rome.it/pages/documents>.
28. Rosado-Castellano F., Sánchez-Herrera S., Pérez-Vera L., Fernández-Sánchez M. Inclusive Education as a Tool of Promoting Quality in Education: Teachers' Perception of the Educational Inclusion of Students with Disabilities. *Education Sciences*. 2022. Vol. 12(7). DOI: <https://doi.org/10.3390/educsci12070471>.
29. Salmi J., D'Addio A. Policies for achieving inclusion in higher education. *Policy Reviews in Higher Education*. 2020. Vol. 5(1). P. 47—72. DOI: <https://doi.org/10.1080/23322969.2020.1835529>.
30. Shrestha P., Bhattarai P. Application of Case Study Methodology in the Exploration of Inclusion in Education. *American Journal of Qualitative Research*. 2022. Vol. 6(1). P. 73—84. DOI: <https://doi.org/10.29333/ajqr/11461>.
31. Tirana Ministerial Communiqué. 29—30 May 2024. URL: <https://ehea2024tirane.al/wp-content/uploads/2024/05/Tirana-Communique.pdf>.
32. The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. *UNESCO*. 1994. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000098427>.
33. Vyrastekova J. Social inclusion of students with special educational needs assessed by the Inclusion of Other in the Self scale. *PLoS ONE*. 2021. Vol. 16(4). DOI: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0250070>.

РОЗДІЛ 5

Фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти: теоретичні основи

*Наталія Шофолова,
кандидат економічних наук, доцент,
завідувач відділу взаємодії університетів і суспільства,
Інститут вищої освіти НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-6654-6765>*

Анотація

Теоретично обґрунтовано фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, який розглядається як система фінансового забезпечення для посилення соціальної інклюзії у вищій освіті за рахунок джерел міжнародного, національного та інституційного рівнів, а також як активатор досягнення фінансового благополуччя студентства і персоналу ЗВО. Теоретичне обґрунтування поняття фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти включає дві складові: фінансове забезпечення процесу соціальної інклюзії як фінансування політик, проєктів, заходів та інструментів, спрямованих на сприяння соціальній інклюзії у сфері вищої освіти; процес фінансової інклюзії у сфері вищої освіти як комплекс інформаційних, просвітницьких і допоміжних послуг щодо доступу та використання фінансових ресурсів, продуктів і послуг фінансового ринку з метою підвищення рівня фінансового благополуччя студентів, персоналу, громади, та особливою увагою до вразливих груп суспільства, з урахуванням інноваційних підходів та потенціалу ЗВО.

Ключові слова: *соціальна інклюзія, фінансовий вимір соціальної інклюзії, фінансове забезпечення соціального виміру вищої освіти, фінансова підтримка, державна підтримка студентів, фінансова інклюзія.*

Abstract

The chapter is devoted to the theoretical justification of the financial dimension of social inclusion in the field of higher education, which is considered as a system of financial support for strengthening social inclusion in higher education at the expense of sources of international, national and institutional levels, as well as an enabler for achieving the financial well-being of students and staff of higher education institutions. The theoretical substantiation of the concept of the financial dimension of social inclusion in the field of higher education includes two components, namely: financial support of the process of social inclusion as financing of policies, projects, measures and tools aimed at promoting social inclusion in the field of higher education, and the process of financial inclusion in the field of higher education as a combination of informational, educational and support services regarding access and use of financial resources, products and services of the financial market in order to increase the level of financial well-being of students, staff, and the community at large, with special attention to vulnerable groups of society, taking into account innovative approaches and capacity of higher education institutions.

Keywords: *social inclusion, financial dimension of social inclusion, funding of the social dimension of higher education, financial support, public funding for students, financial inclusion.*

Концептуальні засади фінансового виміру соціальної інклюзії

Соціальна інклюзія набула великого значення в останні роки, а в Україні є особливо важливою в контексті російської агресії та наслідків війни. Процес соціальної інклюзії є однією з умов розвитку суспільства, яке є відкритим і доступним для кожного, незалежно від соціального походження, економічного статусу чи будь-якого іншого чинника. Соціальна інклюзія є багатовимірним явищем, яке охоплює соціальні, політичні, культурні та економічні аспекти та діє на різних соціальних рівнях.

Низка міжнародних організацій та аналітичних центрів приділяють значну увагу соціальній інклюзії. Соціальна інклюзія трактується як «процес удосконалення здібностей, можливостей і гідності людей, які

через свою ідентичність перебувають у вразливому становищі, щоб брати участь у суспільному житті»³³⁰. Важливо розвивати простори (політичний, фізичний, культурний, соціальний), ринки (землі, житла, капіталу, праці), та послуги, які сприяють інклюзії, щоб поліпшити доступність для всіх верств населення та прибрати бар'єри на шляху до забезпечення можливостей, здібностей та гідності.

Важливим чинником у цьому процесі є сфера освіти, в тому числі вищої освіти. Так, звіт «Education Finance Watch 2024»³³¹, який містить вичерпний огляд ключових тенденцій і джерел глобального фінансування освіти та наголошує, що для забезпечення інклюзивної, справедливої та якісної освіти для всіх країни повинні інвестувати більше у свої освітні системи.

World Bank Group (Група Світового банку) через свої структури³³² надає широкий спектр фінансових продуктів і технічної допомоги країнам, у тому числі для розвитку соціальної інклюзії. Так, істотною є підтримка України, мобілізована Групою Світового банку з 2022 р., в тому числі й на освіту. Як приклад можна навести програму «Lifting Education Access and Resilience in times of Need in Ukraine (LEARN) (Підвищення доступності та стійкості освіти в умовах кризи в Україні)»³³³, пріоритетами якої є освіта, наука та інновації, Європейська інтеграція в освіті та науці, цифровізація освіти та науки та підтримка людей з особливими освітніми потребами. Інший проєкт для Аргентини «Improving Inclusion in Secondary and Higher Education (Поліпшення інклюзії в середній та вищій освіті)»³³⁴ має на меті зниження рівня відрахувань у середній та вищій освіті серед найуразливіших верств населення; посилення системи оцінювання освіти.

У всіх проєктах Групи Світового банку також забезпечується дотримання рівності та інклюзії, що підтверджується в його звітах і дослідженнях³³⁵.

«Нікого не залишити осторонь» — основне гасло Порядку денного сталого розвитку до 2030 р. та Цілей сталого розвитку (ЦСР), який демонструє однозначне зобов'язання всіх держав-членів ООН викоринити бідність у всіх її формах, покласти край дискримінації та ізоляції, а також зменшити нерівність і вразливість, які залишають людей позаду та підривають потенціал окремих людей і людства загалом³³⁶. Багато бар'єрів, з якими люди стикаються в доступі до послуг, ресурсів і рівних можливостей, могли б бути полегшені певними змінами до законів, політик та наданням кращих послуг, які б дали можливість певним групам людей отримати доступ до ресурсів.

UNESCO покладає на освіту важливу роль трансформаційних суспільних змін, пропонуючи «новий соціальний договір про освіту, який може виправити несправедливість, трансформуючи одночасно майбутнє. Цей новий соціальний договір має ґрунтуватися на правах людини та принципах недискримінації, соціальної справедливості, поваги до життя, людської гідності та культурне розмаїття. Він має охоплювати етику турботи, взаємності та солідарності, зміцнити освіту як суспільну справу та загальне благо»³³⁷.

³³⁰ Das M.B. Social Inclusion in Macro-Level Diagnostics: Reflecting on the World Bank Group's Early Systematic Country Diagnostics. World Bank Group. 2016. P. 50. URL: https://www.researchgate.net/publication/305999778_Social_Inclusion_in_Macro-Level_Diagnostics_Reflecting_on_the_World_Bank_Group%27s_Early_Systematic_Country_Diagnostics.

³³¹ Tanaka N., Angel-Urdinola D., Bend M. et al. Education Finance Watch 2024 (English). World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099102824144527868/P50097819250a00ce1812018168df2deaa3>.

³³² Who We Are. World Bank Group. URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/who-we-are>.

³³³ Фінансова підтримка, мобілізована для України з 24 лютого 2022 року. URL: <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine>.

³³⁴ Improving Inclusion in Secondary and Higher Education. World Bank Group. URL: <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P168911>.

³³⁵ Equity and Inclusion in Education in World Bank Projects: Persons with Disabilities, Indigenous Peoples, and Sexual and Gender Minorities. 2019. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/590781562905434693/pdf/Equity-and-Inclusion-in-Education-in-World-Bank-Projects-Persons-with-Disabilities-Indigenous-Peoples-and-Sexual-and-Gender-Minorities.pdf>.

³³⁶ Leave No One Behind. United Nations Sustainable Development Group. https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/leave-no-one-behind?afd_azwaf_tok=eyJhbGciOiJIUzI1NiJ9.eyJhdWQiOiJlbnNkZy51bi5vcmlcLJleHAiOiE3Mjk4NzY4MTk5ImlhdCI6MTcyOTg3NjUxOSwiaXNzIjoidGllcEtZDU5NWY0NWQ2LWRqc3h0liwic3ViljoiMTg1LjEzMC41NC43MjI1Imlh4Zkl6TTY1T2tjd21HRUtGZFNINzJGa0hNUGI5UzZmZm21pXZyJ9fQ.mrTQoHOpQL4k7qRDEPwuBw_NhSWmW-MXvjof-op4LyLhbqrXZUIDYFDut_-Nyjx9p78_uzpnw7j5NZa7Khj-wYa4o9RaBxEC_xndIJ72123Fdza8Ym64VP5w9uRghwqvg0JvgxDvHnJbBf_o-LXu1gHMnYCPncwCYgFkjqELcH_mniy_d8OSWQkxTD-SqSTK8ktHUu-7V0ax2K0cdB0xfDA6mDjWngtYgghFa6VxW_TejoOwrGhT2GvawSp2mwnXdiKmVvX2-Gs_w1yOKsG8LWjDT7VTux9rteOKSMQ5_ihlCiQ395Jfu7b-NqinpHhF1NGfxtv8XN6qqnhMq-pHQ.WF3obl2tDtgqVMFRqVdYkD5s.

³³⁷ Reimagining our futures together: a new social contract for education. UNESCO. 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707>.

У документі «Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all», визнаючи важливу роль освіти як основного двигуна розвитку та досягнення ЦСР, UNESCO пропонує оновлення ЦСР 4 «Забезпечення інклюзивної та справедливої якісної освіти та сприяння можливостям навчання протягом усього життя для всіх» і відповідні завдання створення інклюзивного середовища в освіті³³⁸.

Рівність, інклюзія та фінансування є основними пріоритетами «Global Education Meeting Report 2024»³³⁹. Країни погоджують щодо постійного збільшення фінансування освіти для підвищення якості освіти. Сприяння рівності та інклюзивного середовища також забезпечується за рахунок державних програм фінансування професійного розвитку вчителів, створення безбар'єрних просторів, розвитку цифрових технологій та залучення молоді.

Соціальна інклюзія є важливою темою в політиці та академічному дискурсі ЄПВО. «Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education»³⁴⁰, який є Додатком II до Римського комюніке 2020 р.³⁴¹, визначає поняття соціального виміру вищої освіти та утверджує рамку, яка надає державним органам влади та ЗВО ЄПВО повноваження формулювати загальносистемні та інституційні політики, стратегії та плани дій для посилення соціального виміру. Рамка налічує 10 принципів, серед яких принцип фінансування як настанова органам державної влади «забезпечити достатнє та стійке фінансування та фінансову автономію закладам вищої освіти, надавши їм можливість розбудовувати належний потенціал, щоб прийняти різноманітність і сприяти рівності та інклюзії у вищій освіті»³⁴².

Відповідно до принципу фінансування³⁴³, державним органам рекомендується передбачити відповідне та достатнє фінансування, спрямоване за досягнення цілей соціального виміру вищої освіти, враховуючи насамперед потреби та фінансове становище студентів.

Отже, фінансування соціальної інклюзії у вищій освіті є важливим пріоритетом, що сприяє рівному доступу до ресурсів, можливостей і прав як здобувачів освіти, так й інших учасників освітнього процесу. Стратегічні зобов'язання ЄПВО щодо створення необхідних умов для доступної, справедливої, різноманітної та інклюзивної вищої освіти потребують належного фінансового забезпечення. У цьому контексті ЗВО, виступаючи важливими гравцями соціально-економічного розвитку, є безпосередніми драйверами процесу соціальної інклюзії у вищій освіті через забезпечення здібностей, можливостей та гідності студентів, персоналу та місцевих громад, у тому числі через фінансове забезпечення.

Усунути фінансові бар'єри на шляху соціальної інклюзії в суспільстві допомагає також фінансова інклюзія. Група Світового банку вважає фінансову інклюзію ключовим засобом досягнення 7 із 17 цілей сталого розвитку, в тому числі істотним чинником зменшення крайньої бідності, підвищення добробуту та суспільного розвитку³⁴⁴. Фінансова інклюзія означає, що «окремі особи та підприємства мають доступ до корисних фінансових продуктів і послуг, які відповідають їхнім потребам — транзакції, платежі, заощадження, кредити та страхування, та надаються з відповідальністю і з урахуванням сталого розвитку»³⁴⁵.

Пріоритет фінансової інклюзії займає також важливе місце серед програм Групи Світового банку. Так, рамкова програма підтримки фінансової доступності (FISF)³⁴⁶ — це ініціатива Групи Світового банку, яка спрямована на прискорення й підвищення ефективності реформ та інших дій, які проводять країни для досягнення національних цілей фінансової доступності.

³³⁸ Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656>.

³³⁹ Global Education Meeting Report 2024. URL: <https://www.unesco.org/sdg4education2030/en/2024-global-education-meeting>.

³⁴⁰ Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. 2024. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles_Guidelines_Indicators.pdf.

³⁴¹ Rome Ministerial Communiqué, November 19, 2020. URL: <https://erasmusplus.org.ua/news/pereklad-materialiv-ministerskoyi-konferencziyi-z-pytan-rozvytku-bolonskogo-proczesu-19-11-2020-m-rym-on-line/>

³⁴² Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. 2024. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles_Guidelines_Indicators.pdf.

³⁴³ Там само.

³⁴⁴ Financial Inclusion. *The World Bank*. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview>.

³⁴⁵ Там само.

³⁴⁶ Financial Inclusion Support Framework (FISF). 2022. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/financial-inclusion-support-framework>.

Фінансова інклюзія є процесом, що допомагає досягнути фінансового добробуту, а отже, сприяє поліпшенню якості життя та рівня соціальної інтеграції. Соціальна і фінансова інклюзія є основними програмами політики розвитку в багатьох країнах. Існує багато досліджень, що підтверджують зв'язок між ними. Так, у праці³⁴⁷ соціальна інклюзія відображається через включення до трьох взаємопов'язаних сфер: ринок, послуги та простори. Доступ до фінансових систем, фінансових ринків та фінансових послуг є важливими ланками соціальної інклюзії.

Стан фінансової та соціальної інклюзії та розвиток фінансового сектору в країнах ЄС досліджено у праці³⁴⁸, де зібрано низку визначень та показників фінансової та соціальної інклюзії. З визначень та вимірів соціальної інклюзії є доступ до форм капіталу, які можуть вплинути на добробут людини, її економічну долю, бідність та інклюзію. Такими формами є фінансовий, фізичний, людський та соціальний капітал (с. 14). Вважаємо, що фінансовий капітал є наскрізним, оскільки впливає на рівень та можливості усі інших видів капіталу і безпосередньо впливає на процес соціальної інклюзії.

Інші дослідження також підтверджують взаємозв'язок між рівнем соціальної та фінансової інклюзії³⁴⁹, доводять взаємозв'язок між фінансовою інклюзією та соціальною інклюзією з позиції впливу чинників фінансової інклюзії та сприяння соціальній ізоляції^{350, 351}, вплив соціальної інклюзії на фінансову інклюзію³⁵².

Отже, зважаючи на важливість фінансування соціального виміру вищої освіти, глобальні пріоритети забезпечення ресурсами та взаємозв'язок соціальної та фінансової інклюзії, пропонуємо розглядати поняття «фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти», визначаючи його як систему фінансового забезпечення процесу соціальної інклюзії у вищій освіті за рахунок різних джерел міжнародного, національного та інституційного рівнів, а також процес фінансової інклюзії з метою сприяння соціальній інклюзії через доступність до різних видів ресурсів для окремих осіб та підприємств.

Теоретичне обґрунтування термінологічного сполучення «фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти» розглядаємо через дві складові:

1) фінансування (фінансове забезпечення) соціальної інклюзії, що передбачає фінансову підтримку студентів і персоналу, фінансове забезпечення політик, проєктів, заходів та інструментів, спрямованих на посилення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти;

2) фінансову інклюзію у сфері вищої освіти як інституційний процес сприяння доступу до фінансових ресурсів і послуг.

Фінансування соціальної інклюзії у сфері вищої освіти

На сучасному етапі глобального розвитку університети здійснюють внесок у Порядок денний сталого розвитку до 2030 р., гарантуючи інклюзивну та справедливу освіту³⁵³. Рівність, різноманітність та інклюзія є основним пріоритетом і явною цінністю ЗВО ЄПВО. Дослідження EUA³⁵⁴ показує, що інституційна фінансова політика щодо забезпечення рівності, різноманітності та інклюзії (EDI) є надзвичайно важливою з позиції досягнення результатів. Опитування, проведене в дослідженні, підтверджує, що вищий рівень державного фінансування, орієнтованого на установи або окремих студентів, достатньо й адекватно слугує пріоритетам

³⁴⁷ Inclusion Matters. The Foundation for Shared Prosperity. The World Bank. 2013. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/ar/384801468326712492/pdf/817480WP0Inclu0Box0379844B00PUBLIC0.pdf>.

³⁴⁸ Federico D., Grazioli R., Milioli M.A., Notte A., Poletti L. Financial and social inclusion in Europe. EIF Working Paper N 2021/72. *European Investment Fund (EIF)*. Luxembourg, 2021. URL: https://www.eif.org/files/records/eif_working_paper_2021_72.pdf.

³⁴⁹ Ozili P.K. Social inclusion and financial inclusion: international evidence. *International Journal of Development Issues*. 2020. Vol. 19, N 2. P. 169—186. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJDI-07-2019-0122>.

³⁵⁰ Gurbaxani A., Raman R. How Financial Inclusion Can Contribute to Social Inclusion? A Conceptual Framework from the Perspective of Digital Technologies. In: Sharma S.K., Dwivedi Y.K., Metri B. et al. (eds) *Transfer, Diffusion and Adoption of Next-Generation Digital Technologies*. TDIT 2023. IFIP Advances in Information and Communication Technology. Vol. 697. Springer, Cham., 2024. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-50188-3_1.

³⁵¹ Njanike K., Mpofu R.T. Factors Influencing Financial Inclusion for Social Inclusion in Selected African Countries. *Insight on Africa*. 2024. Vol. 16(1). P. 93—112. DOI: <https://doi.org/10.1177/09750878231194558>.

³⁵² Ozil P. Can social inclusion policies promote financial inclusion. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJSSP-03-2023-0054>.

³⁵³ Universities and Sustainable Development Towards the Global Goals. *EUA*. 2018. URL: <https://eua.eu/downloads/publications/universities-and-sustainable-development-towards-the-global-goals.pdf>.

³⁵⁴ Trends 2024. European higher education institutions in times of transition. European University Association. 2024. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html>.

установ і посилення уваги до кращого впровадження політики рівності, різноманітності та інклюзії, а також державне фінансування більшою мірою підтримує студентів, аніж персонал.

Дослідження «Equity and Social Inclusion in Higher Education: The Funding Dilemma in Public Universities in Kenya»³⁵⁵ висвітлює важливе питання щодо дилеми фінансування для університетів у досягненні рівності та цілей соціальної інклюзії та наводить висновок, що інклюзивна та справедлива вища освіта знаходиться під найбільшим ризиком через зменшення державного фінансування.

У ЄПВО цільове фінансування є важливим засобом для підвищення успішних результатів щодо доступу, утримання та вдалого завершення недостатньо представлених груп у вищій освіті. IDEAS³⁵⁶ досліджує поєднання різних типів фінансування. У Звіті зазначено, що підходи до соціальної інклюзії можуть бути успішними навіть із невеликим бюджетом, оскільки багато добре фінансованих програм, які діють протягом багатьох років, також починалися з невеликих сум цільового фінансування. Для досягнення успішних результатів важливим є види фінансування та поєднання різних типів фінансування (с. 120). Успішні стратегії поліпшення більш справедливого та інклюзивного середовища навчання у вищій освіті можливі лише за умови належної сталої фінансової підтримки. Також важливий висновок цього дослідження, що майже всі проекти щодо соціальної інклюзії з довгостроковим успіхом та істотним інституційним впливом фінансувалися з різних джерел (с. 121).

У багатьох звітах і результатах проєктів, фінансованих ЄС, окреслюється розуміння соціальної інклюзії в молодіжній політиці та дослідженнях, що мають створити міцну основу для роботи з молоддю, щоб охопити та підтримати молодих людей з меншими можливостями³⁵⁷.

У праці «Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach»³⁵⁸ стверджується, що рівність, різноманітність та інклюзію в університетах можна просувати ефективніше за допомогою комплексного підходу, а саме вирішити проблеми включення та посиленого представництва всіх недостатньо представлених груп; орієнтуватися на всю академічну спільноту співробітників і студентів разом; зробити зміст як дослідницької, так і дослідницької навчальної програми більш інклюзивним. Документ не містить дискусій про фінансування таких проєктів, але приймається як належне, що зазначені проєкти й заходи з рівності та інклюзії потрібні та включені до бюджету.

У дослідженні «Social Inclusion Policies in Higher Education: Evidence from the EU»³⁵⁹ представлено детальний огляд політик, що сприяють соціальній інклюзії у вищій освіті. Одним із висновків є те, що фінансові стимули — це найпоширеніший інструмент, що використовується для розширення участі та соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Фінансові інструменти впливу є дієвими і зазвичай розуміються як «жорсткі» або «сильні» важелі політики. Автори також наводять дослідження, які доводять, що фінансова підтримка вразливих груп студентів важлива для них і дійсно сприяє успішному шляху здобуття вищої освіти.

Дослідження фінансової підтримки студентів з інвалідністю розглядаються також у публікації «Funding and inclusion in higher education institutions for students with disabilities»³⁶⁰, де автори зазначають, що незважаючи на те, що досить велика кількість ЗВО застосовують політику та фінансову підтримку осіб з інвалідністю, варто зауважити, що такі студенти все ще стикаються з нездоланими бар'єрами та обмеженнями, пов'язаними саме з фінансуванням.

У дослідженні «Higher education finance and accessibility: an international comparative examination of tuition and financial assistance policies»³⁶¹ автори вивчають доступність вищої освіти залежно від рівня оплати

³⁵⁵ Bello M., Chumba S.K. Equity and Social Inclusion in Higher Education: The Funding Dilemma in Public Universities in Kenya. *Afritvet Journal for Technical and Vocational College and Training*. 2024. Vol. 9(1). DOI: <https://doi.org/10.69641/afritvet.2024.91189>.

³⁵⁶ Tupan-Wenno M., Camilleri A.F., Fröhlich M., King S. Effective Approaches to Enhancing the Social Dimension of Higher Education. *The IDEAS Consortium*. 2016. URL: <https://knowledgeinnovation.eu/wp-content/uploads/2023/02/IDEAS-Final-Report1.pdf>.

³⁵⁷ T-KIT 8. Social inclusion. URL: <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47262484/T-Kit+8+Social+inclusion+WEB.pdf/ab8390b6-2d9e-f831-bbcf-85972152e6e0?t=1517483662000>.

³⁵⁸ Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. URL: https://www.leru.org/files/LERU-EDI-paper_final.pdf.

³⁵⁹ Kottmann A., Vossensteyn J.J., Kolster R. et al. Social Inclusion Policies in Higher Education: Evidence from the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

³⁶⁰ Chiwandire D., Vincent L. Funding and inclusion in higher education institutions for students with disabilities. *African Journal of Disability*. 2019. Vol. 8(0), a336. DOI: <https://doi.org/10.4102/ajod.v8i0.336>.

³⁶¹ Johnstone D.B., Shroff-Mehta P. Higher Education Finance and Accessibility: An International Comparative Examination of Tuition and Financial Assistance Policies. 2000. URL: https://www.researchgate.net/publication/237333403_higher_education_finance_and_accessibility_an_international_comparative_examination_of_tuition_and_financial_assistance_policies.

за навчання та фінансові політики різних закладів, висновуючи також, що державні ресурси мають поєднуватись із іншими джерелами, а держава й ЗВО повинні сприяти розширенню можливостей здобути вищу освіту.

Деякі дослідження та проекти вивчають методи та інструменти інклюзивного навчання, застосування політик і практик соціальної інклюзії в освітній діяльності. Інклюзія має високий пріоритет в освітній політиці багатьох країн. Вчені зазначають, що викладачі мають вміти впоратися на практиці зі збільшенням різноманітності здобувачів освіти і вимогами до створення інклюзивного навчального середовища; політика ЗВО повинна включати заходи з підвищення навчання викладачів, нові методи викладання і навчання (персоналізоване навчання, спеціалізоване обладнання та індивідуальний підхід)³⁶². Також вивчають підходи та надають практичні вказівки щодо встановлення інституційної політики та процедур для забезпечення вивчення англійської мови як іноземної для студентів з обмеженими можливостями³⁶³. Проєкт «PLAR-U-PAGs»³⁶⁴ спрямований на підтримку національних органів влади та ЗВО ЄПВО у впровадженні «Principles and Guidelines for Social Dimension», створення інструментів для підтримки та охорони психічного здоров'я на національному та інституційному рівнях. Проєкт «SMART-PL»³⁶⁵ має на меті створити додаткові можливості отримати вищу освіту людям з обмеженими можливостями та особливими академічними потребами за допомогою інклюзивної освіти та запровадженої моделі персоналізованого навчання і гібридних технологій.

Також є аналітичні центри та об'єднання, що у своїй діяльності просувають ідеї та допомагають у просуванні інклюзії у вищій освіті. Так, Support Centre Inclusive Higher Education (SIHO, Бельгія)³⁶⁶ обслуговує як політиків, так і ЗВО у розробленні й впровадженні заходів справедливості та інклюзивності для інклюзивної вищої освіти, а також підтримує студентів широким спектром послуг під час навчання та проживання. «Стратегічний план діяльності центру»³⁶⁷ формулює шість стратегічних цілей: 1) створити сполучну мережу між ЗВО, в якій досвід інклюзивної вищої освіти постійно та стабільно обмінюватиметься та просувається; 2) сформувані потужний міст підтримки між ЗВО, урядом та органами влади, що займаються політикою вищої освіти; 3) розбудувати регіональне та міжнародне стратегічне партнерство; 4) стимулювати дослідницьку культуру інклюзивної вищої освіти; 5) зміцнювати позитивний імідж інклюзивної вищої освіти; 6) розвивати якісні коучингові ініціативи для студентів.

Соціальна інклюзія у вищій освіті є актуальною і в дослідженнях українських вчених, хоча фінансові аспекти досліджені мало. У праці «Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія»³⁶⁸ автори визначають соціальну інклюзію як процес, спрямований на добробут суспільства, зазначаючи, що одним із наріжних каменів соціальної інклюзії в освіті є матеріальний добробут як «забезпечення матеріальними ресурсами для того, щоб діти і їхні батьки могли повноправно брати участь у житті суспільства».

Методичні рекомендації для закладів вищої освіти «Включення в освітній процес осіб з особливими освітніми потребами»³⁶⁹ хоча й не досліджують фінансові аспекти, але містять практичні рекомендації щодо того, як університети можуть створити гнучке, гібридне навчальне середовище, доступне для всіх учасників, особливо тих, хто стикається з фізичними, психологічними чи матеріально-технічними проблемами, в тому числі щодо розподілу ресурсів та фінансування ініціатив з інклюзивності. Дослідження також наголошує на важливості та посиленні інституційної спроможності ЗВО відігравати вирішальну роль у пом'якшенні освітньої

³⁶² Molbaek M. Inclusive teaching strategies — dimensions and agendas. *International Journal of Inclusive Education*. 2017. Vol. 22(10). P. 1048—1061. DOI: <https://doi.org/10.1080/13603116.2017.1414578>.

³⁶³ Young D. Guide to Systematizing Support for Students with Disabilities in Postsecondary EFL. *Latin American Journal of Content & Language Integrated Learning*. 2020. Vol. 13(1). DOI: <https://doi.org/10.5294/laclil.2020.13.1.2>.

³⁶⁴ Peer Learning Activities and Resources to Underpin the Principles and Guidelines for Social Dimension across the European Higher Education Area (PLAR-U-PAGs). URL: <https://www.inclusivehighereducation.eu/about-project>.

³⁶⁵ Методичні рекомендації для закладів вищої освіти «Включення в освітній процес осіб з особливими освітніми потребами». Проєкт «Модель персоналізованого навчання студентів на основі віртуального навчального середовища інтелектуального тьюторства «Навчання без обмежень»» (SMART-PL). URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/01_UA_Metod_D_4_2.pdf.

³⁶⁶ Support Centre Inclusive Higher Education (SIHO). URL: <https://www.siho.be/en>.

³⁶⁷ Policy plan and organisation. SIHO. URL: <https://www.siho.be/en/about-us/policy-plan-and-organisation>.

³⁶⁸ Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навч.-метод. посібник / за заг. ред. Л.І. Даниленко. Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди»», 2014. 68 с. С. 39. URL: http://ussf.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=87&catid=19&Itemid=251.

³⁶⁹ Методичні рекомендації для закладів вищої освіти «Включення в освітній процес осіб з особливими освітніми потребами». Проєкт «Модель персоналізованого навчання студентів на основі віртуального навчального середовища інтелектуального тьюторства «Навчання без обмежень»» (SMART-PL). URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/01_UA_Metod_D_4_2.pdf.

нерівності, що загострилася під час війни в Україні, забезпечивши всім учасникам освітнього процесу, незалежно від їхніх обставин, доступ до якісної освіти та можливості для досягнення успіху.

Звіт International Labour Organization «Financing mechanisms for promoting social inclusion in skills and lifelong learning systems»³⁷⁰ наводить висновки, що поєднання нефінансових і фінансових інструментів необхідне для перетворення проблеми соціальної інклюзії в навички та навчання впродовж життя, але потрібна увага до підходів щодо фінансування.

Нефінансові заходи для соціального залучення до розвитку навичок і навчання протягом усього життя сприяють: створенню фізичної інфраструктури закладів навчання, зручних для людей з обмеженими можливостями та жінок-стажерів; підвищенню обізнаності; заходам встановлення цілей/справедливості, включаючи квоти; керівництву та консультуванню; кампанії соціального маркетингу; політиці протидії домаганням; розбудові потенціалу інклюзивного навчання; гнучкому графіку та критеріям прийому. Вони залишаються критично важливими інструментами для створення інклюзивного навчального середовища та допомагають подолати бар'єри щодо інформації, часу навчання чи фізичного простору.

Часто вони є ефективнішими, якщо їх поєднати з фінансовими інструментами, розробленими для усунення фінансових бар'єрів, пов'язаних з участю у навчанні впродовж життя. Фінансові інструменти для сприяння соціальному залученню International Labour Organization виділяє на три категорії: 1) механізми фінансування для окремих осіб; 2) механізми фінансування ЗВО та інших освітніх установ; 3) механізми фінансування підприємств³⁷¹.

Погоджуючись із підходом досліджень³⁷², зазначимо, що державна фінансова політика спрямована на дві групи бенефіціарів: студентів і ЗВО. У першому випадку фінансова підтримка спрямована на студентів чи їх сім'ї. Орієнтуючись безпосередньо на студентів, уряд може надавати стипендії та гранти студентам, які мають фінансові потреби, або на основі їх досягнень та успішності у навчанні. У другому випадку — це фінансові стимули для ЗВО (Incentives to higher education institutions). Так, додаткове фінансування для ЗВО, які залучають студентів із певних вразливих верств населення, є додатковим бюджетом для впровадження інноваційних навчальних програм або підходів, які стосуються потреб студентів із вразливих груп.

У країнах ЄС використовуються такі види державної фінансової підтримки студентів:

- гранти на основі досягнень (Merit-based Grants);
- гранти на основі потреб (Need-based Grants);
- підтримка сімей (Family Allowances);
- податкові пільги (Tax Benefits);
- пільги та підтримка добробуту студентів (Student Welfare Benefits/Support).

Крім підтримки студентів також є фінансові стимули для сприяння соціальній інклюзії для ЗВО в країнах ЄС, що включають два підходи:

- критерії інклюзії соціально незахищених студентів та їх успішність у формулах фінансування;
- додаткове фінансування для ЗВО.

ЗВО також формує власні інституційні підходи до впровадження соціальної інклюзії, поєднуючи державні та недержавні джерела фінансового забезпечення.

Розглянемо деякі інституційні практики фінансової підтримки:

1) Emergency Fund (Фонд надзвичайних ситуацій) — поширений підхід в університетах США. Наприклад, University at Buffalo (USA), студентські фонди надзвичайних ситуацій³⁷³ здійснюють індивідуальну підтримку у вигляді грантів студентам, які зазнали непередбачених труднощів, що можуть вплинути на їхню здатність продовжувати навчання (смерть у родині, жертва злочину, нещасного випадку, втрата майна або доходу).

2) участь університетів у програмах державних, федеральних та інституційних пільг, які допомагають ветеранам та членам їх сімей продовжити навчання, наприклад Military Friendly® School^{374, 375}.

³⁷⁰ International Labour Organization. Financing mechanisms for promoting social inclusion in skills and lifelong learning systems: Global overview of current practices and policy options. 2023. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40asia/%40ro-bangkok/documents/publication/wcms_890275.pdf.

³⁷¹ Там само.

³⁷² Kottmann A., Vossensteyn J.J., Kolster R. et al. Social Inclusion Policies in Higher Education: Evidence from the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.

³⁷³ Emergency Funds. *University at Buffalo*. URL: <https://www.buffalo.edu/studentlife/help/emergency/emergency-funds.html>.

³⁷⁴ Get Started on your Military Friendly School Survey. Military Friendly. URL: <https://www.militaryfriendly.com/survey-schools-guide/#Methodology>.

3) ресурси щодо підтримки фізичного та ментального здоров'я як студентів, так і персоналу³⁷⁶.

4) інформаційні ресурси та інструменти для інформування студентів про можливості фінансової допомоги, консультації, послуги підтримки й супроводу³⁷⁷. Послуги та підтримка нині актуальні питання у вищій освіті. Так, Hannover Research³⁷⁸ виділяють одним із п'яти трендів у вищій освіті послуги інклюзії та підтримки для створення зв'язків, доступності та успішності (Inclusion and Support Services Build Connection, Acceptance, and Success).

5) розвиток фінансової інклюзії та фінансової грамотності, про що йдеться далі.

В Україні державна фінансова підтримка студентів також важлива. З початком повномасштабної війни в Україні чисельність пільгових категорій студентів істотно зростає. У 2024 р. вперше запроваджено державні гранти на здобуття вищої освіти. Порівняльний аналіз державної фінансової підтримки студентів у країнах ЄС та в Україні наведено у праці³⁷⁹. У табл. 5.1 представлено огляд видів державної фінансової підтримки студентів та їх сімей в Україні.

Таблиця 5.1

Види державної фінансової підтримки студентів в Україні

Вид державної підтримки	Короткий опис	Цільова група — студенти денної форми навчання	
		Державне замовлення	На умовах договору
Фінансова підтримка на основі досягнень			
Гранти на навчання ³⁸⁰	Державні гранти на здобуття вищої освіти — цільова безповоротна фінансова допомога, що забезпечує повну або часткову оплату вартості навчання в закладах фахової передвищої або вищої освіти для громадян України		+
Академічні стипендії ³⁸¹	Академічні стипендії для успішних студентів, стипендії для студентів, що навчаються за пріоритетними спеціальностями (спеціалізаціями), або за особливі заслуги у навчанні	+	
Фінансова підтримка на основі потреб			
Соціальні стипендії та виплати ³⁸²	Студентам цільових груп гарантовано з державного бюджету: соціальна стипендія пільговим категоріям; зарахування на повне державне утримання; допомога на харчування; допомога на придбання навчальної літератури; щорічна матеріальна допомога; допомога на	+	

³⁷⁵ Veterans. *University at Buffalo*. URL: <https://financialaid.buffalo.edu/veterans/>

³⁷⁶ Emergency Funds. *University at Buffalo*. URL: <https://www.buffalo.edu/studentlife/help/emergency/emergency-funds.html>.

³⁷⁷ Financial Aid Advising. *University at Buffalo*. URL: <https://financialaid.buffalo.edu/advising/>

³⁷⁸ 2023 Trends in Higher Education. *Hannover Research*. 2023. URL: [https://www.insidehighered.com/sites/default/files/media/2023%20Trends%20in%20Higher%20Education%20\(1\).pdf](https://www.insidehighered.com/sites/default/files/media/2023%20Trends%20in%20Higher%20Education%20(1).pdf).

³⁷⁹ Шофолова Н.М. Фінансування соціальної інклюзії у вищій освіті: порівняльний аналіз фінансової підтримки студентів в країнах ЄС та Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука». Серія «Економічні науки»*. 2024. № 11. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2024-11-10449>.

³⁸⁰ Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 № 1556-VII; Про реалізацію експериментального проекту щодо надання державних грантів на здобуття вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2024 № 822.

³⁸¹ Питання стипендіального забезпечення: постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2004 № 882; Про розміри стипендій у державних та комунальних закладах освіти, наукових установах: постанова Кабінету Міністрів України від 28.12.2016 № 1047; Положення про порядок призначення стипендій Президента України учасникам і призерам міжнародних учнівських олімпіад з базових навчальних предметів: Указ Президента України від 30.12.1998 № 1419/98; Про заснування академічної стипендії Кабінету Міністрів України обдарованим студентам з числа інвалідів: постанова Кабінету Міністрів України від 03.12.2009 № 1312.

³⁸² Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV; Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1994 № 226; Про затвердження норм матеріального та нормативів фінансового забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також вихованців шкіл-інтернатів: наказ Міністерства освіти і науки від 17.11.2003 № 763.

	придбання одягу, взуття і м'якого інвентарю; допомога випускникам під час працевлаштування; інші виплати		
Пільговий довгостроковий кредит ³⁸³	ЗВО надає пільговий державний кредит за зниженою відсотковою ставкою на довгостроковий період особам із вразливих груп для здобуття вищої освіти		+
Підтримка сімей			
Пільги з проживання в гуртожитку ³⁸⁴	Безоплатне проживання в гуртожитку на весь період навчання або до досягнення 23-річного віку, пільгова оплата у розмірі 50 % плати за проживання в гуртожитку для певних категорій студентів	+	+
Податкові пільги			
Податкова знижка на витрат на навчання ³⁸⁵	Податкова знижка — компенсація частини витрат на оплату навчання у дошкільних, позашкільних закладах, закладах загальної середньої освіти, професійної (професійно-технічної) та вищої освіти у розмірі 18 % фактичних витрат на навчання		+
Підтримка добробуту студентів			
Пільговий проїзд у громадському транспорті ³⁸⁶	Пільговий проїзд (50 % вартості квитка) територією України у міському і приміському пасажирському транспорті, міжміському автомобільному пасажирському транспорті (крім таксі), а також у залізничному транспорті для учнів закладів професійної (професійно-технічної) освіти, студентів (курсантів невійськових) закладів фахової передвищої та вищої освіти	+	+

В Україні нині не надається додаткове державне фінансування для ЗВО від держави для розвитку соціальної інклюзії, але державне фінансування може бути надане для створення безбар'єрного простору в ЗВО з урахуванням здійснення поточних і капітальних ремонтів. ЗВО також може залучати державне фінансування через Національний фонд досліджень, беручи участь у відкритих конкурсах наукових досліджень.

Багато вітчизняних університетів впроваджують інституційні політики та проводять заходи щодо сприяння соціальній інклюзії в університетській спільноті та поза її межами за рахунок власних джерел або коштів міжнародних проєктів.

Так, соціальна інклюзія є одним із пріоритетів фінансування програми ЄС Еразмус+, що відображено через цілі напрямів проєктів розбудови потенціалу у сфері вищої освіти та програм академічної мобільності: сприяння інклюзивній освіті, рівності, справедливості та розвитку громадянських компетентностей у вищій освіті у країнах-партнерах Програми³⁸⁷.

Програма «Горизонт Європа»³⁸⁸ також спрямована на вирішення глобальних та суспільних викликів, надання ефективних відповідей та вироблення стратегічних рішень, які позитивно впливають на життя європейських громадян.

³⁸³ Про вищу освіту: Закон України; Про основні засади молодіжної політики: Закон України; Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України; Про затвердження Порядку пільгового кредитування для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 29.08.2018 № 673.

³⁸⁴ Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України (п.22 ч.1 ст.12; п.28 ч.1 ст.13, п.22 ч.1 ст.12; ч.3 ст. 16-1); Про надання державної цільової підтримки деяким категоріям громадян для здобуття професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2016 № 975.

³⁸⁵ Податковий Кодекс України (ст. 166, 179).

³⁸⁶ Про затвердження Порядку надання пільгового проїзду учням закладів професійної (професійно-технічної) освіти, студентам (курсантам невійськових) закладів фахової передвищої та вищої освіти у міському і приміському пасажирському транспорті, міжміському автомобільному пасажирському та залізничному транспорті територією України: постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.1999 № 541.

³⁸⁷ Розбудова потенціалу у сфері вищої освіти. *National Erasmus+ Office in Ukraine*. 2024. URL: <https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizacij/rozbudova-potenczialu-u-sferi-vyshhoyi-osvity/>

³⁸⁸ Програма «Горизонт Європа». URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/about-he/he-programme/>

На інституційному рівні ЗВО може формувати фінансові ресурси за рахунок створення інституційних фондів, ендавментів для підтримки студентів та персоналу, участь у грантових програмах від бізнесу та міжнародних проектах, спрямованих на соціальну інклюзію, підтримку ментального здоров'я, програми професійного розвитку та підтримки викладачів у сфері соціальної інклюзії, а також розвивати надання інформаційних ресурсів та сервісів, в тому числі направлених на розвиток фінансової інклюзії та фінансової грамотності.

Отже, ЗВО формує систему джерел фінансового забезпечення соціальної інклюзії за рахунок таких джерел фінансування:

1) Міжнародний рівень:

– грантове фінансування від міжнародних організацій для розбудови ЗВО, програми академічного обміну: можливості для персоналу та студентів у межах обмінних програм;

– індивідуальні гранти для викладання та досліджень.

2) Національний рівень:

– державні стипендіальні та грантові програми: програми, що фінансуються державою і спрямовані на підтримку студентів із уразливих груп;

– державне фінансування наукових досліджень через Національний фонд досліджень.

– бюджетне фінансування для створення безбар'єрного простору в ЗВО.

3) Інституційний рівень:

– власні фонди: фонди, створені університетами для підтримки своїх студентів;

– цільові програми підтримки від донорів (бізнесу, ГО): спрямовані на підтримку студентів з певних регіонів, певних вразливих груп чи студентів з особливими потребами;

– програми гнучкої оплати навчання: програми, що дають студентам змогу оплачувати навчання частинами або отримувати знижки на навчання.

Напрями витрат ЗВО для посилення соціальної інклюзії можна згрупувати так:

1) інфраструктура та фізичне середовище: кампуси та безбар'єрне середовище є важливим як для студентів, так і для викладачів, а також для всієї громади;

2) пряма фінансова підтримка студентів та персоналу;

3) психологічна, ментальна підтримка для студентів, персоналу, громади;

4) освітні технології, професійний розвиток та навчання викладачів для забезпечення інклюзивної освіти, розвиток потенціалу викладацького та адміністративного персоналу;

5) наукові дослідження у сфері соціальної інклюзії;

6) інформаційні послуги та сервіси ЗВО.

Фінансова інклюзія у сфері вищої освіти

Поняття «фінансова інклюзія» постійно розвивається в академічному дискурсі та політиках ЄС, однак загальноприйнятого визначення не існує. У найпоширенішій і дуже загальній формі фінансова інклюзія визначається «як процес забезпечення доступного, оперативного та адекватного доступу до широкого спектра фінансових продуктів і послуг, а також поширення їх використання в усіх частинах суспільства з особливою увагою до вразливих груп шляхом впровадження існуючих та інноваційних підходів, таких як програми фінансової грамотності»³⁸⁹.

Фінансова інклюзія — доступ до фінансових продуктів і послуг та їх використання — може допомогти захистити вразливих людей, які наражаються на ризики сучасного рабства й торгівлі людьми, включаючи тих, хто вижив, переміщених осіб і біженців³⁹⁰.

Існують дослідження, що підтверджують зв'язок між фінансовою інклюзією та доступом до вищої освіти в університетському середовищі³⁹¹. Також дослідження аналізують та підтверджують значну роль, яку

³⁸⁹ Federico D., Grazioli R., Milioli M.A., Notte A., Poletti L. Financial and social inclusion in Europe. EIF Working Paper N 2021/72. *European Investment Fund (EIF)*. Luxembourg, 2021. URL: https://www.eif.org/files/records/eif_working_paper_2021_72.pdf.

³⁹⁰ Vaughn L., Heywood L.-M. Financial Inclusion to Protect Vulnerable Populations from Modern Slavery: A Compilation of Practices. *UNU-CPR*. 2024. URL: <https://unu.edu/cpr/brief/financial-inclusion-protect-vulnerable-populations-modern-slavery-compilation-practices>.

³⁹¹ Marus E., Poro S., Sekiwu D., Mwosi F., Akena F. Financial Inclusion and Access to Higher Education An Empirical Study of Selected Districts in Eastern Uganda. *European Journal of Business and Management*. Vol. 12(17). 2020. DOI: <https://doi.org/10.7176/EJBM/12-17-10>.

відіграє фінансова грамотність у сприянні фінансовій інклюзії³⁹². Інше дослідження також підтверджує значний вплив фінансової грамотності студентів на фінансову інклюзію³⁹³.

Університети, науковці й експерти з усього світу сприяють підвищенню обізнаності і розуміння проблем, пов'язаних із фінансовою доступністю, щоб розробити стратегії, які можуть усунути основні перешкоди, в тому числі щодо доступності можливих фінансових ресурсів для здобуття вищої освіти.

Так, Financial Inclusion Institute (Сингапур)³⁹⁴ — спільна мережа гравців екосистеми фінансової інклюзії — бізнес-лідерів, університетів, фінтех-компаній, малих і середніх підприємств, установ розвитку, венчурних капіталів, регуляторів і політиків, об'єднаних з метою посилення взаємодії в екосистемі, підвищення обізнаності про порядок денний фінансової доступності, обміну глобальними тематичними дослідженнями щодо використання технологій для сприяння фінансовій інклюзії та здійснення аналітичних досліджень з питань політики та регулювання у цій сфері.

Higher Education Financial Wellness Alliance³⁹⁵ — мережа професіоналів та установ вищої освіти, які прагнуть сприяти успіху студентів через фінансове благополуччя шляхом надання інструментів та ресурсів для підтримки практиків та установ.

Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI)³⁹⁶ є інклюзивною платформою для всіх країн G20, зацікавлених країн, що не входять до G20, і відповідних зацікавлених сторін для продовження роботи з фінансової інклюзії, включаючи реалізацію Плану дій G20³⁹⁷ у сфері фінансової інклюзії, схваленого на саміті G20 у Сеулі у 2023 р. Хоча Цілі Сталого Розвитку (ЦСР), прийняті в Порядку денному на період до 2030 р., прямо не спрямовані на фінансову доступність, розширення доступу до фінансових послуг є ключовим чинником для багатьох із них. Забезпечення ЗВО досліджень, інновацій, курсів з фінансової грамотності для населення, інформаційна підтримка та сервіси для студентів, персоналу та громад можуть допомогти досягти Глобальних Цілей Сталого Розвитку (додаток 5.1).

Alliance For Financial Inclusion Global Policy Forum (Щорічний глобальний форум альянсу для фінансової інклюзії) є провідною світовою подією з фінансової інклюзії та найважливішим і всебічним форумом для регуляторних установ, зацікавлених у просуванні політики фінансової інклюзії. Він зосереджений на розробленні та вдосконаленні національних стратегій і політики фінансової інклюзії та використовується як платформа для вищих фінансових регуляторів для обміну ідеями, а також для участі в навчальних заходах «рівний-рівному»³⁹⁸.

World Business Angels Investment Forum (WBAF) (Всесвітній інвестиційний форум бізнес-ангелів)³⁹⁹ вважаючи, що ЗВО є важливими драйверами розвитку фінансової інклюзії, пропонує Програму фінансової інклюзії для вищої освіти (WBAF financial inclusion programme for higher education)⁴⁰⁰, яка має на меті сприяти розвитку навичок і досвіду як студентів, так і викладачів, сприяти цифровій трансформації ЗВО і розвивати творче мислення та інноваційність. Програма передбачає доступ університетів до WBAF Financial Inclusion Center, що надає академічному персоналу й студентам можливість доступу до навчальних програм, а також доступ до глобальних професійних мереж, наставництва та інструментів фінансування (Incubation Center, Center of Entrepreneurship).

Таким чином, тема фінансової інклюзії широко обговорюється в глобальних спільнотах із залученням університетів, науковці та викладачі залучені як експерти з розвитку фінансових послуг та їх бенефіціари. ЗВО також є активними суб'єктами сприяння процесу фінансової інклюзії, зумовлюють підвищення рівня фінансової грамотності та рівня фінансового благополуччя.

³⁹² Al-Smadi M.O. Financial Literacy and Financial Inclusion among University Students in Jordan. *Journal of Financial Economics*. 2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4876495>.

³⁹³ Dzuljastri Abdul Razak, Bile Abdisalan Nor, Siti Fatimah Mohamed Noor, Hanudin Amin. Factors Influencing Financial Inclusion Among University Students in Malaysia: An Empirical Research for International Islamic University Malaysia (IIUM). *International Journal of Business, Economics and Law*. 2023. Vol. 30(2). URL: https://ijbel.com/wp-content/uploads/2023/12/IJBEL-VOL.30.ISU-2_334.pdf.

³⁹⁴ Financial Inclusion Institute. URL: <https://financialinclusioninstitute.com/about-us/>

³⁹⁵ Higher Education Financial Wellness Alliance (HEFWA). URL: <https://www.hefwa.org>.

³⁹⁶ Global Partnership for financial Inclusion. URL: <https://www.gpfi.org/about-gpfi>.

³⁹⁷ Financial Inclusion Action Plan. *Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI)*. July 2023. URL: <https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/sites/default/files/2023%20Financial%20Inclusion%20Action%20Plan%20for%20publication%20blue%20%28by%20Bank%20of%20Italy%29.pdf>.

³⁹⁸ Alliance For Financial Inclusion. URL: <https://www.afi-global.org/gpf/>

³⁹⁹ World Business Angels Investment Forum. URL: <https://www.wbaforum.org/>

⁴⁰⁰ The WBAF Financial Inclusion Programme for Higher Education. A Framework for the Future. 2023. URL: https://wbaforum.org/upload/financial%20inclusion%20programme_interactive.pdf.

Отже, фінансову інклюзію у сфері вищої освіти можемо визначити як комплекс інформаційних, просвітницьких і допоміжних послуг у сфері доступу та використання фінансових ресурсів, продуктів і послуг фінансового ринку з метою підвищення рівня фінансового благополуччя студентів, персоналу, громади. Такі послуги ЗВО мають розвиватись з урахуванням інноваційних підходів та потенціалу ЗВО та відповідно з особливою увагою до вразливих груп суспільства.

Аналіз інституційної діяльності ЗВО у сфері фінансової інклюзії показує, що процес фінансової інклюзії у них розвивається з урахуванням таких підходів:

1) Університет впроваджує елементи фінансової інклюзії у своїй діяльності для студентської та академічної спільноти.

Так, Королівський технологічний інститут Мельбурна (Австралія)⁴⁰¹ має План дій фінансової інклюзії для студентів, розроблений у співпраці зі студентами, і впроваджує конкретні заходи за допомогою студентів, щоб зменшити нерівність і сприяти інклюзивному зростанню через їх фінансове благополуччя. Посилення фінансової спроможності створюється поступово через навчання, механізми підтримки та партнерства. Наприклад, в університеті діють:

- служба фінансової підтримки, де студенти-волонтери, які пройшли спеціальне навчання, допомагають іншим студентам у розв'язанні податкових проблем, надають поради щодо подання податкових декларацій;

- клініка фінансового консультування, де студенти, що навчаються на програмі фінансового консультування, під наглядом кваліфікованих фінансових консультантів допомагають іншим студентам врегулювати борги та фінансові труднощі;

- центр підтримки кар'єри та інші послуги для студентів та персоналу.

2) Університет проводить наукові дослідження або навіть має окремий структурний підрозділ, що займається науковими дослідженнями у сфері фінансової інклюзії.

Університет Мічігану (США)⁴⁰² має у структурі Центр активів, освіти та інклюзії, місія якого полягає у дослідженні та створенні інновацій, пов'язаних із розвитком активів, освітою та фінансовою інклюзією, які створюють можливості протягом усього життя для дітей та сімей з низьким рівнем доходу в США та в усьому світі з метою вибратись із бідності та підвищити економічне благополуччя.

Каліфорнійський університет (США) має у структурі Школи соціальних наук Інститут грошей, технологій і фінансової інклюзії (IMTFI)⁴⁰³ як провідний дослідницький центр споживчої сторони фінансових технологій.

Birmingham University⁴⁰⁴ (Birmingham Business School and the School of Social Policy) (Велика Британія) проводить наукові дослідження у сфері фінансової інклюзії, відстоюючи необхідність того, щоб політики та компанії розвивали фінансові практики та послуги для ефективнішого задоволення потреб населення.

3) Університет застосовує проєктний підхід для дослідження та впровадження фінансової інклюзії. Очевидно, що дедалі більше університетів мають такі проєкти, щоб поліпшити якість життя та добробут суспільства. Деякі з них:

- фінансова інклюзія і добробут (Оксфордський університет, Велика Британія)⁴⁰⁵;

- проєкт інклюзивних фінансів (Університет Лондону, Велика Британія)⁴⁰⁶;

- проєкт фінансового благополуччя (Університет Йорку, Канада)⁴⁰⁷.

4) Фінансова освіта та різні курси для підвищення фінансової грамотності. Поширеними є практики як платних, так і безкоштовних курсів, програм підвищення фінансової грамотності для різних груп вікових груп населення, разових або регулярних заходів щодо підвищення фінансової обізнаності, фінансові програми та додатки. Для прикладу, ресурс «Smart Track» від State University of New York⁴⁰⁸ для особистої фінансової грамотності.

⁴⁰¹ Financial Inclusion. Action Plan 2022—2023. Royal Melbourne Institute of Technology. URL: <https://www.rmit.edu.au/content/dam/rmit/au/en/about/our-values/diversity-and-inclusion/financial-inclusion-action-plan.pdf>.

⁴⁰² Center on Assets, Education, and Inclusion. *University of Michigan*. URL: <https://aedi.ssw.umich.edu/about>.

⁴⁰³ Institute for Money, Technology & Financial Inclusion (IMTFI). *University of California*. URL: <https://www.imtfi.uci.edu/>

⁴⁰⁴ Financial Inclusion. *University of Birmingham*. URL: <https://www.birmingham.ac.uk/research/heroes/financial-inclusion>.

⁴⁰⁵ Financial inclusion and wellness. Oxford University; Saïd Business School. URL: <https://www.sbs.ox.ac.uk/research/centres-and-initiatives/oxford-future-finance-and-technology-initiative/financial-inclusion-and-wellness>.

⁴⁰⁶ The Inclusive Finance project. *University of London, SOAS*. URL: <https://www.soas.ac.uk/research/inclusive-finance-project>.

⁴⁰⁷ The Financial Wellness Project. *York University*. URL: <https://www.yorku.ca/colleges/ccsc/the-financial-wellness-project/>

⁴⁰⁸ Financial Wellness & Literacy Tools. URL: <https://www.suny.edu/smarttrack/literacy/>

Запровадження курсів фінансової грамотності є доволі успішним і в університетах України, на відміну від попередніх напрямів. Наведемо деякі приклади:

– фінансова грамотність для молоді та правова допомога внутрішньо переміщеним особам (Український католицький університет, м. Львів)⁴⁰⁹;

– фінансова грамотність для учнів закладів середньої освіти (Державний податковий університет, м. Ірпінь)⁴¹⁰;

– курс підвищення кваліфікації «Основи фінансової грамотності» для педагогічних працівників закладів загальної середньої, професійно-технічної, фахової передвищої та вищої освіти (Національний університет «Львівська політехніка», м. Львів)⁴¹¹;

– челендж з фінансової грамотності для школярів (Національний університет біоресурсів і природокористування України, м. Київ)⁴¹².

Запровадження всіх зазначених вище підходів є ефективним інструментом для посилення фінансової інклюзії та підвищення фінансового добробуту студентів і персоналу ЗВО.

Отже, фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти – це система фінансового забезпечення, спрямована на посилення соціальної інклюзії у вищій освіті за рахунок джерел міжнародного, національного та інституційного рівнів та процеси, проекти, заходи, інші ініціативи ЗВО, що мають на меті досягнення, примноження фінансового благополуччя.

Основні елементи фінансового виміру соціальної інклюзії закладів вищої освіти України наводимо в табл. 5.2.

Таблиця 5.2

Основні елементи фінансового виміру соціальної інклюзії закладів вищої освіти

Мета, заявлена у загальній стратегії інституційного розвитку ЗВО або у спеціальній стратегії (фінансовій, благополуччя, інклюзивності тощо)	Посилення соціальної інклюзії
Завдання	Підвищення рівня фінансового благополуччя
Вигодоотримувачі (бенефіціари)	Студенти, персонал, громада
Сфери діяльності ЗВО	Освітня діяльність (включення проблематики фінансової грамотності, менеджменту в ступеневі програми, неформальні освітні програми); наукова діяльність (дослідження питань соціальної та фінансової інклюзії); третя місія (фінансове просвітництво, розширення пропозиції продуктів і послуг для громади, суспільства), університетське врядування та управління (вироблення політик, спрямованих на посилення фінансової інклюзії та благополуччя студентства та персоналу ЗВО)
Середовище	Фізична безбар'єрність, освітня та наукова інфраструктура, інституційна культура
Джерела фінансування	Державний бюджет, міжнародні гранти, бізнес-партнерства, приватні фонди, інвестиційні проекти
Механізми	Державне фінансування на підставі національного законодавства; участь у міжнародних наукових та освітніх проектах у сфері соціальної інклюзії; формування інституційних фондів сприяння соціальної інклюзії за рахунок різних джерел фінансування, інституційні політики

⁴⁰⁹ Фінансова грамотність для молоді та правова допомога внутрішньо-переміщеним особам. Український католицький університет. URL: <https://law.ucu.edu.ua/projects/finansova-gramotnist-dlya-molodi-ta-pravova-dopomoga-vnutrishno-peremishhenym-osobam/>

⁴¹⁰ Державний податковий університет. URL: <https://dpu.edu.ua/anonsy-ta-oholoshennia/finansova-hramotnist-u-podatkovomu-universyteti>.

⁴¹¹ Основи фінансової грамотності. Національний університет «Львівська політехніка». URL: <https://lpnu.ua/osnovy-finansovoi-hramotnosti>.

⁴¹² Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/145297>.

	та інфраструктура
Методи (інструменти)	Пряма фінансова підтримка (гранти, стипендії, виплати); непрямі методи фінансової підтримки (пільги, знижки, гнучкі виплати); опосередковані методи підтримки (програм підтримки фізичного та ментального здоров'я); методи сприяння фінансовій інклюзії та фінансовій грамотності (інформаційні та сервісні послуги, просвітництво у сфері фінансів)

Складено автором

Висновки і рекомендації до розділу

Теоретико-концептуальне обґрунтування фінансового виміру соціальної інклюзії у сфері вищої освіти базується на розумінні того, що освіта є ключовим чинником розвитку людського та соціального капіталу, рівних можливостей та соціального включення. Фінансові інструменти та механізми, що забезпечують доступ до вищої освіти, відіграють важливу роль у реалізації зазначених принципів, сприяючи створенню більш справедливого та рівноправного суспільства.

Фінансові бар'єри та нерівний доступ до вищої освіти знижують загальний рівень людського капіталу та соціальної справедливості в суспільстві. Підтримка фінансової доступності освіти через стипендії, гранти, пільгові кредити та інші форми фінансової допомоги сприяють забезпеченню того, щоб усі індивіди мали рівні можливості інвестувати в свій людський капітал. Зазначимо, що будь-яка діяльність потребує фінансової підтримки, що обумовлює наскрізний характер фінансового виміру соціальної інклюзії. Обмежені фінансові ресурси можуть перешкоджати впровадженню практик соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Важливі як ефективний розподіл ресурсів, так і забезпечення додаткового фінансування.

Теоретичне обґрунтування термінологічного сполучення «фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти» розглядаємо через:

1) фінансування (фінансове забезпечення) соціальної інклюзії, що передбачає фінансову підтримку студентів і персоналу, фінансове забезпечення політик, проєктів, заходів та інструментів, спрямованих на посилення соціальної інклюзії у сфері вищої освіти;

2) фінансову інклюзію у сфері вищої освіти як інституційний процес сприяння доступу до фінансових ресурсів і послуг, необхідних для фінансового благополуччя студентів, персоналу та інших громадян.

Обидві складові є важливими для забезпечення рівного доступу до вищої освіти та підвищення соціальної інклюзії.

Отже, фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти — це система фінансового забезпечення, спрямована на посилення соціальної інклюзії у вищій освіті за рахунок джерел міжнародного, національного та інституційного рівнів, та процеси, проєкти, заходи, інші ініціативи ЗВО, що мають на меті досягнення й примноження фінансового благополуччя.

Фінансову інклюзію у сфері вищої освіти розглядаємо як активатор підвищення рівня соціальної інклюзії суспільства та визначаємо як комплекс інформаційних, просвітницьких та допоміжних послуг щодо доступу та використання фінансових ресурсів, продуктів та послуг фінансового ринку для підвищення рівня фінансового благополуччя студентів, персоналу, громади.

ЗВО можуть розвивати фінансову інклюзію у своїй діяльності на користь студентської та академічної спільноти через навчання (фінансове просвітництво, курси з підвищення фінансової грамотності для студентів, персоналу та громади), механізми підтримки та партнерства з фінансовими установами, наукові дослідження фінансової інклюзії та проєкти, спрямовані на її впровадження.

Нині у всьому світі спостерігається тенденція до зменшення державного фінансування вищої освіти. Зокрема, українські університети найбільш гостро відчувають фінансові проблеми як через зниження кількості студентів, так і внаслідок постійного зниження реальної вартості доходів від плати за навчання в поєднанні з інфляційним та економічним тиском через війну. Очевидно, що зобов'язання щодо достатнього й стабільного державного фінансування ЗВО України нині не може бути забезпечене повною мірою внаслідок воєнних дій та необхідності відбудови країни. Тому ЗВО повинні переглядати фінансові моделі та потоки доходів, щоб досягнути фінансової стійкості не лише за рахунок державного фінансування, а й інших

альтернативних джерел: власних доходів, інвестицій для забезпечення довгострокової фінансової стійкості. Важливим джерелом фінансової підтримки та розбудови інституційної спроможності ЗВО є міжнародні проекти та спільні проекти з бізнес-партнерами. Успішну реалізацію, стійкість та довгостроковий вплив таких проектів мають забезпечити ефективне управління, прозоре звітування, гнучкість в ухваленні рішень, для чого українським ЗВО необхідно адаптувати та налаштувати фінансові механізми й політики.

Систему фінансового забезпечення процесів соціальної інклюзії у ЗВО необхідно формувати за рахунок таких джерел:

1) Міжнародний рівень:

– грантове фінансування від міжнародних організацій для розбудови ЗВО, програми академічного обміну: можливості для персоналу та студентів у межах обмінних програм;
– індивідуальні гранти для викладання та досліджень.

2) Національний рівень:

– державні стипендіальні та грантові програми: програми, що фінансуються державою і спрямовані на підтримку студентів із уразливих груп;
– державне фінансування наукових досліджень через Національний фонд досліджень;
– бюджетне фінансування для створення безбар'єрного простору у ЗВО.

3) Інституційний рівень:

– власні фонди: фонди, створені університетами для підтримки своїх студентів;
– цільові програми підтримки від донорів (бізнесу, громадських організацій): спрямовані на підтримку студентів з певних регіонів, певних вразливих груп чи студентів з особливими потребами;
– програми гнучкої оплати навчання: програми, що дають можливість студентам оплачувати навчання частинами або отримувати знижки на навчання.

Для посилення соціальної інклюзії фінансові ресурси ЗВО варто ефективно розподілити за такими напрямами:

1. Інфраструктура та фізичне середовище.
2. Пряма фінансова підтримка студентів і створення інклюзивного навчального середовища для студентів.
3. Освітні технології, професійний розвиток та навчання викладачів для забезпечення інклюзивної освіти.
4. Психологічна, ментальна підтримка для студентів, персоналу, громади.
5. Наукові дослідження у сфері соціальної інклюзії.
6. Інформаційні послуги та сервіси ЗВО (інституційні служби підтримки та послуги).

Глосарій

Фінансовий вимір соціальної інклюзії у сфері вищої освіти — система фінансового забезпечення посилення соціальної інклюзії у вищій освіті за рахунок джерел міжнародного, національного та інституційного рівнів, а також процес фінансової інклюзії ЗВО як активатор досягнення фінансового благополуччя.

Класифікація методів фінансового виміру соціальної інклюзії закладів вищої освіти — пряма фінансова підтримка (гранти, стипендії, виплати); непрямі методи фінансової підтримки (пільги, знижки, гнучкі виплати); опосередковані методи підтримки (програм підтримки фізичного та ментального здоров'я); методи сприяння фінансовій інклюзії та фінансовій грамотності (інформаційні та сервісні послуги, просвітництво у сфері фінансів).

Класифікація видів державної фінансової підтримки студентів — фінансова підтримка на основі досягнень (гранти на навчання, академічні стипендії); фінансова підтримка на основі потреб (соціальні стипендії та виплати; пільговий довгостроковий кредит); підтримка сімей (пільги з проживання); податкові пільги (податкова знижка витрат на навчання); підтримка добробуту студентів (пільговий проїзд у громадському транспорті).

Фінансова інклюзія у сфері вищої освіти — комплекс інформаційних, просвітницьких і допоміжних послуг щодо доступу й використання фінансових ресурсів, продуктів і послуг фінансового ринку з метою підвищення рівня фінансового благополуччя студентів, персоналу, громади, що надаються з особливою увагою до вразливих груп суспільства з урахуванням інноваційних підходів та потенціалу ЗВО.

Додаток 5.1

Роль закладів вищої освіти у досягненні цілей сталого розвитку через процес фінансової інклюзії

Цілі сталого розвитку, що стосуються фінансової інклюзії	Внесок фінансової інклюзії	Роль закладів вищої освіти
<p>ЦСР 1. Подолання крайньої бідності</p> <p>1.4. Забезпечити, щоб усі чоловіки та жінки, зокрема бідні та вразливі верстви населення, мали рівні права на економічні ресурси, а також доступ до основних послуг, володіння та контролю над землею та іншими формами власності, успадкування, природних ресурсів, відповідних нових технологій і фінансові послуги, включаючи мікрофінансування</p>	<p>Надаючи бідним людям послуги, необхідні для інвестування та управління несподіваними витратами, фінансова доступність сприяє ліквідації крайньої бідності. Заощадження дають сім'ям змогу збільшити свою здатність інвестувати в людський капітал, а саме охорону здоров'я та освіту</p>	<p>Вища освіта дає можливість для працевлаштування на відповідні посади з вищим доходом.</p> <p>ЗВО надають підтримку студентам та персоналу, а також підвищують фінансову грамотність населення через фінансову освіту, навчання впродовж життя.</p> <p>Інформаційні послуги та сервіси щодо фінансових можливостей.</p> <p>Дослідження та інновації</p>
<p>ЦСР 2. Зменшення голоду та сприяння продовольчій безпеці</p> <p>2.3. Подвоїти продуктивність сільського господарства та доходи малих виробників харчових продуктів, зокрема жінок, корінних народів, сімейних фермерів, скотарів і рибалок, у тому числі за рахунок безпечного та рівного доступу до землі, інших виробничих ресурсів і чинників виробництва, знань, фінансових послуг, ринків і можливості для доданої вартості та зайнятості</p>	<p>Завдяки збільшенню інвестицій у сезон посіву фінансові послуги можуть допомогти фермерам збільшити виробництво, щоб задовольнити продовольчі потреби населення, кількість якого збільшується, і зміцнити продовольчу безпеку, що призведе до підвищення врожайності</p>	<p>Проведення навчання щодо підприємництва, фінансів малого та середнього бізнесу, фінансової грамотності для студентів, населення, представників малого і середнього бізнесу.</p> <p>Інформаційна підтримка та послуги.</p> <p>Дослідження та інновації</p>
<p>ЦСР 3. Досягнення міцного здоров'я та благополуччя</p> <p>3.8. Забезпечити загальне охоплення медичним обслуговуванням, включаючи захист від фінансових ризиків, доступ до якісних основних медичних послуг і доступ до безпечних, ефективних, якісних і доступних основних ліків і вакцин для всіх</p>	<p>Фінансові послуги, як-от медичне страхування, можуть стати формальним каналом для зменшення ризиків надзвичайних ситуацій у сфері охорони здоров'я, надаючи людям можливість управляти медичними витратами, не виснажуючи свої заощадження, і відновлюватися після кризи здоров'я</p>	<p>Проведення навчання основ страхування, підприємництва, фінансової грамотності.</p> <p>Корпоративні програми медичного страхування для персоналу й студентів.</p> <p>Дослідження та інновації</p>
<p>ЦСР 5. Сприяння гендерній рівності</p> <p>5.а. Провести реформи, щоб надати жінкам рівні права на економічні ресурси, а також доступ до власності та контролю над землею та іншими формами власності, фінансовими послугами, спадщиною та природними ресурсами відповідно до національного законодавства</p>	<p>Фінансові послуги допомагають жінкам відстоювати свою економічну владу, що є ключовим чинником просування гендерної рівності. Збільшення володіння рахунками серед дорослих, які не користуються банківськими послугами, більшість із яких є бідними</p>	<p>Запровадження гендерної політики в ЗВО.</p> <p>Проведення навчання щодо гендерних аспектів.</p> <p>Інформаційна підтримка та послуги.</p> <p>Дослідження та інновації</p>

	жінками, сприяло б просуванню гендерної рівності	
<p>ЦСР 8. Сприяння стійкому, інклюзивному та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній роботі</p> <p>8.3. Сприяти політиці, орієнтованій на розвиток, яка підтримує продуктивну діяльність, створення гідних робочих місць, підприємництво, креативність та інновації, а також заохочувати формалізацію та зростання мікро-, малих і середніх підприємств, у тому числі через доступ до фінансових послуг.</p> <p>8.5. Досягти повної та продуктивної зайнятості та гідної роботи для всіх жінок і чоловіків, у тому числі для молоді та людей з обмеженими можливостями, а також однакової оплати за працю рівної цінності.</p> <p>8.6. Істотно зменшити частку молоді, яка не працює і не навчається.</p> <p>8.10. Посилити потенціал національних фінансових установ для заохочення та розширення доступу до банківських, страхових і фінансових послуг для всіх</p>	<p>Коли окремі індивіди та малий і середній бізнес мають доступ до фінансових послуг, необхідних їм для поліпшення свого життя та бізнесу — заощаджень, платежів, страхування, а також кредитів, це дає можливість максимально використовувати власні ресурси</p>	<p>Впровадження політики рівності, різноманітності та інклюзії у ЗВО.</p> <p>Удосконалення третьої місії університетів як центрів соціально-економічного розвитку суспільства.</p> <p>Інформаційна підтримка та послуги.</p> <p>Дослідження та інновації</p>
<p>ЦСР 9. Розбудова стійкої інфраструктури, сприяння інклюзивній та сталій індустріалізації та сприяння інноваціям.</p> <p>9.3. Розширити доступ малих промислових та інших підприємств, зокрема в країнах, що розвиваються, до фінансових послуг, включаючи доступні кредити, та їх інтегрувати в ланцюги створення вартості та ринки</p>	<p>Доступ до належних фінансових послуг, зокрема кредитів, імовірно, дасть змогу відкрити більше підприємств і допоможе працюючим компаніям розширити свої послуги через збільшення інвестицій</p>	<p>Інформаційна підтримка та послуги.</p> <p>Партнерство з фінансовими інституціями.</p> <p>Дослідження та інновації</p>
<p>ЦСР 10. Зменшення нерівності доходів усередині та між країнами</p> <p>10.5. Удосконалити регулювання та моніторинг глобальних фінансових ринків та установ, а також посилити впровадження таких правил.</p> <p>10.6. Забезпечити розширене представництво та право голосу країн, що розвиваються, у процесі прийняття рішень у глобальних міжнародних економічних і фінансових установах з метою створення більш ефективних, надійних, підзвітних і легітимних установ.</p>	<p>Зниження витрат на грошові перекази сприятиме тому, що одержувачі отримують більше грошей, які вони можуть витратити на освіту, охорону здоров'я, споживання та інвестиції, що зрештою зменшить нерівність</p>	<p>Фінансова освіта, курси фінансової грамотності.</p> <p>Інформаційна підтримка та послуги.</p> <p>Дослідження та інновації.</p> <p>Членство у світових прогресивних консорціумах з розвитку фінансової інклюзії</p>

10.с. Зменшити трансакційні витрати на грошові перекази мігрантів до менш ніж 3 % і ліквідувати коридори грошових переказів із витратами, вищими за 5 %		
---	--	--

Джерело: складено автором з використанням ⁴¹³.

Список використаних джерел

1. Державний податковий університет. URL: <https://dpu.edu.ua/anonsy-ta-oholoshennia/finansova-hramotnist-u-podatkovomu-universyteti>.
2. Методичні рекомендації для закладів вищої освіти «Включення в освітній процес осіб з особливими освітніми потребами». Проект «Модель персоналізованого навчання студентів на основі віртуального навчального середовища інтелектуального тьюторства “Навчання без обмежень”» (SMART-PL). URL: https://ihed.org.ua/wp-content/uploads/2024/10/01_UA_Metod_D_4_2.pdf.
3. Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навч.-метод. посібник / за заг. ред. Л.І. Даниленко. Київ: ТОВ «Видавничий дім “Плеяди”», 2014. 68 с. URL: http://ussf.kiev.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=87&catid=19&Itemid=251.
4. Національний університет біоресурсів і природокористування України. URL: <https://nubip.edu.ua/node/145297>.
5. Основи фінансової грамотності. Національний університет «Львівська політехніка». URL: <https://lpnu.ua/osnovy-finansovoi-hramotnosti>.
6. Програма «Горизонт Європа». URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/about-he/he-programme/>
7. Розбудова потенціалу у сфері вищої освіти. *National Erasmus+ Office in Ukraine*. 2024. URL: <https://erasmusplus.org.ua/opportunities/mozhlyvosti-dlya-organizacij/rozbudova-potenczialu-u-sferi-vyshhoyi-osvity/>
8. Фінансова грамотність для молоді та правова допомога внутрішньо-переміщеним особам. Український католицький університет. URL: <https://law.ucu.edu.ua/projects/finansova-gramotnist-dlya-molodi-ta-pravova-dopomoga-vnutrishno-peremishhenym-osobam/>
9. Фінансова підтримка, мобілізована для України з 24 лютого 2022 року. URL: <https://www.worldbank.org/uk/country/ukraine/brief/world-bank-emergency-financing-package-for-ukraine>.
10. Шофолова Н.М. Фінансування соціальної інклюзії у вищій освіті: порівняльний аналіз фінансової підтримки студентів в країнах ЄС та Україні. *Міжнародний науковий журнал «Інтернаука»*. Серія «Економічні науки». 2024. № 11. DOI: <https://doi.org/10.25313/2520-2294-2024-11-10449>.
11. 2023 Trends in Higher Education. *Hannover Research*. 2023. URL: [https://www.insidehighered.com/sites/default/files/media/2023%20Trends%20in%20Higher%20Education%20\(1\).pdf](https://www.insidehighered.com/sites/default/files/media/2023%20Trends%20in%20Higher%20Education%20(1).pdf).
12. Alliance For Financial Inclusion. URL: <https://www.afi-global.org/gpf/>
13. Al-Smadi M.O. Financial Literacy and Financial Inclusion among University Students in Jordan. *Journal of Financial Economics*. 2023. DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4876495>.
14. Bello M., Chumba S.K. Equity and Social Inclusion in Higher Education: The Funding Dilemma in Public Universities in Kenya. *Afritvet Journal for Technical and Vocational College and Training*. 2024. Vol. 9(1). DOI: <https://doi.org/10.69641/afritvet.2024.91189>.
15. Center on Assets, Education, and Inclusion. *University of Michigan*. URL: <https://aedi.ssw.umich.edu/about>.
16. Chiwandire D., Vincent L. Funding and inclusion in higher education institutions for students with disabilities. *African Journal of Disability*. 2019. Vol. 8(0), a336. DOI: <https://doi.org/10.4102/ajod.v8i0.336>.
17. Das M.B. Social Inclusion in Macro-Level Diagnostics: Reflecting on the World Bank Group's Early Systematic Country Diagnostics. World Bank Group. 2016. URL:

⁴¹³ Financial Inclusion Action Plan. *Global Partnership for Financial Inclusion (GPII)*. July 2023. P. 15—17. URL: <https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/sites/default/files/2023%20Financial%20Inclusion%20Action%20Plan%20for%20publication%20blue%20%28by%20Bank%20of%20Italy%29.pdf>.

https://www.researchgate.net/publication/305999778_Social_Inclusion_in_Macro-Level_Diagnostics_Reflecting_on_the_World_Bank_Group%27s_Early_Systematic_Country_Diagnostics.

18. Dzuljastri Abdul Razak, Bile Abdisalan Nor, Siti Fatimah Mohamed Noor, Hanudin Amin. Factors Influencing Financial Inclusion Among University Students in Malaysia: An Empirical Research for International Islamic University Malaysia (IIUM). *International Journal of Business, Economics and Law*. 2023. Vol. 30(2). URL: https://ijbel.com/wp-content/uploads/2023/12/IJBEL-VOL.30.ISU-2_334.pdf.

19. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action for the implementation of Sustainable Development Goal 4: Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000245656>.

20. Equality, diversity and inclusion at universities: the power of a systemic approach. URL: https://www.leru.org/files/LERU-EDI-paper_final.pdf.

21. Equity and Inclusion in Education in World Bank Projects: Persons with Disabilities, Indigenous Peoples, and Sexual and Gender Minorities. 2019. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/pt/590781562905434693/pdf/Equity-and-Inclusion-in-Education-in-World-Bank-Projects-Persons-with-Disabilities-Indigenous-Peoples-and-Sexual-and-Gender-Minorities.pdf>.

22. Emergency Funds. *University at Buffalo*. URL: <https://www.buffalo.edu/studentlife/help/emergency/emergency-funds.html>.

23. Marus E., Poro S., Sekiwu D., Mwosi F., Akena F. Financial Inclusion and Access to Higher Education An Empirical Study of Selected Districts in Eastern Uganda. *European Journal of Business and Management*. Vol. 12(17). 2020. DOI: <https://doi.org/10.7176/EJBM/12-17-10>.

24. Universities and Sustainable Development Towards the Global Goals. *EUA*. 2018. URL: <https://eua.eu/downloads/publications/universities-and-sustainable-development-towards-the-global-goals.pdf>.

25. Federico D., Grazioli R., Milioli M.A., Notte A., Poletti L. Financial and social inclusion in Europe. EIF Working Paper N 2021/72. *European Investment Fund (EIF)*. Luxembourg, 2021. URL: https://www.eif.org/files/records/eif_working_paper_2021_72.pdf.

26. Financial Aid Advising. *University at Buffalo*. URL: <https://financialaid.buffalo.edu/advising/>

27. Financial Inclusion Action Plan. *Global Partnership for Financial Inclusion (GPFI)*. July 2023. URL: <https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/sites/default/files/2023%20Financial%20Inclusion%20Action%20Plan%20for%20publication%20blue%20%28by%20Bank%20of%20Italy%29.pdf>.

28. Financial Inclusion. Action Plan 2022—2023. Royal Melbourne Institute of Technology. URL: <https://www.rmit.edu.au/content/dam/rmit/au/en/about/our-values/diversity-and-inclusion/financial-inclusion-action-plan.pdf>.

29. Financial inclusion and wellness. Oxford University; Saïd Business School. URL: <https://www.sbs.ox.ac.uk/research/centres-and-initiatives/oxford-future-finance-and-technology-initiative/financial-inclusion-and-wellness>.

30. Financial Inclusion Support Framework (FISF). 2022. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/brief/financial-inclusion-support-framework>.

31. Financial Inclusion. *The World Bank*. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/financialinclusion/overview>.

32. Financial Inclusion. *University of Birmingham*. URL: <https://www.birmingham.ac.uk/research/heroes/financial-inclusion>.

33. Get Started on your Military Friendly School Survey. Military Friendly. URL: <https://www.militaryfriendly.com/survey-schools-guide/#Methodology>.

34. Global Education Meeting Report 2024. URL: <https://www.unesco.org/sdg4education2030/en/2024-global-education-meeting>.

35. Global Partnership for financial Inclusion. Financial Inclusion Action Plan. 2023. URL: <https://www.gpfi.org/sites/gpfi/files/sites/default/files/2023%20Financial%20Inclusion%20Action%20Plan%20for%20publication%20blue%20%28by%20Bank%20of%20Italy%29.pdf>.

36. Gurbaxani A., Raman R. How Financial Inclusion Can Contribute to Social Inclusion? A Conceptual Framework from the Perspective of Digital Technologies. In: Sharma S.K., Dwivedi Y.K., Metri B. et al. (eds) *Transfer, Diffusion and Adoption of Next-Generation Digital Technologies*. TDIT 2023. IFIP Advances in Information and Communication Technology. Vol. 697. Springer, Cham., 2024. DOI: https://doi.org/10.1007/978-3-031-50188-3_1.

37. Higher Education Financial Wellness Alliance (HEFWA). URL: <https://www.hefwa.org>.

38. Inclusion Matters. The Foundation for Shared Prosperity. The World Bank. 2013. URL: <https://documents1.worldbank.org/curated/ar/384801468326712492/pdf/817480WPOInclu0Box0379844B00PUBLICO.pdf>.
39. Institute for Money, Technology & Financial Inclusion (IMTFI). *University of California*. URL: <https://www.imtfi.uci.edu/>
40. International Labour Organization. Financing mechanisms for promoting social inclusion in skills and lifelong learning systems: Global overview of current practices and policy options. 2023. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40asia/%40ro-bangkok/documents/publication/wcms_890275.pdf.
41. Improving Inclusion in Secondary and Higher Education. *World Bank Group*. URL: <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/project-detail/P168911>.
42. Johnstone D.B., Shroff-Mehta P. Higher Education Finance and Accessibility: An International Comparative Examination of Tuition and Financial Assistance Policies. 2000. URL: https://www.researchgate.net/publication/237333403_higher_education_finance_and_accessibility_an_international_comparative_examination_of_tuition_and_financial_assistance_policies
43. Kottmann A., Vossensteyn J.J., Kolster R. et al. Social Inclusion Policies in Higher Education: Evidence from the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2019. DOI: <https://doi.org/10.2760/944713>.
44. Leave No One Behind. United Nations Sustainable Development Group. https://unsdg.un.org/2030-agenda/universal-values/leave-no-one-behind?afd_azwaf_tok=eyJhbGciOiJIUzI1NiJ9.eyJhdWQiOiJ1bnNkZy51bi5vcmcicLJleHAI0jE3Mjk4NzY4MTk5ImIhdCI6MTcyOTg3NjUxOSwiaXNzIjoidGllcEtZDU5NWY0NWQ2LWRqc3h0liwic3ViljoiMTg1LjEzMC41NC43MilsImRhdGEiOiOnsIdHlwZSI6ImIzIj0iInJlZi6ljlwMjQxMDI1VDE3MTUxOVotcjFkNk1ZjQ1ZDZkanN4aG14c3E3c3VycDAwMDAwMDAwYXcwMDAwMDAwMDF2cm15liwiYiI6Ilk5cEEzX0RsdGtSWIRIS25TWjlcCmdeBv8yNOV0QVozUGdPWVZZMGNhejQiLCJ0ljoiskVmNjJfNlh4Zkl6TTTY1T2td21HRUtGZFNINzJGa0hNUGI5UzZmZ1pXZyJ9fQ.mrTQoHOPQL4k7qRDEPwuBw_NhSWmW-MXvjof-op4LyLhbqrXZUIDYFDut_-Nyjx9p78_uzpnp7j5NZa7Khj-wYa4o9RaBxEC_xndIJ72123Fdzxa8Ym64VP5w9uRghwqvg0JvgxDvHnJbBf_o-LXu1gHMnYCPncwCYgFkJQELcH_mniy_d8OSWQkxTD-SqSTK8ktHUu-7V0ax2K0cdB0xfDA6mDJWngtYgghFa6VxW_TejoOwrGhT2GvawSp2mwnXdiKmVvX2-Gs_w1yOKsG8LWjDT7VTux9rteOKSMQ5_ihICiQ395Jfu7b-NqipnHhF1NGfxtv8XN6qqnhMq-pHQ.WF3obl2IDtqgvMFRqVdYkD5s
45. Molbaek M. Inclusive teaching strategies — dimensions and agendas. *International Journal of Inclusive Education*. 2017. Vol. 22(10). P. 1048—1061. DOI: <https://doi.org/10.1080/13603116.2017.1414578>.
46. Njanike K., Mpofu R.T. Factors Influencing Financial Inclusion for Social Inclusion in Selected African Countries. *Insight on Africa*. 2024. Vol. 16(1). P. 93—112. DOI: <https://doi.org/10.1177/09750878231194558>.
47. Ozili P.K. Social inclusion and financial inclusion: international evidence. *International Journal of Development Issues*. 2020. Vol. 19, N 2. P. 169—186. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJDI-07-2019-0122>.
48. Ozili P. Can social inclusion policies promote financial inclusion. *International Journal of Sociology and Social Policy*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1108/IJSSP-03-2023-0054>.
49. Peer Learning Activities and Resources to Underpin the Principles and Guidelines for Social Dimension across the European Higher Education Area (PLAR-U-PAGs). URL: <https://www.inclusivehighereducation.eu/about-project>.
50. Policy plan and organisation. SIHO. URL: <https://www.siho.be/en/about-us/policy-plan-and-organisation>.
51. Principles, Guidelines and Indicators of the Social Dimension of Higher Education. BFUG Working Group on Social Dimension. 2024. URL: https://ehea.info/Immagini/BFUG_Board_BE_VA_87_WG_SD_4_4_1_Principles,_Guidelines,_Indicators.pdf.
52. Reimagining our futures together: a new social contract for education. UNESCO. 2021. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000379707>.
53. Rome Ministerial Communiqué, November 19, 2020. URL: <https://erasmusplus.org.ua/news/pereklad-materialiv-ministerskoyi-konferencziyi-z-pytan-rozvytku-bolonskogo-proczesu-19-11-2020-m-rym-on-line/>
54. Support Centre Inclusive Higher Education (SIHO). URL: <https://www.siho.be/en>.
55. Tanaka N., Angel-Urdinola D., Bend M. et al. Education Finance Watch 2024 (English). World Bank Group. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/099102824144527868/P50097819250a00ce1812018168df2deaa3>.

56. T-KIT 8. Social inclusion. URL: <https://pjp-eu.coe.int/documents/42128013/47262484/T-Kit+8+Social+inclusion+WEB.pdf/ab8390b6-2d9e-f831-bbcf-85972152e6e0?t=1517483662000>.
57. The Financial Wellness Project. *York University*. URL: <https://www.yorku.ca/colleges/ccsc/the-financial-wellness-project/>
58. The Inclusive Finance project. *University of London, SOAS*. URL: <https://www.soas.ac.uk/research/inclusive-finance-project>.
59. The WBAF Financial Inclusion Programme for Higher Education. A Framework for the Future. 2023. URL: https://wbaforum.org/upload/financial%20inclusion%20programme_interactive.pdf.
60. Trends 2024. European higher education institutions in times of transition. European University Association. 2024. URL: <https://www.eua.eu/publications/reports/trends-2024.html>.
61. Tupan-Wenno M., Camilleri A.F., Fröhlich M., King S. Effective Approaches to Enhancing the Social Dimension of Higher Education. *The IDEAS Consortium*. 2016. URL: <https://knowledgeinnovation.eu/wp-content/uploads/2023/02/IDEAS-Final-Report1.pdf>.
62. Vaughn L., Heywood L.-M. Financial Inclusion to Protect Vulnerable Populations from Modern Slavery: A Compilation of Practices. *UNU-CPR*. 2024. URL: <https://unu.edu/cpr/brief/financial-inclusion-protect-vulnerable-populations-modern-slavery-compilation-practices>.
63. Veterans. *University at Buffalo*. URL: <https://financialaid.buffalo.edu/veterans/>
64. Who We Are. *World Bank Group*. URL: <https://www.worldbank.org/ext/en/who-we-are>.
65. World Business Angels Investment Forum. URL: <https://www.wbaforum.org/>
66. Young D. Guide to Systematizing Support for Students with Disabilities in Postsecondary EFL. *Latin American Journal of Content & Language Integrated Learning*. 2020. Vol. 13(1). DOI: <https://doi.org/10.5294/laclil.2020.13.1.2>.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

У процесі дослідження соціальної ролі вищої освіти у знанневому суспільстві загалом та під час війни зокрема автори прагнули переосмислити інклюзію в освіті як один зі шляхів формування стійкого, резилієнтного, згуртованого суспільства, здатного швидко подолати руйнування, зцілити фізичні й ментальні травми, виробити спільне бачення майбутнього України та обрати стратегію його досягнення.

На першому році виконання наукового дослідження автори зосередились на обґрунтуванні теоретичних основ соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Проаналізовані найпоширеніші концепції соціальної інклюзії; вивчені та систематизовані міжнародні та національні стандарти забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті; опрацьовані індикатори соціальної інклюзії у сфері вищої освіти; сформульовані теоретико-концептуальні засади формування культури соціальної інклюзії у сфері вищої освіти для повоєнного українського суспільства; введено у вітчизняний науковий дискурс поняття «фінансовий вимір соціальної інклюзії у вищій освіті».

За результатами дослідження сформульовано концепцію соціальної інклюзії у сфері вищої освіти, актуальну під час війни та у післявоєнний період. Згідно з нею соціальна інклюзія тлумачиться як:

– залучення ЗВО у процеси повоєнного відновлення через актуалізацію першої, другої та третьої університетських місій;

– мобілізація університетського потенціалу на виконання стратегічних (довгострокових) і поточних (короткострокових) завдань відбудови, відродження, зцілення українського суспільства через розширення пропозиції освітніх послуг та знанневих продуктів для різних категорій фізичних і юридичних осіб;

– збільшення контингенту здобувачів освіти завдяки створенню у ЗВО привабливого середовища для різних груп здобувачів, включно із особами з особливими освітніми потребами.

Таким чином, у післявоєнний період у сфері вищої освіти соціальна інклюзія виявлятиметься як активніша участь (порівняно із попередніми роками) ЗВО у процесах повоєнного відновлення; як розширення пропозиції академічних (освітніх, дослідницьких, експертних) та неакадемічних (гуманітарних, соціокультурних) послуг окремим категоріям громадян, громадам і спільнотам, ширшому суспільству; як цілеспрямоване залучення представників різних соціальних груп до вищої освіти для набуття або зміни професії, підвищення кваліфікації, отримання психологічної допомоги, опанування життєвих навичок тощо.

За результатами першого етапу дослідження сформульовано такі рекомендації:

1. Соціальна інклюзія набуває особливої актуальності в Україні внаслідок війни: подоланню її руйнівних наслідків, пом'якшенню наслідків людських втрат і демографічної кризи, прискоренню відбудови міст і відродженню територій, запобіганню подальшому розшаруванню суспільства може допомогти об'єднання суспільства, залучення громадян до процесів відновлення, їх згуртування, щоб дати собі раду та відповісти на фундаментальні виклики повоєнного часу.

2. Багато проблем і викликів, з якими стикається українське суспільство сьогодні та зустрінеться із завершенням війни завтра, може бути розв'язано, вирішено через залучення знанневих інституцій, насамперед ЗВО. Це особливо актуально з урахуванням руху України у напрямку суспільства знань та стратегічних пріоритетних завдань повоєнного відновлення: модернізації економіки, інноваційного високотехнологічного розвитку, європейської інтеграції, цифровізації, зеленого переходу.

3. Крім пропозиції освітніх послуг (оновлених ступеневих програм, міждисциплінарних програм, програм з підвищення кваліфікації, навчання упродовж життя, мікрокваліфікацій) та знанневих продуктів (новітніх технологій, ноу-хау, концепцій управління змінами, стратегій регіонального розвитку, укладання дорожніх карт трансформацій підприємств, галузей тощо) вища освіта та ЗВО в межах реалізації третьої університетської місії здатні відіграти важливу соціальну роль у зціленні, згуртуванні, єднанні травмованого війною суспільства через організацію просвітництва, самопомоги, надання психологічної, гуманітарної допомоги, виконання ролі медіатора у конфліктах, фасилітатора у соціально-культурних процесах тощо.

4. Пріоритетними напрямками реалізації соціальної інклюзії у вищій освіті мають стати:

– розроблення стратегій інституційного розвитку, що враховують потреби різних представників суспільства;

– створення інклюзивного безбар'єрного освітнього простору: інклюзивних кампусів, аудиторій, лабораторій для задоволення академічних потреб усіх здобувачів;

– створення можливостей для здобуття освіти протягом усього життя, запровадження її різних форм, зокрема змішаного та дистанційного навчання, персоналізованих і гнучких режимів з урахуванням потреб різноманітного контингенту здобувачів;

- запровадження інструментів визнання результатів неформальної та інформальної освіти;
- фінансова підтримка – надання грантів, стипендій, кредитів на навчання особам, що походять з домогосподарств із низьким рівнем доходу;
- квотування бюджетних місць для здобувачів із соціально незахищених груп населення.

5. Значною мірою соціальна інклюзія у сфері вищої освіти забезпечується фінансовими інструментами та механізми. Фінансовий вимір соціальної інклюзії має наскрізний характер, оскільки усі заходи і напрями університетської діяльності потребують фінансової підтримки. Обмежені фінансові ресурси можуть перешкоджати впровадженню соціальної інклюзії у сфері вищої освіти. Важливим є як ефективний розподіл ресурсів, так і забезпечення додаткового фінансування. Тому українські ЗВО, зважаючи на недостатність і нестабільність державного фінансування вищої освіти, повинні переглядати фінансові моделі та потоки доходів, щоб досягнути фінансової стійкості не лише за рахунок державного фінансування, а й інших альтернативних доходів, інвестицій для забезпечення довгострокової фінансової стійкості. Важливим джерелом фінансової підтримки та розбудови інституційної спроможності ЗВО є міжнародні проєкти та спільні проєкти з бізнес-партнерами. Успішну реалізацію, стійкість та довгостроковий вплив таких проєктів мають забезпечити ефективне управління, прозоре звітування, гнучкість в ухваленні рішень, для чого українським ЗВО необхідно адаптувати та налаштувати фінансові механізми та політики.

6. Важливим напрямом забезпечення соціальної інклюзії у вищій освіті є формування інклюзивної культури, що є завданням для усіх учасників освітнього процесу і потребує активізації дискурсу щодо розвитку інклюзивності, включення модулів відповідної тематики до освітніх програм усіх рівнів, програм професійного розвитку науково-педагогічних працівників, проведення воркшопів, тренінгів, конференцій, присвячених проблемам соціальної інклюзії.

Таким чином, соціальна інклюзія у сфері вищої освіти має три виразних компоненти:

1) соціальна інклюзія як ініціативи та заходи, запроваджені ЗВО з метою залучення до вищої освіти у її різних формах (формальна, неформальна, інформальна освіта) якомога ширшого і різноманітного контингенту здобувачів та збільшення пропозиції академічних та неакадемічних послуг для різних груп споживачів, враховуючи виклики повоєнного відновлення та різноманітні потреби громадян, промисловості та бізнесу, органів влади й громад;

2) утвердження та посилення соціальної інклюзії в суспільстві через заходи та ініціативи, запроваджені ЗВО, підвищення у **широкого загалу** обізнаності щодо переваг інклюзивних суспільств, поширення практик і культури інклюзивності завдяки студентам, випускникам, персоналу ЗВО, які є носіями цінностей і практик соціальної інклюзії у повсякденному житті;

3) посилення ролі вищої освіти у суспільному житті, більша інтеграція, включення вищої освіти у суспільно значущі процеси і проєкти, активна взаємодія ЗВО та університетських спільнот (науково-педагогічних працівників, дослідників, аспірантів, студентства), інших груп знанневих працівників із експертами, фахівцями-практиками у проєктах повоєнної відбудови та відновлення з метою підвищення їх ефективності та результативності, збільшення прозорості й економічності, вдосконалення планування, організації, фінансування, реалізації, звітування, оцінювання тощо.

Соціальна інклюзія у вищій освіті, соціальна інклюзія завдяки вищій освіті, інклюзія вищої освіти у суспільне життя є ключовими елементами творення стійкого, згуртованого суспільства, здатного до розвитку та відновлення, спроможного забезпечити гідне майбутнє для своїх громадян.

Наукове видання

О. Оржель, М. Бойченко, О. Петроє, С. Цимбалюк, Н. Шофолова

**Соціальна інклюзія у сфері вищої освіти:
теоретико-концептуальні засади, цільові групи, виміри та індикатори**

За редакцією О. Оржель

Інститут вищої освіти НАПН України
вул. Бастіонна, 9, м. Київ, 01014
тел./факс (044) 286-68-04
e-mail: ihed@ihed.org.ua
web: www.ihed.org.ua